

શ્રી

ભક્તિરસાયન

(શ્રીમત્પરમહંસ, પરિબ્રાજકાચાર્યદિગ્દેહાંકિત શારદા-
પીઠાધીશ્વર, શ્રી જગદગુરુ શ્રીમદ્ગંગાચાર્ય મહારાજ
સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનંદતીર્થેજીલિખિત ઉપોદ્ધાત સહિત

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૫૨   વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ લઘુકિતરસાયણ

વિષય ૨૧૨૪

શ્રોશારદાપીઠ-ગ્રંથમાલા—પુષ્પ ૮ મું.

શ્રી.

ભક્તિરસાયન

શ્રીમત્પરમહંસ, પરિવ્રાજકાચાર્યાદિબિરૂદાંકિત પશ્ચિમામ્નાય
શારદાપીઠાધીશ્વર, શ્રીજગદ્ગુરુ શ્રીમ્ચંકરાચાર્ય મહારાજ
સ્વામીશ્રીસ્વરૂપાનન્દતીર્થજીની ધર્મજ્ઞાથી

અનુવાદ કરનાર

મેતીલાલ રવિશંકર ઘોડા

ખી. એ., એલ એલ. ખી. વકીલ.

જૂનાગઢ (હાલ, નડિયાદ)

‘ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (શ્રી શંકરાનંદી ટીકાવાળી)’, ‘ ઋગ્વેદસંહિતા’,
‘ ઇશોપનિષદ્’, ‘ ઉપદેશસાદસ્રી’, ‘ શુકલ યજુર્વેદ’ ઇત્યાદિ
ધર્મગ્રંથોના અનુવાદક.

પ્રકાશક :

અમૃતરાય આ. બક્ષી.

કાર્યવાહી ‘ શારદાપીઠ’, પ્રભાસપાટણ.

વિ. સં. ૧૯૮૫

ઈ. સ. ૧૯૨૯

આવૃત્તિ ૧ લી.

મૂલ્ય ૧-૦-૦

પ્રત ૧૦૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૭૪

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખર-અમદાવાદ
મુદ્રક : ગનનન વિશ્વનાથ પાઠક

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्यादिविरुदाकिन् . पश्चिमाफ्नाय शारदापीठाधीश्वर
श्री जगद्गुरु श्रीमच्छंकराचार्य महाराजश्री स्वामीश्री स्वरूपानन्दतीर्थजी

પ્રસ્તાવના

આપણા સનાતનધર્મી હિંદુ જનસમાજમાં ધાર્મિક વિષયોના જ્ઞાનનો ફેલાવો થતો રહે અને શ્રીમન્નગદ્ગુરૂ શ્રીશંકરાચાર્ય મહારાજ તરફથી અપાતો ઉપદેશ ઘેર ઘેર પહોંચતો રહે એવા હેતુથી, ઈ. સ. ૧૯૧૭-૧૮ ની સાલથી, પશ્ચિમામ્નાય શ્રીશારદાપીઠાધીશ્વર, શ્રીભૂતપૂર્વ શંકરાચાર્ય સ્વામીશ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થજી મહારાજ એએશ્રીએ લોકકલ્યાણ વિચારીને એક ગ્રંથમાળા પ્રકટ કરતાં રહેવાનો રવૈયો ધારણ કરેલ તેને અનુસરીને આ “ શ્રી શારદાપીઠ ગ્રંથમાલા ” પ્રકટ કરતાં રહેવાનું કામ ચાલુ રાખવામાં આવેલ છે.

આ “ શ્રી ભક્તિરસાયન ” નામક અદ્વિતીય, ઉત્તમ કેટિના અને મહોપકારક સંસ્કૃત ગ્રંથના મૂળ લેખક, વિશ્વવિખ્યાત વેદુષીક-પરમહંસ પરિબ્રાજકાચાર્ય-શ્રી મધુસૂદનસરસ્વતી યતિવર છે, અને ભક્તિમાર્ગનું અવલંબન કરી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાને મથતા આપણા ધર્મનિષ્ઠ જનસમાજ તરફથી આ અમૂલ્ય ગ્રંથમણિને સર્વથા શ્રેષ્ઠસ્થાન અપાતું રહેલું પણ છે. શ્રીમન્નગદ્ગુરૂ શ્રીશંકરાચાર્ય મહારાજનું કર્તવ્ય અખિલ જનસમાજનો ઉત્કર્ષ કરવાનું હોઇને, આવા આ વિશ્વવંદ્ય, ભક્તિયોગસંસ્થાપક ગ્રંથને આપણી પ્રાકૃત-ગૂજરાતી-ગિરામાં ઉતારવાની જરૂર જણાતાં, એનું ભાષાંતર કરવાની ધર્મારા શ્રી શારદાપીઠાધીશ્વર શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય મહારાજ સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનંદ-તીર્થજી એએશ્રી તરફથી જૂનાગઢ નિવાસી શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા બી. એ; એલ એલ. બી; વકીલ એએને આપવામાં આવેલી, અને એ ધર્મારાને અનુસરીને એમણે આ અપૂર્વ મૂળ ગ્રંથને અનુવાદ કરી આપી ધર્મ્યકાર્ય કરી બતાવેલું છે, અને તેને પૂર્વ-સુચિત પીઠને અંગે પ્રસિદ્ધ થતાં “ શ્રી શારદાપીઠ ” માસિક પત્રના કાર્યાલય તરફથી પ્રકટ પણ કરવામાં આવ્યું છે. આમ હોઈ આપણા

સનાતનધર્મોવલંબી, આર્યભાવનાનુરાગી જનસમાજ તરફથી આ ‘શ્રી શારદાપીઠ ગ્રંથમાલા’નું આ આઠમું પુણ્ય યોગ્ય સત્કારને પામશે જ એવું શ્રદ્ધાપૂર્વક લાખી શકાય તેમ છે, અને તેમ થશે તો પ્રેરક તેમજ અનુવાદકની ધૃત્તિ, ઉત્સાહ અને શ્રમ લેખે લાગ્યાં ગણાશે એમાં સંદેહ નથી.

શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા-આ ગ્રંથના લખનાર-એમણે કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો લીધા વિના કેવળ પોતાના સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થ પારમાર્થિક બુદ્ધિથી આ અનુવાદ કરી આપ્યો છે તે બદલ તેમને સર્વથા ધન્યવાદ ધટે છે.

આ અનુવાદ પૂર્વસૂચિત મૂળ ગ્રંથ, ‘મક્તિરસાયન’ના પ્રથમ ઉદ્દાસનો છે, અને બાકી રહેલા બીજા બે ઉદ્દાસોનો અનુવાદ તૈયાર છે અને તે બનશે તેટલી ત્વરાએ હવે પછી પ્રકટ કરવામાં આવશે.

આ અનુવાદ-ગ્રંથનો ઉપોદ્ધાત શ્રીમત્પરમહંસ, પરિવ્રાજકાચાર્ય, ત્રીજગદ્ગુરુ, શ્રી પશ્ચિમામ્નાય શારદાપીઠાધીશ્વર શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય મહારાજ સ્વામીશ્રી ૧૧૦૮ સ્વરૂપાનંદતીર્થજી એઓશ્રીએ લખેલો છે, અને તે જિજ્ઞાસુઓને ઉપકારક થઈ પડશે એમ અમારું નમ્ર માનવું થાય છે.

તા. ૧-૬-૨૯.
 “શ્રી શારદાપીઠ કાર્યાલય”
 એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ.

જ. પુ. જોષીપુરા
 સંસ્થાપક-“શ્રી શારદાપીઠ”

અનુવાદકના બે બોલ

“ શ્રી ભક્તિરસાયન ” નામક સંસ્કૃત ગ્રંથનો ગૂજરાતી અનુવાદ કરવાનો યોગ મને શી રીતે પ્રાપ્ત થયો તેનું અત્ર આરંભમાં નિરૂપણ કરવું અરથાને નહિ ગણાય. મહારો અમદાવાદમાં નિવાસ હતો તે સમય દરમ્યાન સને ૧૯૨૧ ના મે માસના અરસામાં જામનગરના સુપ્રસિદ્ધ શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂ વિશ્વનાથના પૌત્ર, સદ્બોધપ્રવર્તક ગુરૂ કૃષ્ણલાલ ભગવાનજીનું આગમન અમદાવાદમાં ચાતુર્માસ્યાર્થ થયલું, અને તે વખતે તેઓશ્રીનો મુકામ, ખાડિયામાંની દિગજોડ જોષીની પોળમાં મહારા મકાન સામે જ હતો, અને તેઓ નિત્ય બે વખત શ્રીધોળેશ્વર મહાદેવના સ્થાનમાં પ્રવચન કરતા હતા; પ્રાતઃકાળે હમેશાં શ્રીશંકરાનન્દી ગીતા પરત્વે પ્રવચન થતું હતું. આ પ્રસંગે, આરંભકાળમાં જ, શ્રીમજ્જગદ્ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજ સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનન્દતીર્થજીનો, તેમના પૂર્વાશ્રમમાં મને પ્રથમ પરિચય થયેલો; એ સમયે જ એઓશ્રીની તીવ્ર બુદ્ધિ, જિજ્ઞાસા અને ઉત્કંઠા મને તુર્ત જ જણાઈ આવેલી; અને અદ્ય સમયમાં જ અન્ય શ્રોતાઓની મધ્યે એઓશ્રી ગુરૂશ્રી કૃષ્ણલાલજીનો પ્રેમ સંપાદન કરવા સમર્થ થયેલા. ત્યાર પછી કેટલાક કાળે હાલના આ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય મહારાજ સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનન્દતીર્થજીએ, શ્રી શારદાપીઠ (પ્રભાસપાટણ)ના જૂતપૂર્વ શંકરાચાર્ય મહારાજ અને હાલમાં શ્રી ગોવર્ધનપીઠ ઉપર વિરાજતા જગદ્ગુરૂ શ્રી-મચ્છંકરાચાર્ય મહારાજ સ્વામીશ્રી ભારતીકૃષ્ણતીર્થજી ગુરૂશ્રી શારદાપીઠ (પ્રભાસપાટણ)ના જૂતપૂર્વ શંકરાચાર્ય મહારાજ સ્વામીશ્રી શ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થજી, એમને હાથે સંન્યાસદીક્ષા લઈ તેમનું શિષ્યપદ સ્વીકાર્યું, અને આવા પ્રખર જ્ઞાનસંપન્ન ગુરૂજીની સેવામાં તેમની સાથે રહીને જ્ઞાનવૃદ્ધિ તથા ઉપદેશયાત્રા કરતાં રહેવાનો ક્રમ શરૂ

કરી દીધો. પાછળથી શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય સ્વામીશ્રી ભારતીકૃષ્ણ-
તીર્થજી શ્રી શારદાપીઠાધીશ્વરના પદનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરી,
શ્રી ગોવર્ધનપીઠના અધીશ્વર શંકરાચાર્ય થયા તે સમયે તેઓશ્રીએ
સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનન્દતીર્થજીને શ્રીશારદાપીઠની ગાદી ઉપર નિયુક્ત
કરી દીધા, અને ત્યારથી સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનન્દતીર્થજી શ્રીશારદા-
પીઠાધીશ્વર, જગદ્ગુરુ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય તરીકે આપણા સનાતનધર્મી
જનસમાજને ધર્મ સમજાવતા ઉપદેશયાત્રા પણ કરી રહેલા છે.

દરમિયાન, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લો જુદા પડતાં ઈ. સ.
૧૯૨૬ ના આરંભથી મારો નિવાસ અમદાવાદથી બદલાઈને નડિયાદમાં
થઈ જતાં મને વિ. સં. ૧૯૮૫ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧ વાર મંગળ, તા.
૧૩-૧૨-૨૮ ને શુભદિને પૂજ્ય સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનન્દતીર્થજીનાં
શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય તરીકે પ્રથમ દર્શન કરવાનો યોગ સાણંદ મુકામે
થયેલો, એ પણ મારે અત્ર જણાવી દેવું જોઈએ.

પરંતુ, આમ મને જે દર્શનયોગ પ્રાપ્ત થયો તે પૂર્વે, પરોક્ષ
રીતે મારો યોગ “ શ્રી શારદાપીઠ ” નામક, ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો
ફેલાવો કરતા માસિકદ્વારા શ્રીશારદાપીઠાધીશ્વર સાથે થઈ જવા
પામેલો. જગદ્ગુરુ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનન્દતીર્થજી એઓ-
શ્રીએ પોતાના જગદ્ગુરુત્વને સર્વથા ઉચિત ગણાય તથા દીપાવે
એવી બહુવિધ પ્રવૃત્તિઓ ધર્મોદ્ધાર નિમિત્તે આરંભેલી છે, અને તે
પંક્તીની એક “ શ્રી શારદાપીઠ ” નામથી ઓળખાતું સુપ્રસિદ્ધ
માસિક પત્ર છે, અને બીજી “ શ્રી શારદાપીઠ ગ્રંથમાળા ” ની
યોજના પણ છે. આ “ શ્રી શારદાપીઠ ” માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ
શકે એવા હેતુથી, મને વેદાન્તિક વિષયો સંબંધી લેખો લખવા પૂજ્ય
મહારાજશ્રી તરફથી આજ્ઞા પણ થયેલી, અને તે ઉપરથી મેં એ
માસિક માટે “ શુક્લયજુર્વેદસંહિતા ” “ ઉપદેશસાહસ્રી ” નાં
ગૂજરાતી ભાષાંતર તથા “ કૃષ્ણોપનિષદ ” નો પ્રશ્નોત્તરાત્મક અનુવાદ,

“**બ્રહ્મસહસ્રનામ**” વગેરે લખી આપેલ હતાં; અને તેમાં તે બધાં અપૂર્ણ પણ પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. આ પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી દરમ્યાન મહારાજ શ્રી ઉપદેશચાત્રાર્ય દેશાટન કરી રહેલા, અને તે દરમ્યાન તેઓશ્રી તરફથી મને “**શ્રી ભક્તિરસાયન**” નામક સંસ્કૃત ગ્રંથનો ગૂજરાતી અનુવાદ કરી આપવાની આજ્ઞા કરવામાં આવેલી. પરંતુ એ ગ્રંથ મને ઉપલબ્ધ ન હતો તેથી તેઓશ્રીએ પૂર્વનિર્દિષ્ટ ગ્રંથની એક છાપેલી નકલ મેળવીને મને મોકલી આપી અને તે હું વાંચી વિચારી ગયો પણ ખરો.

આમ મને “**શ્રી ભક્તિરસાયન**”નું પાન કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થતાં, મારા પૂર્વજપરંપરાગત સંસ્કારો જાગૃત થયા અને મને એ ગ્રંથનું બાળાંતર કરવાનો ઉત્સાહ થઈ આવ્યો.

આ સ્થળે જણાવવું છેક અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય કે, મારાં પૂર્વજો પૈકીનાં ઘણાંખરાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં હતાં અને મારાં ધર્મપત્ની સ્વ૦ સૌ૦ હીરાલક્ષ્મી (સ્વ૦ જદવરાય જવાનીદાસ વૈષ્ણવની પુત્રી)નો પણ એજ સંપ્રદાય તરફ પૂર્ણ પક્ષપાત હતો. આશ્ચર્યે બસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા મારા પૂર્વજ સુપ્રસિદ્ધ નાયબવાન વેદાન્ત-નિષ્ણાત અને અનન્ય ઉપાસક તેમજ કવિ પણ હતા. જૂનાગઢ વાઘેશ્વરી દરવાજા બહાર આવેલાં વાઘેશ્વરી માતાનો તેમને સાક્ષાત્કાર થતાં તત્કાળ ‘અંબાઆનન’નો સુપ્રસિદ્ધ ગરબો તેમણે રચેલો અને ઉત્તરાવસ્થામાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરી ‘અનુભવાનન્દસરસ્વતી’ નામથી તેઓ-શ્રીએ સં. ૧૭૮૯ શ્રાવણ સુદી ૧૩ રવિના રોજ ‘બ્રહ્મગીતા’ પદ્યમાં ઉતારેલી છે. પ્રભાસપાટણ પાસે કોડીનાર નજદીક તેઓશ્રી સમાધિસ્થ થયેલા. મારાં સહગત પિતામહી યમુના (સુરુ વલ્લભજી અમરજી ઝાલાનાં પુત્રી) તથા મારાં સહગત માતૃશ્રી કેસર ઉર્ફે ઝમક (રામજી સુંદરજી જોષીપુરાનાં પુત્રી) પણ ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતાં, એટલે મારા સહગત, બ્રાહ્મણવત્સલ, વેદપરાયણ પિતાશ્રીની વૈષ્ણવી વૃત્તિનો લાભ મને પણ મળેલો ખરો. આ બધા યોગ હતા તેમાં પૂજ્ય મહારાજ-શ્રીની આજ્ઞા થઈ, અને મેં કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો મેળવવાની

કામના નહિ રાખતાં મારા સહગત પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે આ અનુવાદ-
ગ્રંથ તૈયાર કરી આપેલો છે. મારા આ અનુવાદગ્રંથનો પાઠકગણ
સત્કાર કરશે તો હું તેમનો ખરેખરો ઋણી બનીશ. આ ગ્રંથના
ભાષાંતરમાં દોષ નહિ હોય એમ કહી શકાય નહિ જ; તથાપિ
પ્રયાસ કરનારે દોષભીતિથી પોતાની પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી એ કોઈ પણ
રીતે ઉચિત ન ગણાય, અને તેથી જ મેં આ પ્રયાસ પૂરો કરેલો છે.

ઉપસંહારમાં મારે વિદિત કરી દેવું જોઈ એ કે, નડિયાદમાં
સંતરામના મંદિરમાં, સુપ્રસિદ્ધ મહાત્માવર્ય નારાયણસ્વામી પધારેલા
તેમનો સમાગમ મને થઈ આવતાં તેઓશ્રીએ, અમારી વિશ્વપ્રિધ્યાનમાં
લઈ પોતાની શારીરિક અસ્વસ્થતા હતી છતાં તેની દરકાર ન રાખતાં
શ્રોતાઓને આ ગ્રંથનું માહાત્મ્ય પ્રતિપાદન કરી પ્રેમપૂર્વક શ્રવણ
કરાવતાં, આ અનુવાદકાર્યમાં કેટલીક સહાય્ય મળેલી તે માટે આ
સ્થળે તેમનો ઉપકાર દર્શાવવો અયોગ્ય નહિ જ ગણાય.

જગદ્ગુરુ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય મહારાજ સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનંદતી-
ર્થજીએ એક સમર્થ અને દ્યોતક ઉપોદ્ધાત લખી આ ગ્રંથની મન-
નીયતાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તે વાંચીવિચારી જવાની પ્રત્યેક
કોટિના પાઠકને ખાસ લલામણુ કરી હું વિરમું છું.

દીવાળી પોળને નાકે, નડિયાદ
સં. ૧૯૮૫ના અશાઢ શુદ્ધ ૧૧
શુક્રવાર તા. ૧૭-૭-૨૯

} મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા
}

રવ. રવિશંકર મયાશંકર ઘોડા—જૂનાગઢ.

જન્મ : સંવત ૧૯૦૯ આશ્વિન વદી ૦)) ગુરુવાર.

મૃત્યુ : સંવત ૧૯૮૩ જઠ વદી ૨ શુક્રવાર તા. ૧૭-૬-૨૭.

ૐ ઓ

ઉપોદ્ઘાત ।

॥ ૐ નમોનમઃ શ્રીગુરુપાદુકાભ્યામ્ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ : એ પુરુષાર્થ ચતુષ્ટયમાં ‘મોક્ષ’ને પરમ પુરુષાર્થ, અને પહેલા ત્રણને એ મોક્ષાખ્ય પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ અર્થે સાધનરૂપ પુરુષાર્થ માનવામાં આવેલ છે, એ વાત સુપ્રસિદ્ધ જ છે. તથાપિ સ્પષ્ટતાની ખાતર કાંઈક અંશે કહેવું પડે છે કે ધર્મનું પાલન જો કેવળ ઇશ્વરાર્પણ-ભુક્ષિથી જ કરવામાં આવે તોજ તેવો નિષ્કામવૃત્તિથી સધાતો ધર્મ, એ પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરવાના કામમાં ઉપકારક થઈ રહે છે; પરંતુ એજ ધર્મ જો સકામ વૃત્તિથી સેવાય તો તે ઉપકારક નીવડતો નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ કોઈ પ્રસંગે તે અનર્થકર પણ થઈ પડે છે. અર્થાત્ નિષ્કામ પ્રવૃત્તિવાળું જીવન જ મનુષ્ય માત્રનું ધ્યેય છે અને હોવું પણ જોઈએ, અને જોટલા પ્રમાણમાં એ એમનું જીવન વધારે ઓછું નિષ્કામ હશે તેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ભેદ રહેલો જોવામાં આવશે અને તેટલે અંશે તેમનામાં ઉચ્ચાનીચાપણું પણ દેખાશે. આમ ન્યારે આપણને ધારણ કરી રાખનાર ધર્મનું લક્ષણ છે, ત્યારે પછી તે નિષ્કામ ધર્મને અનુસરતા ‘અર્થ’ રૂપ દ્વિતીય પુરુષાર્થની બાબતમાં પણ આપણે તેવું જ સમજવું જોઈએ. જે અર્થની પ્રાપ્તિ કરવામાં ધર્મનો-નિષ્કામ ધર્મનો-આશ્રય કરવામાં ન આવે, એટલે કે કેવળ તેવા ધર્મને બળે જો અર્થપ્રાપ્તિ કરવામાં આવતી નથી, તો તેવી ધર્મ-ભાવનારહિત પ્રવૃત્તિથી કરાયેલ અર્થપ્રાપ્તિ, મોક્ષરૂપી પરમ પુરુષાર્થને સાધવાના કામમાં ઉપયોગી થતી નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ એ પ્રકારની, ધર્મધાર વિના કરાતી અર્થપ્રાપ્તિ અપકર્ષની જનેતા પણ થઈ પડે છે. હવે ત્રીજો પુરુષાર્થ જે ‘કામ’ સંગ્રાથી ઓળખાય છે તેનું રહસ્ય પણ આપણે સંક્ષેપમાં સમજી લેશું. અહીં ‘કામ’નો અર્થ

‘ધમ્મા’ છે, અને એ કામના કે ધમ્મા હરકોઇ પ્રકારની હોઇ શકે. આમ ધમ્મા હરકોઇ પ્રકારની હોઇ શકે છે, એટલે આપણે એમ સહજ કહી શકીએ કે. મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવાના કામમાં બધાય પ્રકારની બધીય ધમ્માઓ-કામનાઓ-ઉપકારક થઇ શકે નહિ જ. ત્યારે કેવા પ્રકારની ધમ્મા ઉપકારક થઇ રહે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે આપણી વિશ્વવંદ્ય શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વર્ણવેલ ‘કામ’ની વ્યાખ્યાથી આપી શકીએ. પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે, “ ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ (હે ભરતોના. વૃષભ-અર્જુન ! ભૂતમાત્રમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ-એટલે કે ધર્મને બાધક ન નીવડે એવો-જે ‘કામ’ તે હું ચોતે છું.) ” આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું વચન એટલું તો સ્પષ્ટાર્થવાળું છે કે, તે પરત્વે લાંબુ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી; તથાપિ તેને સાધારણ ભાષામાં આપણે સ્પષ્ટ કરતાં કહી શકીએ કે, જે કોઇ કામ-કામના-ધમ્મા-વૃત્તિ ધર્મ-થી વિરુદ્ધ હોય તે સર્વથા મોક્ષ મેળવાવી આપવામાં બાધક થઇ પડે તેમ છે. આમ છે એટલે આપણે એટલું તો સમજી શકશું જ કે, આપણી પ્રત્યેક ધમ્મા ધર્મથી અવિરુદ્ધ પ્રકારની તો હોવી જ જોઈએ;—અર્થાત વધારે નહિ તો પછી તેવી કોઇપણ ધમ્મા વિરુદ્ધકોટીની તો ન જ હોવી જોઈએ; તે ધર્મને કેવળ અનુકૂળ ન હોય, તો છેવટ તે તેને પ્રતિકૂળ તો ન જ હોવી જોઈએ. ત્યારે હવે ‘મોક્ષ’ એટલે શું સમજવું ? સાધારણ રીતે ‘મોક્ષ’નો અર્થ ‘મુક્ત થવું તે’—‘ છૂટા થવું તે’ એવો થાય છે. સુખદુઃખના દ્વંદ્વમાંથી છૂટ્યા એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ ગઈ એમ ઘણા લોકો બોલે છે ખરા; તથાપિ કોઇ જડચિત્તવાળો માણસ સુખ કે દુઃખનો અનુભવ ન કરી શકી તે હિલચતી અસરોથી મુક્ત રહેલો દેખાય, તો શું આપણે તેવા માણસને ‘મોક્ષ પામેલો ગણી શકશું ખરા ? જવાબ આપણે નકારમાં જ દેવો પડશે. ત્યારે ‘મોક્ષ’ એટલે શું સમજવું ? બહુ શાસ્ત્રીય રીતે ન બોલતાં આપણે ‘મોક્ષ’નો અર્થ એમ સમજાવી શકીએ કે, પ્રાપ્ત થતાં સુખદુઃખને જ્ઞાનપૂર્વક સરખાં ગણી, તેમની

અસરોમાંથી મુક્ત રહી કેવળ સચ્ચિદાનંદમાં લીન થઈ રહેવું તે 'મોક્ષ.' આમાં સુખદુઃખને સરખાં ગણવાનું, તેમ તેમની અસરોમાંથી જ્ઞાન-પૂર્વક મુક્ત રહેવાનું કહેલું છે એ વાત ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાની જેમ છે, તેમ બીજી તરફથી તે પ્રમાણે મુક્ત રહીને સચ્ચિદાનંદમાં લીન થઈ રહેવાનું કહેવામાં પણ આવેલ છે, તે વાત ધ્યાન બહાર જવા દેવા જેવી પણ નથી જ. સુખદુઃખની અસરોમાંથી મુક્ત રહીને પણ જો સચ્ચિદાનંદનો અનુભવ થતો ન રહે તો યથાર્થ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થયલી ન જ ગણાય; કારણકે મોક્ષમાં કેવળ દુઃખાભાવ નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ મોક્ષ પરમ આનંદના કારણરૂપ જ છે, અને હોવો પણ જોઈએ. જો તે પરમ આનંદના કારણરૂપ ન હોય તો તેને મેળવવાને કોઈ પ્રયાસ કરે જ નહિ અને તે કેવળ, કોઈ એક ખાલી ખોખારૂપ-કલ્પના-જ ગણાય ! હુંકામાં કે આપણે 'મોક્ષ'નો અર્થ 'નિર્વિકાર અને અખંડ સુખ-કેવળ પરમ સુખ કે શાશ્વત સુખ-' એમ કરી શકીએ; અને તે મેળવવાને આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં અનુભવસિદ્ધ ચાર પ્રકારના માર્ગ-ચાર પ્રકારના યોગ-ખતાવેલા પણ છે:—(૧) કર્મયોગ, (૨) ભક્તિયોગ, (૩) અષ્ટાંગયોગ અને (૪) જ્ઞાનયોગ. આ ચારે યોગ એક બીજાથી કેવળ સ્વતંત્ર નથી, પરંતુ તે ચારે એક બીજાનાં મદદગાર અને ઉપકારક અંગો છે. તથાપિ વ્યવહારમાં એ ચારે પૈકીના જે કોઈનું પ્રાધાન્ય દેખાય છે તેને લીધે બાકી રહેલાને ગૌણપદ પ્રાપ્ત થઈ જતાં તેઓ દષ્ટિએ ચઢતા નથી, અને પરિણામમાં તેમની સાધકતાનું મૂલ્ય પણ ઘણીવાર ઓછું અંકાય છે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે, ખરેખરા મોક્ષની પ્રાપ્તિ એ તમામ યોગોના સહકાર વિના થઈ શકતી નથી જ. ઘણે ભાગે આપણે કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન, એ ત્રણ પ્રકારના માર્ગોનો નિર્દેશ થતો દેખીએ છીએ; અષ્ટાંગ યોગને સ્વતંત્ર સ્થાન સર્વથા અપાતું જોવામાં નથી આવતું. આ અષ્ટાંગયોગ સ્વતંત્ર સ્થાનને બહુ પામી શક્યો નથી તેનું કારણ એ કે, તેને જ્ઞાનયોગની અંદર ગણી

લેવામાં આવેલ છે, અને એજ કારણથી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન, એ ત્રણ જ માર્ગો-યોગો-નું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે, અષ્ટાંગ યોગને બુદ્ધો વર્ણવવામાં આવેલ નથી. અધિકાર-યોગ્યતા-ને ભેદ કરીને સામાન્ય રીતે મનુષ્ય આ ત્રણમાંથી હરકોઇ એકનું અવલંબન કરી, તેને પ્રાધાન્ય આપી તે પરત્વે પોતાની બધીય શક્તિઓ કામે લગાડી તે દ્વારા પોતાનું ધ્યેય કે જે ‘મોક્ષ’ છે તેને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છે છે. અમે આ બાબત અમારા તરફથી “શ્રીશારદાપીઠ” નામક માસિક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરાતા “ગીતા-પદ્દેશ” સંપ્રદાય લેખમાં પ્રતિપાદિત કરેલી છે એટલે અહીં તે વિષે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

વસ્તુતઃ પૂર્વસૂચિત ત્રણ માર્ગોમાંથી અમુક એકજ નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે અને બાકીના નથી, એવો દુરાગ્રહ રાખવાની બીલ-કુલ જરૂર નથી; તેમ વળી એ માર્ગો પૈકી કોઈ એકનું અવલંબન કરવાથી “જ્ઞાનાદેષ તુ કૈવલ્યમ્” એ સિદ્ધાન્તને હાનિ પણ થતી નથી. કૈવલ્ય મુક્તિના વિષય પરત્વે એ સિદ્ધાન્ત સાચો છે એ વાત જો કે ખરી છે, તથાપિ સાયુજ્ય-મુક્તિની પ્રાપ્તિ તો આ માર્ગત્રયમાંથી કોઈ એકને પ્રાધાન્ય આપી બીજા બધાને ગૌણ ગણવામાં આવે તો પણ થઈ શકે છે. કેવળજ્ઞાન તો અદ્વૈતઅવસ્થા-નિર્વિકલ્પ સમાધિ-અવસ્થાને કહી શકાય; અને તે અવસ્થામાં દ્વૈતનો અભાવ હોય છે એટલે પછી તે પરત્વે ‘કર્મ’ કે ‘ભક્તિ’ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. તથાપિ સાથે સાથે એમ પણ વિચારવાનું છે કે, કૈવલ્યમુક્તિના અધિકારીઓની સંખ્યા બહુ જ થોડી હોય છે. સાંપ્રત કાળમાં સાયુજ્ય-મુક્તિના અધિકારીઓ જ ન્યાં વિરલ થઈ પડ્યા છે ત્યાં કૈવલ્યમુક્તિના અધિકારીઓ શોધ્યા પણ શેના જડે?! વળી શ્રી ભગવાને પોતે પણ જે કહ્યું છે કે, અવ્યક્તા દ્વિ ગતિર્દુઃસ્વં દેહવદ્ભિરવાપ્યતે (દેહાભિમાનીને માટે કેવળ જ્ઞાન-અન્યકતોપાસના-નો માર્ગ ધણો કઠણ છે) તે ભૂતવા જેવું નથી.

વ્યક્તની ઉપાસના કરવાનું કામ જ જ્યારે ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, ત્યારે પછી જે વ્યક્ત નથી-દષ્ટિએ ચઢી શકે તેમ નથી-જેને ઇન્દ્રિયોથી ઓળખી શકાય તેમ નથી-તેની ઉપાસના-ભક્તિ-કરવી એ કેટલું બધું મુશ્કેલ છે એ સંબંધમાં કહેવાય તેના કરતાં સમગ્ર લેવાય એજ વધારે સાફ છે. ‘**नैष्कर्ममप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनम्**’ (ભગવદ્ભક્તિ વિનાનું કેવળજ્ઞાન શોભાસ્પદ નથી) એમ નારદે શ્રી ભાગવતમાં કહેલું છે, અને બ્રહ્મા પોતે પણ આ બાબત પરત્વે કથે છે કે :—

“ શ્રેયઃ સૃતિં ભક્તિમુદસ્યતે વિમ્બો ।

ક્લિદ્યન્તિ યે કેવલ બોધલબ્ધયે ।

તેષામસૌ કલેશદ એવ શિષ્યતે ।

નાન્યદ્યથાસ્થૂલતુપાવધાતિનામ્ ॥ માંદ૦સ્કં૦અ૦૧૪

(અર્થ:—જેમાંથી કલ્યાણનો પ્રવાહ નીસર્યા કરે છે એવી આપની ભક્તિ છોડી દઈને જે લોકો એકલા બ્રહ્મજ્ઞાનને અર્થે જ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યાં કરે છે તે લોકોને જાડાં ફેતરાં-ફીફાં-ખાંડનારાઓની પેઠે અંતે ફળ રૂપે કેવળ પરિશ્રમ જ રહે છે-અર્થાત્ અન્ય કોઈ પ્રકારનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી.) આ ઉપરથી પણ સમજાશે કે, યથાર્થ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી એ, એક રીતે કહીએ તો, એક હાથે સમુદ્ર તરી જવાને મથવા જેટલું વિકટ અને અતર્ક્ય કામ છે. અનુભવથી પણ આપણે જાણીએ છીએ કે, કેવળ બુદ્ધિવિકાસ અને બુદ્ધિવિલાસની ખાતર જ જે જ્ઞાન-બ્રહ્મજ્ઞાનને-લગતાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો વાંચવામાં આવે છે અને તેમાંના શબ્દો-વિચારો-ને મગજમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરવા-પૂરવા-માં આવે છે, તો તેના પરિણામમાં આપણને યથાર્થ જ્ઞાનનો લાભ થઈ જતો નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ ઘણી વાર આપણે એવા પુસ્તકપંડિતોને, એવાં એ પુસ્તકોમાંના વિચારોની અટપટી જાળમાં એવા તો ગુંચવાઈ-ફસાઈ-પડેલા જોઈએ

છીએ કે, તેમની ઉપર આપણને દયા આવ્યા વિના રહે જ નહિ ! તેવા પુસ્તકપંડિતો પોતાથી સંપ્રદાયેલા વિચારોના વમળમાં એવા તો પડી ગયેલા દેખાય છે કે, તેઓ તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ પણ શોધી શકતા નથી; અને જે બુદ્ધિવિકાસ અને બુદ્ધિવિલાસને તેમના પોતાના પ્રકર્ષ અને આનંદના કારણરૂપ ઘોષે ગણેલ હોય છે તે જ બુદ્ધિવિકાસ અને બુદ્ધિવિલાસ તેમના પોતાના સંબંધમાં તેમના પોતાના આપકર્ષ અને ક્લેશનાં કારણો બની રહે છે. :ત્યારે આમ થવાનું કારણ શું ? કારણ માત્ર એટલું જ કે, જે પ્રકારની સહૃદયતાથી એ પુસ્તકપંડિતોએ એ પુસ્તકો વાંચવાં અને વિચારવાં જોઈએ તે પ્રકારની સહૃદયતાનો તેમનામાં અભાવ હોય છે અગર તો તેની ઉણપ હોય છે, અને એ પ્રકારની ખોડને લઈને તેઓ પોતાનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાંના વિચારોને યથાર્થ રીતે પચાવી શકેલા હોતા નથી. ટુંકમાં કે, સહૃદયતા-ભક્તિ-નો તિરસ્કાર કરી, અગર તો તે જોટલા ત્રમાણુમાં હોવી જોઈએ તેટલા ત્રમાણુમાં તેને પોતાની ક્યાં વિના જે માણસ કેવળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાને પ્રયત્નશીલ થઈ રહે છે તે માણસ યથાર્થજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ ધણા પ્રસંગોમાં તો તેવા માણસ જનસમાજને હાનિ કરનારો પણ થઈ પડે છે. જ્ઞાનમાત્રમાં સર્વોત્તમ ગણાતું જે વેદાન્તજ્ઞાન તેને જગતમાં વગોવાવાનો જે પ્રસંગ હોયો થયો છે, અને તે વેદાન્તજ્ઞાનને જનસમાજના સંસારવ્યવહારમાં જે પ્રકારનું સર્વવ્યાપક અને સર્વોત્તમ સ્થાન મળતું જોઈએ તે જે મળ્યું નથી કે મળતું નથી તેમાં જોટલો દોષ પૂર્વોક્ત કોટીના પુસ્તકપંડિતોનો છે તેટલો દોષ અન્ય કોઈનો હોય એમ કહી શકાતું નથી. અર્થાત્ યથાર્થ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં યથાર્થ બ્રહ્મભાવનો અભાવ કલ્પી શકાય જ નહિ; એટલે કે બ્રહ્મભાવ વિનાનું બ્રહ્મજ્ઞાન કોઈ પણ રીતે ઉપકારક નીવડી શકતું નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનનો આત્મા ભક્તિ છે, અને ભાવ-ભક્તિ-થી ભીંજાયલું મન જ ખરેખર જ્ઞાનરસને ઝીલી શકે છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મચાર્ય પરત્વે ભાવ કે ભક્તિનું માહાત્મ્ય હોય
 આપણે એ ભાવ કે ભક્તિ સાધવાને પ્રયાસ કરવો એ પ્રથમ જરૂરનું
 છે. ત્યારે એ ભાવ-ભક્તિ-નું યથાર્થ નિરૂપણ કરી બ્રહ્મચાર્ય પ્રાપ્ત
 કરાવનાર કોઈ ગ્રંથ છે ખરો ? હા. શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકચાર્ય
 વિશ્વવિખ્યાત વૈદ્યષીક શ્રી મધુસૂદનસરસ્વતી સ્વામીશ્રીએ ‘ભક્તિ-
 રસાયન’ નામનો એક અદ્વિતીય ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં લખીને માનવ
 સૃષ્ટિ ઉપર મોટો ઉપકાર કરેલો છે. આ સ્વામીશ્રી એક મહાપ્રખર
 વેદાન્તી હતા અને તેમણે “અદ્વૈત-સિદ્ધિ,” “સિદ્ધાન્તાભિન્દુ”
 વગેરે વેદાન્તગ્રંથો લખીને પોતાનું નામ અમર પણ કરેલું છે. આ
 એમનો “અદ્વૈતસિદ્ધિ” નામક ગ્રંથ સમજવા સમજાવવાનું કામ
 બાળું જ કઠિન છે; તથાપિ શ્રી રામેશ્વરદત્ત બ્રહ્મચારીએ એ અનુપમ
 ગ્રંથનો અનુવાદ હાલમાં હિંદી ભાષામાં કરેલો છે, ને તેની પ્રસ્તાવ-
 નામાં તેમણે લખ્યું છે કે:—“इसका प्रचार सामान्य प्रजामें तो
 क्या विद्वन्मंडलीमें भी नाममात्रका ही है. जब श्री काशी-
 जीमें हमने अपनी मित्रमंडली सहित इस ग्रंथको लेकर
 घूमना आरम्भ किया तब इसको निर्रान्त रीतिसे कोइ
 पढाने वालाही नहीं मिला. जब श्री काशीजीकी यह दशा
 है तब अन्यत्रकी बात क्या करनी है.” આપણી ગુર્જરગિ-
 રામાં તો તેનો અનુવાદ છેજ નહિ એટલું તો નહિ, પરંતુ એવા એ
 મહાગ્રંથનાં દર્શન પણ કેટલાએ કર્યા હશે તે વિચારવા જેવું છે !
 આવા આ “અદ્વૈતસિદ્ધિ”ના લેખકનો બીજો એક ગ્રંથ “ભક્તિ-
 રસાયન” પણ તેટલો જ વિદ્વાતપૂર્ણ અને સુવિખ્યાત છે;
 અને એ ગ્રંથનું નામ જો કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ
 વગેરેને જાણીતું છે તથાપિ તેમાંના બહુ જ થોડાએ
 પણ એ ગ્રંથનાં દર્શન ભાગ્યે જ કર્યાં હશે ! આજથી બે વર્ષ
 ઉપર આ “ભક્તિરસાયન” ગ્રંથ અમને વડોદરાના સુપ્રસિદ્ધ
 ધર્માભિમાની સાક્ષર શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રજૂખણદાસ શર્માએ એઓ

તરફથી દેખાડવામાં આવેલો, અને અમે એ ગ્રંથને અપ્રાપ્ય માનતા હતા એટલે અમે તુરતજ તેની હસ્તલિખિત નકલ કરી લીધેલી એટલું તો નહિ, પરંતુ અમારા પૂજ્ય ગુરુજી શ્રીમત્પરમહંસ પરિવાજકાર્ય, શ્રીજગદ્ગુરુ શ્રીગોવર્ધનપીઠાધીશ્વર શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય સ્વામીશ્રી ભારતીકૃષ્ણતીર્થજીની મદદથી અમે તે ગ્રંથ વાંચી સમજી લેવાનો આયાસ પણ તેજ સ્થળે કરેલો, અને વડોદરાની પ્રજા સમક્ષ તે સંબંધે પ્રસંગોચિત નિરૂપણ પણ કરેલું હતું. એ પછી ઇ. સ. ૧૯૨૮ ના આરંભમાં અમારી સ્વારી જ્યારે અમદાવાદમાં આવેલી અને લાંબા વખત સુધી અમે ત્યાંના કામનાથ મહાદેવવાળા સ્થાનમાં મુકામ રાખી પ્રજાગણ સમક્ષ ધર્મોપદેશ કરવાનું ચાલુ રાખેલું તે સમયે, અને ત્યાર બાદ વિરમગામની પ્રજા સમક્ષ પણ અમે આ “શ્રી ભક્તિરસાયન” માં વર્ણવાયેલ ભક્તિયોગ પરત્વે વ્યાખ્યાનો આપેલાં હતાં. આવા શિષ્ટ ગ્રંથને જે ગુર્જર ગિરામાં ઉતારવામાં આવે તો આપણા સનાતન ધર્માતુરાગી જનસમાજને મોટો લાભ થાય એવું પણ અમને તે સમયે લાગેલું હતું; પરંતુ પાકકાળ આવ્યા વિના-યોગાભાવે-કોઇ પણ વાત બની શકતી નથી, એટલે અમારી એ પ્રકારની લાવના પરિપુષ્ટ થતી પણ અમારા મનનાં જ રહેલી. એટલામાં અમારી શ્રી શારદાપીઠના એક સેવક શ્રીયુત જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા એમ. એ. વિરમગામ આવી પહોંચ્યા, અને તેમણે પ્રસંગને અનુસરી આ ‘ભક્તિરસાયન’નું ગૂજરાતી ભાષાંતર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની અમને સૂચના પણ કરી દીધી. અમારી આવી મનીષા તો હતી જ, અને તેમાં આવું સૂચન પણ થયું; એટલે અમારો સંકલ્પ વધારે દઢ થયો, અને અમે, કોઇ ભાષાંતરકાર મેળવવાની તજવીજ કરવાને રા. જયસુખરાયને જણાવી દીધું તે ઉપરથી તેમણે ભાષાંતરકાર તરીકે શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા, બી. એ. એલ. એલ. બી. વકીલ એઓનું નામ સૂચવ્યું, અને અમે એ ગૃહસ્થની યોગ્યતા જાણતાહતા

તેથી અમે આ ‘ભક્તિરસાચન’ નો ગૂજરાતી અનુવાદ કરવાની તેમને પ્રેરણા પણ કરી દીધી, અને શ્રીયુત મોતીલાલ ઘોડાએ, એ અમારી પ્રેરણાનુસાર આ ગુર્જર ગ્રંથ, વિના વિલંબે, તૈયાર પણ કરી આપ્યો. આ શ્રીયુત મોતીલાલજી એક બહુ સારા સંસ્કૃતજ્ઞ, ધર્મશાસ્ત્ર અને ધર્મગ્રંથોના અનુવાદક છે; અને વડોદરા રાજ્યે એમને યોગ્ય પારિતોષિક આપીને એમની પાસે “શ્રીશંકરાનન્દી ટીકાવાળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ તેમ જ “ઋગ્વેદ સંહિતા:’ એ બે ગ્રંથોના ગૂજરાતી અનુવાદો પણ કરાવેલા છે તે સુવિદિત જ છે એટલું તો નહિ, પરંતુ એમના ધર્માનુરાગે એમને, શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યપ્રણીત “હપદેશ-સાદ્ધર્મી” જેવા અદ્વિતીય સંસ્કૃત ગ્રંથને તેમ જ “શુક્લ યજુર્વેદ સંહિતા’ તથા ‘ઈશાવાસ્ય હપનિષદ્’ ને (પ્રશ્નોત્તરરૂપે) ગુર્જર ગિરામાં ઉતારવાને પ્રેરેલ છે એમ પણ અમે જાણીએ છીએ. અમારે આ સ્થળે મુકતકંઠે જણાવી દેવું જોઈએ કે, શ્રીયુત મોતીલાલ ઘોડાએ, કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો લીધા વિના, કેવળ સ્વધર્મનિષ્ઠાથી આ ગૂજરાતી અનુવાદ કરી આપેલો છે, અને તે વાત તેમના જેવા વિદ્વાન્ અને શ્રદ્ધાવાન્ સંસ્કૃતજ્ઞ અને ધર્મજ્ઞને જેમ સર્વથા ધટે તેવી છે તેમ તે બીજી તરફથી અમારા જેવા તરફથી ધન્યવાદને પાત્ર પણ છે જ; અને તેથી અમે શ્રીયુત મોતીલાલને એમની આવી નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્યશુદ્ધિને માટે ધન્યવાદ પણ અંતઃકરણ-પૂર્વક આપીએ છીએ.

આ ગ્રંથના મૂળ લેખક સ્વામી શ્રી મધુસૂદનતીર્થજી એક પ્રખર વેદાન્તી હતા એવું જો કે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે, તથાપિ તે ઉપરથી કોઈએ એમ માની લેવાનું નથી કે, આ ગ્રંથ પણ વેદાન્તકોટિનો હોઈ શુષ્કતાથી ભરેલ હોવો જોઈએ. ખરી વાત તો એ છે કે, આ ગ્રંથ વેદાન્તવિષયક છે તથાપિ રસિક છે, અને સદરહુ સ્વામીશ્રીએ પોતાના અપૂર્વ વેદાન્તજ્ઞાનને, ભાવાત્મક-રસાત્મક ગણ્યાતી ભક્તિને અનુરૂપ ગણાય તેવી-ભાષાશૈલીમાં ઉતારી-ઘટાવી-ને પોતાના તાત્ત્વિક-જ્ઞાનની અદ્વિતીય અદ્વૈતતા સિદ્ધ કરી બતાવેલી પણ છે. પોતાના

ચાની હૃદયમાં પણ તે સ્વામીશ્રીને પોતાના ઇષ્ટ શ્રી કૃષ્ણભગવાન
પ્રતિ પોતાની ભક્તિ કેવી અને કેટલી અનુપમ અને અગાધ હતી
તેનો હિસ્સેબ કરતાં તેમણે સ્વરચિત “ ગીતાગૂઢાર્થદીપિકા-
વ્યાખ્યા ” નામક ગ્રંથના અઠારમા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે:-

વંશીવિભૂષિતકરાન્નવનીરદાભાત્
પીતામ્બરાદરૂણબિમ્બફલાધરોષ્ઠાત્ ।

પૂર્ણેન્દુસુંદરમુસ્વાદરવિન્દનેત્રાત્

કૃષ્ણાત્પરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને ॥ ”

(ગી. ગૂ. દી. વ્યા. અ. ૧૮)

“ (હાથમાં વાંસળા ધારીને વિભૂષિત થયલા, વાદળાંના જેવી
કાંતિવાળા, પીતામ્બરવાળા, જેના ઓઠ અરુણબિંબફળ સમાન છે તે,
જેનું મુખ પૂર્ણચંદ્રના જેવું સુંદર છે એવા, તથા કમળના જેવાં
નેત્રાવાળા શ્રીકૃષ્ણથી અન્ય કોઈ ચઢીઆતું તત્ત્વ હોય એમ હું
બાણુતો નથી (અર્થાત્ કોઈ છે જ નહિ.) ”

ધ્યાનાભ્યાસવશીકૃતેન મનસાયનિષ્કલંનિષ્ક્રિયમ્

જ્યોતિઃકિંચનયોગિનો યદિ પરં પશ્યન્તિ પશ્યન્તુ તે ।

અસ્માકં તુ તદેવ લોચનચમત્કારાયમૂયાદ્ધિરમ્

કાલિન્દીપુલિનોદરે કિમપિયત્નીલમહો ધાવતિ ॥ ”

(ગી. ગૂ. દી. વ્યા. અ. ૧૩)

“ (ધ્યાનના અભ્યાસથી મનને વશ કરીને જે કોઈ યોગી
નિષ્કલ તથા નિષ્ક્રિય એવી જ્યોતિને જોતા હોય તો તે બંધે ઝુલે ;
પણ અમારી આંખને તો ઘણા કાળ સુધી ખૂબ ચમત્કાર આપનાર
કાલિન્દીતટપરના મેઘાનમાં દોરનાર કોઈ એક સ્થામસ્વરૂપ જ
હોજો.) ” વળી તેઓશ્રી લખે છે કે :-

“ અદ્વૈતવીથિપથકૈરુપાસ્યા વેદાન્તસિંહાસનલબ્ધદિક્ષા ।

હૃઠેન કેનાપિ વયં શઠેન દાસીકૃતા ગોપવઘૂવિટેન ॥ ”

“(અદ્વૈતમાર્ગના ઉપાસક હોવા છતાં અને વેદાન્તના સિદ્ધા-
સનની દિક્ષા લીધેલી છે છતાં કેાઠ એક ગોપવધૂને પ્રિય એવા શઠથી
અલાતકારે અમને દાસ બનાવી દેવામાં આવેલ છે) ”

પૂર્વસૂચિત વચનો ઉપરથી આપણે સહજ સમજી શકીએ છીએ
કે, એ વચનોના લેખક સ્વામીશ્રી પોતે જો કે એક પ્રખર વેદાન્તી
હતા, છતાં તેમના ચિત્ત ઉપર ભક્તિ આરૂઢ થઇ બેઠેલી હતી. અર્થાત્
જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ઉભય પરસ્પર અસંધેય તત્ત્વો નહિ, પરંતુ
પરસ્પર ઉપકારક બાબતો છે એવું આપણે માની શકશું. જ્યાં સુધી
કેાઠ વસ્તુ પરત્વે બાવ-ભક્તિ-નો ઉદય થતો નથી, ત્યાં સુધી એ વસ્તુનું
પૂરેપૂરું જ્ઞાન પણ થતું નથી, એ વાત સ્પષ્ટ જ છે. મનુષ્ય સર્વથા
અને સર્વદા નિર્વિકલ્પ સમાધિની અવસ્થામાં રહી શકતો નથી, અને
તેથી કરીને તે જ્યારે જ્યારે અહિર્મુખ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે
ત્યારે તેના ચિત્તને વ્યાપ્ત રાખનાર કેાઠ એક સાધનની અપેક્ષા રહે
છે જ, અને તે જો સાધન તે ‘ ભક્તિ ’ છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને
પોતે ગીતામાં બાખ્યું છે કે:—

“ યોગિનામપિસર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥

(ભ૦ ગી૦ અ૦ ૬)

વળી, હાલના જમાનામાં સનાતનધર્મી પ્રજાની ધાર્મિક અવસ્થા
તથા તેની અધિકારિતાનો વિચાર કરતાં પણ ભક્તિની આવશ્યકતા
અને ઉપયોગિતા જણાયા વિના રહેતી નથી. ધર્મનિષ્ઠાનો નિર્વોહ
કરી રખાવવાને માટે ઠરાવવામાં આવેલ વિહિત કર્મનું પાલન-સેવન-
મનુષ્યથી કેટલે દરજ્જે કરી શકાય તેમ છે તે બાબત પરત્વે પાઠકે
પોતે જ વિચાર કરી લેવાનો છે; તથાપિ જો બાબતોનો નિષેધ કર-
વામાં કે બતાવવામાં આવેલ છે તે બાબતો એવી છે કે, તેમના પરત્વે
ઉતાવળા વિચાર બાંધી લેવા એ ઉચિત નથી; કારણ કે, ધણીવાર

કેટલીક બાબતો ઉપલક દષ્ટિએ હાનિકર દેખાતી નથી, તોપણ તેમના પેટમાં જે સંતોષ રહેલું હોય છે તે સમયના વહેવાની સાથે પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યા સિવાય રહી શકતું નથી. અર્થાત્, ચિત્તશુદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરાવવી એ જ વિહિતકર્મોનું ધ્યેય હોય છે, અને નિષિદ્ધ કર્મોથી દૂર રહેવાથી વિહિત કર્મોના પાલનને પુષ્ટિ મળતી જાય છે એ વાત, ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવી એ સર્વથા ઇષ્ટ છે. આમ હોઈ આપણે સહજ સમજી શકશું કે, ચિત્તશુદ્ધિ મેળવવાને માટે ભક્તિ જેવું સરલ સાધન, હાલના સમયમાં મળે તેમ નથી. આ સંબંધમાં આત્મવચન પણ છે કે, ‘કલૌ તદ્દહરિકીર્તનાત્’ કલૌકેશવકીર્તનમ્ ।’ આ વચનનો અર્થ એવો નથી કે, ભક્તિને નામે સર્વથા ધર્મકર્મને છોડી દેવાં. તેનો જે કાંઈ અર્થ છે તે એટલો જ કે, ગમે તે ઉપાધિઓને લીધે કદાપિ ધર્મકર્મ કરવાનું ન બની શકે, તો પણ છેવટ ચિત્તને ભક્તિરસમાં આદ્રિત કરી રાખવું એ પણ કલ્યાણકર છે; કારણ કે ભક્તિરસામૃતમાં ડૂબી રહેલ મનને અનિષ્ટ ભાવનાની જાળમાં સપડાવાનો પ્રસંગ આવી પડતો નથી. ખરેખરી ભક્તિ જો મનમાં જામેલી હશે તો તેના પરિણામમાં ધર્મથી વિરૂદ્ધ ગણાતી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ થવા પામશે નહિ; અને એવો ભક્તિમય ચિત્તવાળો મનુષ્ય, ‘ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા’ એ ગીતા વાક્ય પ્રમાણે પોતાનો ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક-પ્રકર્ષ સહેલાઈથી સાધી પણ શકશે.

કેટલીકવાર એવું બોલાતું પણ આપણે સાંભળીએ છીએ કે, ભક્તિ તો નિરૂપી-કાયર-ને માટે છે, ને તેવો, કેવળ ભક્તિને અવલંબી રહેનાર મનુષ્ય તો સત્ત્વહીન-નિર્બળ-અને નિર્માલ્ય બની ગયા વિના રહેતો પણ નથી. પરંતુ આ પ્રકારનો અભિપ્રાય સત્ય નથી. વેદાન્તશાસ્ત્ર જેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યને સિદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે તેટલા પ્રમાણમાં ભક્તિ પણ તેને સિદ્ધત્વ આપનારી છે, એ વાત નિઃસંદેહ છે. વિષાદમાં પડેલ અર્જુનને તેમ જ નિર્વેદ અનુભવતા શ્રી રામચંદ્રજીને સ્વસ્વ-કર્તવ્ય કરવાને પ્રોત્સાહિત કરનાર જો કે વેદાન્ત-

જ્ઞાન હતું, તથાપિ એ એમને પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન એમની ભક્તિશન્યતા ખતાવનારું નથી. તેમનાં ચિત્ત ભક્તિમય હતાં અને તેથી જ તેમનામાં યથાર્થ વેદાન્તજ્ઞાનનો ઉદય થયેલો હતો. આમ છતાં કદાપિ આપણે વેદાન્તજ્ઞાનને ભક્તિથી ભિન્ન કોટિનું ગણીએ-અને વ્યવહારમાં તેમ કરવું ઘટે છે પણ ખરૂં-તોપણ આપણે વિચાર કરશું તો આપણને સ્પષ્ટ સમજાઈ આવશે કે, ભક્તિ-ખરેખરી ભક્તિ-પોતે પણ બળની બનેલા છે; તેનો આશ્રય કરવાથી અદ્ભુત ઐશ્વર્ય-સામર્થ્ય-ની પ્રાપ્તિ થઈ આવે છે; અને વેદાન્તજ્ઞાનની પેઠે તે પણ સર્વથા અભય અપાવનારી થઈ પડે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાનું ઝોળખાણ આપતાં કહેલું છે કે, ‘**बलं बलवतामस्मि कामरागद्विषजितम् ।**’ એટલે આપણે એટલું તો સમજવું જોઈએ કે, કામરાગ વિનાનું જે બળ તે પ્રભુ પોતે છે;—એટલે કે યથાર્થ બળ એ એક પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ છે. હવે જો ભક્તિથી પ્રાપ્ત થતું બળ આપણને, વેદાન્તજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતા બળના જેવું જ દેખાય, તો પછી એ ઉભય પ્રકારે ઉપસ્થિત થઈ આવતા બળને આપણે એક રૂપ ગણી કેમ ન શકીએ ? એ પણ આપણે વિચારવું પડશે. ભક્ત-કોટિના ગણાતા ધર્માત્માઓએ ધણીવાર અનુપમ બળ ખતાવેલું છે, એમ આપણા પોતાના દેશનો ઇતિહાસ આપણને કહી આપે છે પણ ખરો. નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્તશિરોમણિએ જ ગાયલ છે કે, “ભક્તિ કરતાં જો બ્રહ્મ જ કહેશે, તો કરશું દામોદરની સેવા રે: ” આ વચન કેટલા બધા બળવાળું છે તે વિષે વિચાર કરશે, તો ભક્તિ કેટલું બળ આપી શકે તે સમજવામાં આવી શકશે. હાર-પ્રાપ્તિના પ્રસંગે એ વિશ્વવંશ નાગર ભક્તરાજે કેટલે બધે અંશે અભયદશાનું પ્રદર્શન કરી ખતાવેલું હતું ? ત્યારે એ બધો કેનો પ્રભાવ હતો ? ભક્તિનો જ. મીરાંબાઈનું દષ્ટાન્ત લઈ જીવો. અર્થાત્ ભક્તસૃષ્ટિનું અવલોકન કરવાથી ભક્તિના મહિમાનું અને તેનામાં રહેલ અપૂર્વ શક્તિનું આપણને સહજ જ્ઞાન આવી શકે

તેમ છે. અર્થાત્ ભક્તિ માત્ર શક્તિ-સામર્થ્ય—ની જનની છે; પછી જોઇએ તો તે મને તે પ્રકારની હોય. ધર્મભક્ત, દેશભક્ત, પ્રજાભક્ત કે અન્ય કોઇ પ્રકારનો ભક્ત હોય પણ તે જો ખરેખર ‘કામરાગ-વિવર્જિત’ ભક્તિવાળો હોય, તો તેને શાશ્વત અને આનન્દકર બળ પ્રાપ્ત થઇ રહેવાનું, એ વાતમાં શંકાને સ્થાન નથીજ.

ભક્તિનું બળ આ પ્રકારનું છે, અને તેની ઉપયોગિતા પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારની છે; એટલે હવે, ભક્તિનું સ્વરૂપ શું, ઈશ્વરભક્તિની ભૂમિકા કેટલી, ભક્તિના પ્રકાર કેટલા, ભક્તિની સાથે જ્ઞાનનો સંબંધ કેવો છે, પરમપુરુષાર્થ-મોક્ષ-ની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં ભક્તિ કેટલે અંશે જરૂરની છે, તેના અધિકારી કોણ અને કેવા હોય છે, તથા એ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધન કયાં કયાં: એ બધા પ્રશ્નોના ખુલાસા મેળવવાની પણ અપેક્ષા રહે છે. આ બધા ખુલાસા આપણને આ “ભક્તિ-રસાયન” માંથી પ્રાપ્ત થઈ આવે છે, અને તેથી જ એ ગ્રંથનું નિરૂપણ કરવાની જરૂર રહે છે.

આ “ભક્તિરસાયન” ગ્રંથનો વિષય ‘મુકુંદ’ ભગવાન છે, અને તે મૂળ ગ્રંથકારના ઈષ્ટ પ્રજા પણ છે. તથાપિ તે ઉપરથી કોઇએ એવું મત બાંધવાનું નથી કે, એ મુકુંદ-શ્રીકૃષ્ણ-ની ભક્તિ સમજવા કે કરવાને માટે જ આ ગ્રંથ યોગ્યલો છે. ‘મુકુંદ’ એટલે ‘મુંચ કુંચ વદાતિ સઃ મુકુન્દઃ’ (ભોગ તથા મોક્ષ આપનાર તે મુકુંદ) એવો અર્થ થતો હોવાથી આપણે સુખેથી કહી શકીએ કે, એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ કરવાથી કોઇપણ પ્રકારના સાંપ્રદાયિક કાલુષ્યને તેમાં સ્થાન મળતું નથી.

ગ્રંથકારના મંગલ શ્લોકમાં જ એવો ઉત્તમભાવ ધ્વનિત થતો જણાય છે કે, જેવી રીતે નમન કરતા શ્રીશંકરને પોતાના પગની દશ આંગળીઓના નખમાં પોતાનાં દશરૂપ દેખીને પોતાના એકાદશ રૂપનું જ્ઞાન થઈ આવેલું, તેવી જ રીતે નમન કરનાર દરેકને નિર્ણયનું જ્ઞાન કરાવનાર આ ગ્રંથનો વિષય ભક્તિ અને ભક્તિનો

વિષય મુકુંદ છે. વળી ગ્રંથકાર પોતે તે મંગલ શ્લોકમાં ‘નન્દ-મંદિરે કશ્ચિત્’ એવા શબ્દો લખીને પોતાના ઇષ્ટદેવનું કેવળ સૂચન જ કરે છે, પણ તેના નામનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરતા નથી, એ પણ સમજવા જેવું છે. જ્યાં પ્રેમ અમાપ હોય ત્યાં તેવા પ્રેમ-પાત્રનો નિર્દેશ, નામ વાપરીને કરાતો નથી; અને તેથી કરીને જ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં ગુરુ, ઇષ્ટ, પતિ, પત્ની, આત્મા વગેરેનાં નામ નિર્દિષ્ટ કરવાની મના કરવામાં આવી છે. વળી, એમ પણ હોઈ શકે કે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને તેથી કરીને તેમને કોઈ નામથી નિર્દિષ્ટ કરવા એ એમને મર્યાદા આપી દીધા જેવું પણ થાય! આવા પ્રસંગોમાં ગુરુશ્રી, પ્રભુ, પ્રિય, પ્રિયે એવા એવા સૂચક શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાનું કાર્યસાધક થઈ પડે છે, અને તેથી કરીને પણ કદાપિ ગ્રંથકારે, કોઈ પણ એક નામનો ઉપયોગ ન કરતાં મોક્ષમપણું રાખવાની વૃત્તિ ધારણ કરેલી પણ હોય.

વળી, મૂળ ગ્રંથકાર શાસ્ત્રપદ્ધતિ પ્રમાણે અનુબંધ-ચતુષ્ટય (અધિકારી, વિષય, પ્રયોજન તથા સંબંધ) સિદ્ધ કરવાને પહેલો શ્લોક લખી તેના ઉપર વિવરણ કરતાં તેમાં ભક્તિયોગને, પરમપુરુષાર્થને સિદ્ધ કરાવી આપનાર સાધન તરીકે પ્રતિપાદિત કરે છે, અને આ તેમનાથી કરાતું પ્રતિપાદન, ખરેખર, મનન કરવા યોગ્ય પણ છે.

ચાર પ્રકારના યોગમાંથી ‘અષ્ટાંગયોગ’ ને જ્ઞાનયોગાંતર ગણવાને માટે ગ્રંથકારે શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી પ્રમાણ આપેલ છે, અને ત્યારબાદ કર્મયોગમાં કર્મ કેટલાં તે બતાવીને, તે કર્મયોગ ક્યાં સુધી કરવાનો છે તે તેમણે બતાવેલું છે એટલું તો નહિ, પરંતુ ભક્તિ-પ્રધાન કર્મયોગ અને જ્ઞાનપ્રધાન કર્મયોગ એમ બે પ્રકારના કર્મ-યોગ કેવી રીતે એક બીજાથી જુદા પડે છે અને તેતેના અધિકારીઓમાં કેવો બેદરહોલો હોય છે તે પણ તેઓ બતાવી આપે છે. ભક્તિ-પ્રધાન કર્મયોગ આચરનારા તથા જ્ઞાનપ્રધાન કર્મયોગ આચરનારા:

એમ એ ઉભય કોટિના યોગીઓનું સાધારણ લક્ષણ ‘અંતઃકરણશુદ્ધિ’ છે;—એટલે કે અન્તઃકરણની શુદ્ધિઃ એ ઉભય પૈકીના હરકોઈની સિદ્ધિને માટે એક પ્રધાન, આવશ્યક તત્ત્વ છે, અને તેને અભાવે તે પૈકીનો હરકોઈ એક યોગ સાધી શકતો પણ નથી. જે કોઈનું ચિત્ત પરમાત્મા ઉપરના પ્રેમથી પીગળી ગયલું હોય તે સામાન્યતઃ ભક્તિપ્રધાન માર્ગનો અધિકારી ગણાય છે, અને જેનું ચિત્ત એવા પ્રભુ ઉપરના પ્રેમથી દ્રવીભૂત થયલું હોતું નથી પણ વૈરાગ્યપ્રધાન બની ગયલું હોય છે તેને આપણે જ્ઞાનપ્રધાન માર્ગનો અધિકારી—જ્ઞાનયોગવાળો—એવી સંજ્ઞા આપી દઈએ છીએ. તથાપિ અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરી દેવાની આવશ્યકતા રહેલી છે; અને તે એ છે કે, ભક્તિમાર્ગનું અવલંબન કરનાર પ્રેમી હોય છે તેથી તેનું અંતઃકરણ કામળ હોય છે—દયાભાવવાળું હોય છે, અને જ્ઞાનમાર્ગનું અવલંબન કરનાર બક્તિ સામાન્યતઃ પ્રેમભાવથી દ્રવીભૂત થયેલ અંતઃકરણવાળી દેખાતી હોતી નથી તેથી તે કઠોર—દયાહીન—હોય અગર છે એવું આપણે સામાન્ય રીતે સમજીએ છીએ તે આપણી જે સમજ તે આપણે દૂર કરી દેવાની છે. એ ઉભય માર્ગનું અવલંબન કરનારા જે વસ્તુતઃ યથાર્થ માર્ગે વિચરેલા હશે તો તેમનાં ચિત્ત ખરેખરા વિશ્વપ્રેમથી વ્યાપ્ત થયેલાં હશે જ. ભક્તિમાર્ગીમાં પ્રેમ હોય અને જ્ઞાનીમાં પ્રેમ ન હોય એવી કલ્પના કરવાથી જ્ઞાનીને અન્યાય થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. ખરેખર જ્ઞાની તો વસ્તુતઃ સર્વપ્રેમી હોય છે; અને તે પ્રેમભાવમાં એટલો તો ઉડો ડૂબેલો હોય છે કે, તે કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવને જાણતો જ નથી હોતો.

ગ્રંથકારે, ત્યાર પછી, જ્ઞાનયોગમાં પ્રવેશ કરનારને માટે આવશ્યક ગણાતાં નિર્વેદ, વિરક્તતા, જિતેન્દ્રિયપણું તથા મનને નિશ્ચળ બનાવવાનો અભ્યાસઃ એ બધાં સાધનો બતાવેલાં છે એટલું તો નહિ, પરંતુ એ બધાં સાધનોની યથાર્થ સિદ્ધિ થયા પછી તેના પરિણામમાં

જ્ઞાનાનંદાની થઇ આવતી ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ બતાવી દેવાનો ઉદ્દેશ કરેલો પણ આપણા જોવામાં આવે છે. જે વ્યક્તિમાં જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ઉદય થઇ આવ્યો હોય તે વ્યક્તિનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતાં ગ્રંથકારે ભગવદ્ગીતાના તેરમા અધ્યાયમાંથી પ્રમાણવચનો આપીને, જ્ઞાનયોગ એટલે દેહ ધન્દ્રિય આદિમાં અનાસંગ રહેવું તે: એમ બતાવી આપેલું છે. વળી, ગ્રંથકાર આગળ ઉપર એમ પણ બતાવે છે કે, આવી રીતના જ્ઞાનયોગવાળાને, વેદાન્તના લયચિંતનાદિ પ્રકારથી નિદિધ્યાસનપરાયણ રહેવાની જરૂર છે એટલું તો નહિ, પરંતુ અષ્ટાંગયોગ, અધ્યાત્મવિદ્યા, તથા ઇશ્વરાર્ચન-ઉપાસના-ભક્તિ વગેરે પણ તેને માટે પ્રધાન કર્તવ્ય રૂપે અપેક્ષિત થઈ રહે છે. આ તેમના વાદનું તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી ઉતારા આપીને સમર્થન કરેલું છે, અને એમ કરવામાં તેમણે, જ્ઞાનયોગાન્તર્ગત સાધનભક્તિ કેવી રીતે છે તે પણ સ્પષ્ટ કરી બતાવેલું છે. આવી રીતની સાધનભક્તિના પ્રભાવથી હૃદયમાં નિવાસ કરી રહેલ પરમાત્મા ઇન્દ્રિય-વાસના-માત્રને દૂર કરી, ‘મજ્જા-દ્વાતિયદાકામાન’ (ઇન્દ્રિય માત્રને છોડી દે છે) ઇત્યાદિ શ્લોકોથી ગીતામાં નિર્દિષ્ટ કરેલ ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવે છે. આવી રીતે સ્વાર્પણવૃત્તિને ધારણ કરી રહેલા ભક્તની વૃત્તિ, ભગવદ્ગુણોના જ ભંડાર જેમાં ભરેલો છે તેવા ગ્રંથોનું શ્રવણનાદિ કરતાં, સર્વસાધનોના ફળ રૂપ ભગવદ્દાકાર થાય અને તેમ કરતાં “રસનિષ્પત્તિ” સુધીની ઠક્ષાએ પહોંચે તેમાં નવાઈ નથી જ. વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવથી એ “રસનિષ્પત્તિ” થઇ આવે છે. વિભાવના બે વિભાગ છે:—(૧) આલંબન વિભાવ, અને (૨) ઉદીપન વિભાવ. પરમાત્માની મૂર્તિ-તેના રૂપની કલ્પના-એ આલંબન વિભાવ છે, ને તે મૂર્તિને આકર્ષક બનાવનાર અલંકારાદિ ઉદીપન વિભાવ હોઈ તે હૃદયમાં ભક્તિને પ્રદીપ્ત કરી રાખનાર તત્ત્વ ગણાય છે. ભક્તજનમાં જે નેત્રાદિથી વિક્રિયાઓ થાય છે તે ‘અનુભાવ’ કહેવાય છે; અને ખીજા બધા પદાર્થો ઉપર નિર્વેદ ઉત્પન્ન થઇને કેવળ એક ઇશ્વર

ઉપરનો પ્રેમ વધી જાય તેને ‘વ્યભિચારી’ કે ‘સંચારી’ ભાવની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. યાદ રાખવાની વાત અહીં એ છે કે, ભક્તિના વિષયમાં જે પ્રકારના વ્યભિચારી ભાવને અપેક્ષિત ગણેલો છે તે આવી રીતનો—એટલે કે કામવાસનાની તૃપ્તિથી વિરૂદ્ધ કોટિનોજ છે. સામાન્ય રીતે હાલમાં ‘વ્યભિચાર’નો અર્થ ‘અમર્યાદ રમણુ’ એવો થાય છે; પરંતુ એ શબ્દનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવશે તો તેનું રહસ્ય ખરેખરું સમજાઈ આવશે. વિ+અભિ+ચાર એ ત્રણ ભેળાને ‘વ્યભિચાર’ શબ્દ બનાવાયલો છે. ‘વિ’=વિશેષ, ‘અભિ’=તરફ અને ‘ચાર’=ગમન : એટલે કે, ‘કોઈ વિશેષ તરફ જવું, કોઈ એક જ બાબતમાં અનુરક્ત થઈ રહેવું :’ એવો સરલ અર્થ ‘વ્યભિચાર’ શબ્દનો જે લેવામાં આવે તો, ભક્તિરસ વડે એક જ પ્રભુમાં રમમાણુ થઈ રહેવાની વૃત્તિનો ખરો અર્થ સમજાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. અર્થાત્ લગવદાકાર-વૃત્તિનો રચાયેલાવ થવો તે જ ભક્તિયોગ છે, અને એવા એ ભક્તિ રસનો અનુભવ કરનારા તેને પરમપુરૂષાર્થ રૂપે વર્ણવી રહેલા પણ છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે, પ્રેમભક્તિ ઉપર આક્ષેપ કરનારા ભક્તિયોગનું રહસ્ય ચથાર્થ સમજી શકતા નથી, અને તેથી કરીને જ તેઓ તે માર્ગનું વગોણું કરી રહેલા છે.

આવી રીતના ભક્તિયોગને પરમ પુરૂષાર્થ રૂપ માનનાર કેવા પ્રકારના આનંદનો અનુભવ કરી રહે છે તે તો જેને તેનો અનુભવ હોય તે જ સમજી શકે. એવા આનંદથી વંચિત રહેનારાને તેનું સ્વપ્ન પણ આવતું નથી. આવા ભક્તિયોગને સિદ્ધ કરનારા ભક્તો અપ વર્ગ-મોક્ષ-ની પરવા પણ નથી કરતા, એવું બતાવવાને ગ્રંથકાર શ્રીભાગ-વતમાંથી ઉતારો આપીને ‘પુરૂષાર્થ’ ની વ્યાખ્યા બાંધે છે, અને તે પછી, સુખ અને દુઃખનો અભાવ એમ બે પ્રકારના જે સિદ્ધાંત, પુરૂષાર્થ પરત્વે તાર્કિકો બતાવે છે તેનું ખંડન કરવાને તે પ્રવૃત્ત થાય છે. ‘સુખ’ એ જ પુરૂષાર્થ છે એવું તેઓ પ્રતિપાદિત કરે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ ચારે પ્રકારના પુરૂષાર્થોમાં પણ અંતર્ગત તત્ત્વ રૂપે રહેલ ભક્તિયોગ એક પુરૂષાર્થ જ છે, એવું પણ તેઓ બતાવી આપે છે.

ખરેખર ભક્તિનું સુખ આવું જ છે એ વાત, તેવા ભક્તોના આનંદાનુભવ ઉપરથી સમજાઇ આવ્યા વિના રહેતી નથી. સંકટોથી ઘેરાયેલા છતાં નરસિંહ મહેતા આદિ પરમ ભક્તો સદાનન્દમાં રહી શકતા અને દુઃખ માત્ર તેવાઓને સ્પર્શી શકતું નહિ તેનું કારણ, એ તેમનો અનન્ય ભક્તિભાવ અને તન્મય અનન્યાનંદ જ હતો. ‘દીવેદિયા’ નરસિંહ મહેતાનો હાથ યજ્ઞાળય છતાં એ આનન્દધેલા ભક્તને તે વાતનું ભાન ન થાય એ સ્થિતિ કેટલી આનંદમય હશે તેની કલ્પના કરી જુવો. શાગાળશાહ શેઠે આનંદમસ્ત બનીને જ પોતાના પુત્રનો વધ કરેલો એ વાત પણ જાણીતી છે. આવાં ઉદાહરણો આપણે અનેક આપી શકીએ તેમ છીએ. અર્થાત્ ‘યદ્દિમનુસ્થિતો ન દુઃસ્થેન ગુરુણાપિ વિચ્છાલયેત્’ એવું જે શ્રીભગવદ્ગીતાનું વચન છે તે સર્વથા સિદ્ધ છે, એમાં લેશ પણ સંદેહ નથી.

આ ‘ભક્તિરસાયન’ એક અપ્રમાણ-કપોલકલ્પિત-ગ્રંથ નથી પણ સપ્રમાણ છે તે બતાવવાને અર્થે ગ્રંથકારે ‘શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા’ શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો છે; અને તેથી કરીને આપ્તવાક્ય-શબ્દ-પ્રમાણ-યુક્ત અને અનુભવઃ એ ત્રણે તત્ત્વોને વિચારી, આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદિત થયેલ ભક્તિયોગ, પરમ પુરુષાર્થ-મોક્ષ-ની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે કે નહિ તે પરત્વે પાઠકે પોતે નિર્ણય કરી લેવાનો છે.

ધર્માનુષ્ઠાનથી, દાનથી, તપથી, વ્રતથી, હોમથી, સ્વાધ્યાયથી, સંયમથી અને એવા બીજા અનેક ઐયસ્ની પ્રાપ્તિ કરાવનાર માર્ગોથી, ભગવદ્દાકારવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી તેનો અવિચ્છિન્ન નિર્વાહ મનુષ્યે કેવી રીતે કરી રાખવો એ સંબંધમાં ગ્રંથકારે સૂચન કરેલું છે એટલું તો નહિ, પરંતુ એવા ભગવદ્દાકારવૃત્તિવાળા મનુષ્યને માટે પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારો માર્ગ કેવી રીતે ખુલ્લો થાય છે તે પણ તેમણે બતાવી આપેલું છે. વળી નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં રહેવું તેના કરતાં ભગ-

વદાકારવૃત્તિમાં રહેવું એ કેટલીકવાર વધારે પ્રિયકર થઇ પડે છે એવું પણ અંચકારે નિર્દિષ્ટ કરેલું હોય એવું આપણે જોઈ શકીએ છીએ પણ ખરું. અર્થાત્ અંચકાર એવું સૂચવે છે કે, નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં રહેવું તેના કરતાં ભગવદાકારવૃત્તિવાળા થઈને ઇશ્વરના સાન્નિધ્યમાં રહેવું એ એવી વૃત્તિવાળાને વધારે આનંદકર થઈ રહે છે. આ સિદ્ધાંત પરત્વે અંચકારે પૂર્વપક્ષી પાસે શંકા ઉઠાવડાવી છે કે, - ભક્તિને સાધન તરીકે કબૂલ કરી શકાય, પરંતુ તેને પરમ પુરૂષાર્થ-ફળ પુરૂષાર્થ એટલે કે ફલિત થયેલા પુરૂષાર્થ-તરીકે તો ગણી શકાય નહિ જ. આવી શંકાને ઉપસ્થિત કરીને અંચકારે ‘સાધનભક્તિ’ અને ‘ફળભક્તિ’ના ભેદોનાં લક્ષણ બાંધી આપ્યાં છે, અને એ લક્ષણો નિશ્ચિત કરવામાં તેમણે શ્રી ભાગવતમાંથી કેટલાંક પ્રમાણો પણ આપ્યાં છે. શંકા કરનાર, આ પ્રસંગે, ગીતામાંથી ‘મક્ત્યામામભિજાનાતિ’ એ વચન પકડીને, ભક્તિને સાધન સ્વરૂપ ગણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ ‘ब्रह्मभूतप्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥’ એવું જે ગીતાવચન છે તે તેવા શંકાકારની નજર બહાર રહી જાય છે. આ શ્લોકમાં ભગવાને, પરાભક્તિના સાધનરૂપે જે લક્ષણો બતાવેલાં છે તે બધાં જ્ઞાનનાં જ લક્ષણો છે. અમારું તો માનવું છે કે, જ્યાં કોઈ નામનિર્દેશ ન થઈ શકે તેવી અવસ્થા જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી ભક્તિ અને જ્ઞાન એ ઉભય એક બીજાને સાધનભૂત થવાનાં ને થાય છે પણ ખરાં; અને તેથી કરીને ‘જ્ઞાનાદેવતુકૈવલ્યમ્’ એવો જે વેદાન્તનો સિદ્ધાંત છે તેને કોઈ પણ પ્રકારે બાધ પણ નથી આવતો.

અહીં કદાપિ એવી શંકા ઉદ્ભવે કે, જે કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનથી જ થાય એવું સ્વીકારાતું હોય, તો પછી ‘મોક્ષ’ તો કૈવલ્યને જ કહેલ હોઈને ભક્તિથી મોક્ષપ્રાપ્તિ ન થઈ શકે? વળી બીજી શંકા એવી પણ થાય કે, ‘ભક્તિની પ્રાપ્તિ અનેક સુકૃત્યના

ફળરૂપ છે, તેમજ બ્રહ્મજ્ઞાનાર્થ જિજ્ઞાસા પણ અનેક સુકૃત્યના ફળરૂપ છે, અને તેથી સાધન-ઐક્યથી ફળ-ઐક્ય થવાનું, અને એમ થતાં જ્ઞાન કે ભક્તિમાં નામમાત્ર ભેદ રહેવાનો. પરિણામમાં જ્ઞાનની જે ચતુર્લક્ષણ મીમાંસા કરી છે તેજ ભક્તિમાં પણ લાગુ પડશે, અને તેથી અંત્યારંભ જ નિરર્થક છે.’

કેવલ્ય અવસ્થા સિવાય બીજી કોઈ અવસ્થાનું વર્ણન મોક્ષાવસ્થારૂપે શાસ્ત્રમાં શું નથી કર્યું ?—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પહેલો આપવો પડશે. ખુદ બ્રહ્મસૂત્રમાં જ ‘સાયુજ્ય’નો ઉલ્લેખ છે, અને દરેક આચાર્યે ચતુર્વિધ (સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય અને સાયુજ્ય) મુક્તિમાં તેને ઉત્તમ પણ ગણેલ છે. વળી સાધન-ઐક્યથી ફળ-ઐક્યની વ્યાપ્તિ પણ ઠીક નથી. ફલાસકિતથી કરેલ કર્મ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવે છે, ને ફલાસકિતરહિતનું કર્માનુષ્ઠાન ચિત્તશુદ્ધિદારા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ઉપજ કરે છે એ પ્રત્યક્ષ છે. રસોષ્ઠનું ઉદાહરણ લઇને આપણે જોશું તો જણાશે કે, રસોષ્ઠનાં સાધન એક સરખાં હોય તો તેથી કરીને એક સરખી ચીજને બની શકતી નથી; પરંતુ જો સામગ્રી એક સરખી હોય તો એક સરખા પ્રકારની રસોષ્ઠ બની શકે છે. વળી ચતુર્લક્ષણ મીમાંસામાં પણ જે ભેદ રહેલો છે તે, વિચારવાથી જણાઇ આવ્યા વિના પણ નહિ રહે.

અંત્યકારે ચતુર્લક્ષણ મીમાંસા કરી છે તે વિચારવા જેવી છે, અને એમાં સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન પરમહંસ પરિવ્રાજકનો બ્રહ્મવિદ્યા પરત્વે જે અધિકાર બતાવેલ છે તે પણ ખાસ વિચારણીય છે. બાહ્ય દષ્ટિથી કદાચ આ ઉક્તિ ઠીક નહિ જણાય; તથાપિ નિષ્પક્ષપાતભાવે વિચાર કરવાથી અનુભવાત્મક ખરી બ્રહ્મવિદ્યા તો તેવા જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એટલું પણ યાદ રાખવાનું કે અહીં ‘અધિકાર’ મુખ્યતઃ આંતરિક છે, બહારનો નહિ; અને વધારે વજન તો ‘સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન’ ઉપર જ મુકવાનું છે; સાધનહીન અનધિકારી જનો પુસ્તકદારા વેદાન્તનો ઘણો અભ્યાસ કરે છે છતાં તેને અનુભવમાં

ઉતારી શકાતું નથી, એવું પણ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. વેદાન્તના પરિચયથી મનુષ્ય બહુવાર વીતરાગ બને છે, અને તેથી બહુવાર એ પ્રકારના જ્ઞાન ઉપર અણધરતા આક્ષેપો મુકાતા પણ આપણે દેખીએ છીએ. કેટલાકનું કહેવું એમ થાય છે કે, વેદાન્તજ્ઞાનના પરિણામમાં ઉત્સાહ માત્રનો ખ્વંસ થાય છે અને તેને ઠેકાણે નિવેદની ઉત્પત્તિ થઈ આવે છે. ખરી વાત એ છે કે, વેદાન્તજ્ઞાન આપણા ચતુર્થ ઐશ્વર્યને જાગૃત કરનાર, આપણને પ્રોત્સાહન આપનાર અને આપણામાં કર્તવ્યશુદ્ધિનો વધારો કરનાર છે. વળી, ‘અધિકાર’નો જે નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે તે કાંઈ, રામદેવથી બીજાને બાતલ કરવાના હેતુથી કરવામાં નથી આવ્યો; પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાનું રહસ્ય સમજવા માટે જેટલી યોગ્યતા જોઈએ તે યોગ્યતાનું સૂચન કરવા અર્થે જ તેનો પ્રયોગ થયેલો છે. બારાક્ષરીનું જ્ઞાન જે કાંઈએ મેળવ્યું હોય તેને આપણે પહેલી કે બહુ તો બીજી ચોપડી વાંચવાને અર્થે કદાચ યોગ્ય મણી શકીએ; પરંતુ તેને મોટા મોટા ગ્રંથો વાંચી શકવા માટે જેટલી યોગ્યતા જોઈએ તેટલી યોગ્યતા ધરાવનાર તો ન જ મણીએ. જ્ઞાનવૃદ્ધિ હમેશાં ક્રમે ક્રમે જ થાય છે. એક ઠેકડે કદિ પણ ઝાડની ટોચ ઉપર ચઢી બેસાતું નથી. અર્થાત્ શુદ્ધિવિકાસ જેટલા પ્રમાણમાં થયો હોય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં જ્ઞાનગ્રહણ પણ થઈ શકે છે: ‘દૃશ્યતે ત્વમ્મયા સુદૃશ્યા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ’, (સૂક્ષ્મદર્શિઓ પોતાની સૂક્ષ્મ શુદ્ધિથી જાણી શકે છે) —કથ ઉપ૦ અ. ૧, વલ્લ્હી ૩મં ૧૨-તથા ‘ધાતુપ્રસાદાદ્બ્રહ્માત્માનમાત્મનઃ’ (ધાતુપ્રસાદ વડે આત્માના મહિમાને જાણી શકે છે) —કથ ઉપ૦ અ. ૧ વલ્લ્હી ૨- : એ બે શ્રુતિવાક્યોના વિવરણ રૂપે જ અધિકારીના સાધનસંપન્નપણા પરત્વે વિચાર કરવામાં આવેલ છે, એ પણ આપણે વિચાર કરશું તો સહજ સમજાઈ આવશે.

બકિતની ચતુર્લક્ષણ મીમાંસામાં બ્રહ્મવિદ્યાથી બકિતના બેદની વાત સાંજળીને એવી શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે કે:—બ્રહ્મવિદ્યાથી

ભક્તિનો ભેદ થવાથી ભક્તિથી પ્રાપ્ત થતાં સુખ, સ્વર્ગોદિસુખની પેઠે સાતિશ્ચય થશે અને તેથી નિરતિશ્ચય પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ શું નહિ થઈ આવે ? સિદ્ધાન્ત, આ પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે કે: ના, એમ નહિ થાય; કારણકે સ્વર્ગોદિ સુખ, દેશકાળ તથા અમુક શરીર આદિથી પરિચ્છિન્ન છે, ને ભક્તિનું સુખ તો સર્વ દેશ, સર્વ કાળ તથા સર્વ શરીરમાં ભોગવી શકાય તેમ છે; અને આ વાત ભક્તજનોના દષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ છે. ગમે તેવી શરીરની અવસ્થામાં પણ ભક્તિનો આનંદ, સાચી ફળભૂત ભક્તિને પ્રાપ્ત થયલા ભક્તજનો પ્રાપ્ત કરી શકે છે; જ્ઞાનીની પેઠે એ ભક્તજનોને સમદષ્ટિ હોય છે તેમજ અન્ય પદાર્થમાં મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોય છે, અને તેથી તે બાબતથી તેઓ નિઃસંગ રહી શકીને જ્ઞાનીની માફક પ્રારબ્ધભોગાનુસાર સુખદુઃખાદિના ભોગને જે કે આધીન થયેલા દેખાય છે, તથાપિ તેમની અન્તર્વૃત્તિ ફળભૂત ભક્તિરસથી ભગવદ્દાકાર બની ગયલી હોય છે એટલે તેમને તેમના પોતાના મનથી સુખદુઃખનો કરો હિસાબ પણ રહેતો હોતો નથી. ભાગવતમાં તેવા ભક્તો સંબંધમાં શ્રી શંકરનું વચન પણ છે કે:— ‘ નારાયણપરા સર્વે ન કુતશ્ચનચિન્મ્યતિ । સ્વર્ગાપવર્ગનરકેષુ અપિ તુલ્યાર્યદર્શિનઃ ॥ (નારાયણપરાયણ વ્યક્તિઓ કોઈથી ડરતી નથી; સ્વર્ગ, મોક્ષ તથા નરક એ બધાં તેમને મન સરખી દષ્ટિનાંજ અર્થાત્ મિથ્યા જ છે.) ” “ એવા રે અમો એવા રે એવા, તમે કહો છો વળી તેવારે ” વગેરે વચનો નરસિંહ મહેતાએ કાઢેલાં તે તમે વિચારશો તો ભક્તિનું યથાર્થ પાન કરનારે ચિત્ત કેટલું અભય પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને “ સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ ઘટ સાથે રે ધડીઆં ” ઇત્યાદિ વચનો કેટલા શ્રદ્ધાબળથી ગાઈ શકે છે તે તમારા સમજવામાં આવી શકશે. આમ ન્યારે ભક્તિનું સુખ સ્વર્ગોદિના જેવું સાતિશ્ચય નથી પણ નિરતિશ્ચય છે, તો પછી લૌકિક (નવ પ્રકારના) રસ કરતાં ભક્તિરસનો આનંદ કાંઈ અનેરો હોય તો તેમાં નવાઈ નહિ, અને તે “ કેમુતિક ન્યાય ” વડે સિદ્ધ જ છે. ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાએ પણ યથાર્થ બાખ્યું છે કે:—

×   ×   ×   ×
 “દષ્ટે ન આવે નિગમ જગાવે, વાણિ રહિત વિચારે રે;”
 “સત્ય અનંત જ જેહને કહીએ તે નવધાથી ન્યારે રે.”
 “નવધામાં તો નહીં નરવેડો, દશધામાં દેખાશે રે;”
 “અચવો રસ છે એહની પાસે, તે પ્રેમીજનને પાશે રે.”

×   ×   ×   ×
 આગળ ભક્તિસુખની આકાંક્ષાવાળા પરત્વે વૈરાગ્યના અભા-
 વની શંકા કરેલી છે; પરંતુ તેવી શંકાનો પરિહાર ભાગવતના આ
 પ્રસિદ્ધ શ્લોકથી થઇ શકે તેમ છે:—“આત્મારામાઞ્ચ મુનયો નિર્ગ-
 ન્યાત્યુરુક્રમે । કુર્વન્ત્વદૈતુર્કીં ભક્તિમિત્યમ્ભૂતગુણો હરિઃ ॥
 (આત્મામાં આનંદ માનનારા મુનિઓ કે જેમનું અજ્ઞાન દૂર થયેલું
 હોય છે તેઓ પણ પરમાત્માની નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે એવો આવા
 ગુણોવાળો હરિ છે) ” નરસિંહમહેતામાં ભક્તિ અને જ્ઞાનવૈરાગ્યનું
 જે અદ્વિત સંમિશ્રણ થયેલું દેખાય છે તે આ વાતનું એક સુંદર
 ઉદાહરણ છે. શ્રી શુકદેવજી જેવા જ્ઞાનીમાં ભક્તિનું અસ્તિત્વ છે છતાં
 ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એક સાથે ન સંભવે એવી કલ્પના કરવી તે
 એક શુદ્ધિદોષ જ ગણાશે. વળી શ્રીમદ્ભાગવતમાહાત્મ્યમાં જ્ઞાન
 તથા વૈરાગ્યને ભક્તિના પુત્રો રૂપે વર્ણવેલ છે એટલું તો નહિ, પરંતુ
 જ્ઞાનવૈરાગ્યની શિથિલ અવસ્થામાં ભક્તિ-આનંદનો ભંગ પણ જતા-
 વવામાં આવેલ છે. આમ હોઇને આપણે ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય
 એ ત્રણેના એકબીજા સાથે કેટલો સંબંધ છે, તે સહજ સમજી શકીએ
 તેમ છીએ, તેમ એ ત્રણેના સહકાર સિવાય યથાર્થ આનંદનો અનુભવ
 કરી શકાય પણ નહિ, એ વાત પણ આપણા સમજવામાં આવી
 પણ શકશે.

આ પ્રમાણે મૂળ ગ્રંથકારે પોતે ગ્રંથના પ્રથમ શ્લોકની ટીકા
 પૂર્ણ કરેલી છે. બીજા શ્લોકમાં સંસારના રોગથી પીડા પામેલાને માટે
 ભક્તિરસાયનની ઉપકારકતા અને આવશ્યકતા કેટલી બધી છે તે તેમણે

ખતાવેલું છે, અને પછી ત્રીજા શ્લોકમાં તેમણે ‘ભક્તિ’ ની વ્યાખ્યા કરી ખતાવેલી છે. રસાયન-ઔષધાદિ-નો આશ્રય કર્યા વિના જેમ સ્થૂળ શરીરના રોગોનો નાશ નથી થતો તેમ ચિત્તના જે રોગો છે તેમનો નાશ કરવાને અર્થે ભક્તિ રૂપી રસાયનનો ઉપયોગ કરવો જોઈ જરૂરનું છે જ; અને તેટલા માટેજ ગ્રંથકારે “તસ્માત્ કેનાપ્યુ પાયેન મનઃ કૃષ્ણે નિવેશયત્” એવું શ્રી ભાગવતનું વચન ટાંકી ખતાવેલું છે, અને મહેતા નરસિંહે પણ “કૃષ્ણહૃદયો વિના, નર સદા સૂતકી, વિમળ કાષ્ઠે વપુ શુદ્ધ ન થાયેઃ” એમ ગાઘ ખતાવેલું છે. અગ્નિનો ગુણ જેમ શીતતાનું નિવારણ કરવાનો હોઈ સ્વ-સ્વરૂપ ખતાવવાનો જ હોય છે, તેવી જ રીતે ભગવાનનો ગુણ પણ પાપ નાશ કરવાનો તથા સ્વ-સ્વરૂપ ખતાવવાનો જ હોય છે, અને તેથી કરીને “વૈષમ્યનૈવૃણ્ય”નો દોષ ધશ્વરને લાગુ પાડી શકતો નથી. અગ્નિની નિંદા કરનાર કે સ્તુતિ કરનાર ગમે તો તેની સેવા ન કરે કે કરેઃ પણ અગ્નિ પોતાના ગુણ પ્રમાણે તેવી ઉભય કોટિના મનુષ્યોને એક સરખી રીતે ઉપકારક તો થવાનો જ. તે જ રીતે ધશ્વરનું ધશ્વરત્વ પણ પોતાનું કાર્ય કરશે જ.

વળી, જ્ઞાન પરત્વે જેમ અખંડાકાર વૃત્તિની જરૂર રહે છે તેમ ભક્તિ પરત્વે પણ મનોવૃત્તિને અવિચ્છિન્ન ધશ્વરાકાર કરવાની આવશ્યકતા રહેલી છે; અને આ પ્રમાણેની જે ભક્તિ તે જ નિર્ગુણ ભક્તિની સંજ્ઞાને પામે છે. આ પ્રમાણે નિર્ગુણભક્તિનું સ્વરૂપ મૂળ ગ્રંથકારે ખતાવેલું છે, અને પછી ચિત્તદ્રવ્યને લાખની સાથે સરખાવીને, ભક્તિ પરત્વે ચિત્તની દ્રવીભૂત અવસ્થાની આવશ્યકતા કેટલી છે તેનું નિર્દેશન પણ કરેલું છે. દ્રવીભૂત થયલા ચિત્તમાં ભગવદ્ભક્તિની વાસના દઢ થવાથી ચિત્ત ભગવદાકાર થાય છે એમ નિર્દેશ કર્યા પછી ગ્રંથકારે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ-એમ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોનાં લક્ષણો ખતાવેલાં છે તે ખાસ કરીને વિચારવા પાત્ર છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં અને પોતાના આત્મામાં ધશ્વરને-પરમાત્માને-જેવો તે ઉત્તમ ભક્તનું લક્ષણ છે; ધશ્વર ઉપર પ્રેમ, ભક્તજનોની સાથે મિત્રતા,

વિષયી તરફ કૃપા અથવા પ્રાકૃત-કનિષ્ઠ કોટિના-ભક્તો તરફ અનુકંપા, તેમજ ઇશ્વરનો તથા ભક્તજનોનો દ્રેષ કરનારની ઉપેક્ષા-એ બધાં મધ્યમભક્તનાં લક્ષણો છે; અને જે કોષ પોતે જેની ઉપાસના-પૂજા-ભક્તિ કરતો હોય તેમાં જ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ દેખે અને ખીજ દેવાદેમાં ઇશ્વરભાવ દેખે નહિ તેમ જ અન્ય ભક્તજનો તરફ મિત્ર-ભાવ રાખે નહિ તે પ્રાકૃત કે 'કનિષ્ઠ' ભક્ત ગણાય છે. અહીં પ્રસંગ વશાત્ વિચારી લેવા જેવું જે છે તે એ કે પ્રત્યેક માણસ પોતાના ઇષ્ટ માટે આગ્રહ રાખે અગર તો તેવા તે પોતાના ઇષ્ટને સર્વોત્તમ ગણે ત્યાં સુધી તેવા માણસને તેમ કરવા માટે આપણે નિંદી શકીએ નહિ; પરંતુ એવો માણસ પોતાના આગ્રહને વશ બની અંધશુદ્ધિ બની જાય અને ખીજાઓના ઇષ્ટને કે આદર્શોને નીચા ગણવાને મંડી પડે કે તેમની આડે આવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગે ત્યારે તેની તેવી મનોવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિને નીચ કોટિની ગણી તેનો નિરોધ કરવાની આવશ્યકતા પણ ઉભી થાય છે. આપણા આર્યજીવનમાં ધર્મસંસ્થાને નામે જે સાંપ્રદાયિક વાડાઓ બંધાવા પામ્યા છે તે, એક રીતે કહીએ તો, ઉત્ક્રાંતિવાદની દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક અને સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. પરંતુ એ વાડાઓમાં સ્થિતિસ્થાપકતાનો જે ગુણ રહેલો જોઈએ એ ગુણ જ્યારે તેમના વિષે દેખાતો નથી અગર દેખાય નહિ, ત્યારે તેવા વાડાઓની અનુપકારતાનું આપણને ભાન થયા વિના રહેતું પણ નથી. કોષપણુ જનસમાજની તમામ વ્યક્તિઓ કદિપણુ, એકસરખા શુદ્ધિવિકાસ તથા વિવેકોદ્ગમને પામેલી હોતી જ નથી, અને તેથી કરીને જનસમાજ માત્ર ઉંચીનીચી અને તેનાથી પણ ઉંચીનીચી કોટિના બેઠવાળા વર્ગોમાં વહેંચાઈ પણ રહે છે. આ પ્રમાણે પડેલા બેઠેલાળા સમાજને કોષને કોઈ પ્રકારના 'ધર્મ'ની જરૂર છે જ, અને તેથી 'અધિકાર' અને 'આશ્રમ'ની સંસ્થાઓ હયાતીમાં અણ્યાઈ, બેદાત્મક ધર્મવ્યવસ્થાને જન્મ આપવામાં આવેલો છે, અને, તેના પરિણામમાં સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ થઈ આવેલી છે એમ આપણે

સામાન્ય રીતે સમજી શકીએ છીએ. એ સંપ્રદાયો જાણાશ્યો છે એટલે જેને જેટલી તૃષા-જ્ઞાનપિપાસા-હોય તેને તે જલાશ્યોમાંથી તેટલું પાણી પી લેવાની છૂટ છે, અને છૂટ હોવી પણ જોઈએ, એવી છૂટ ન મૂકાય તો તૃષા તૃષ્ણ ન થાય, અને મનુષ્યની ઉત્ક્રાંતિ થવાની ક્રિયા અટકી પણ પડે. અર્થાત્ સંપ્રદાય માત્ર સાધન છે, એટલે એક સાધનનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થઈ રહે એટલે બીજાં સાધનોનો ઉપયોગ ન જ કરવા દેવો એ એક પ્રકારનો પ્રતિબંધ એકંદરે હાનિકારક ગણાય. આપણા દેશમાં હાલ સાંપ્રદાયિક આગ્રહ એટલો તો પ્રબળ અને નિષ્પેષ બની ગયો છે કે, તેના પરિણામમાં આપણે પ્રભુની સર્વ વ્યાપકતાની આડે પડદા નાંખી રહ્યા હોઈએ એવો દેખાવ થઈ રહેલો છે, અને તેનું ફળ એ આવ્યું છે કે, આપણા હિંદુ લોકના વિશિષ્ટ ગણાતાં જે લક્ષણો, તેમની પણ ઘણે ભાગે ક્ષતિ થઈ જવા પામી છે. અસ્તુ.

આમ ભક્ત માત્રના ત્રણ મુખ્ય ભાગ પાડ્યા પછી, ગ્રંથકારે એ દરેક ભાગના પેટા ભાગોનું સૂચન પણ કરેલું છે. ઉત્તમ ભક્તના પણ તેણે ત્રણ વિભાગો બતાવેલા છે:-(૧) ઉત્તમોત્તમ, (૨) ઉત્તમ મધ્યમ, અને (૩) ઉત્તમ કનિષ્ઠ. કોઈ માણસ ઉત્તમ ભક્ત હોય પરંતુ તે જો તત્ત્વજ્ઞાનવાળો પણ હોય તો તે ઉત્તમોત્તમ ભક્ત ગણાય. આપણા ભક્ત શિરોમણિ નરસિંહ મહેતાએ ભક્તિમાર્ગનું ગ્રંથકારે કયો પછી, ધીમે ધીમે “વેદવેદાન્ત, ઉપનિષદો, ખટ મળી, જે મથીને રસ પ્રગટ કરીધો” છે-અર્થાત્ તત્ત્વ દર્શન કરીને ગાંધ બતાવેલું છે તે એવું છે કે, તે ઉપરથી આપણે એ ભક્તરાજને ઉત્તમોત્તમ કોટિના ભક્ત ગણી શકીએ તેમ છીએ જ. મૂળ ગ્રંથકારે એ જ રીતે મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રકારના ભક્તોના પણ પેટા ભાગો બતાવેલા છે. શરીર-શરીરીની ભાવનાવાળાને-અર્થાત્ જગત્ એ ધ્રુવરત્નું શરીર છે ને તેમાં વ્યાપી રહેલ ધ્રુવ ‘શરીરી’ છે એવી ભાવનાવાળાને-તેણે ‘ઉત્તમ પ્રાકૃત ભક્ત’ રૂપે વર્ણવેલો છે. જગતને સ્વપ્નવત્ મિથ્યા

સમજનાર અને ઇશ્વર-બ્રહ્મ-ને બ્રાન્તિના અધિષ્ઠાન રૂપ પણુ સચ્ચિદ-
દાનંદ રૂપ સત્ય સમજનારને તેમણે ‘ ઉત્તમમધ્યમ ’ બક્ત તરીકે
ખતાવેલ છે; અને જે બક્ત જગતને સત્ય કે મિથ્યા: એ બેમાંથી
કોઈ પણુ રીતે જોતો નથી અને કેવળ ભગવદાકાર બનીને અદ્વૈત-
ભાવને પામી રહે છે તેને તેમણે ‘ ઉત્તમોત્તમ ’ ની સંજ્ઞા આપેલી
છે. બ્રહ્મવિદ્યા-જ્ઞાનપ્રધાનમાર્ગ-માં ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાની તો નિર્ગુણમાં
અદ્વૈતભાવનો અનુભવ કરી રહેલો હોય છે; ત્યારે એથી ભિન્ન રીતે
ભક્તિપ્રધાનમાર્ગ ઉપર વિચરનારો ઉત્તમોત્તમ બક્ત સગુણમાં
અદ્વૈત ભાવને અનુભવનારો હોય છે. આ ભેદ ક્લુલક છે, તથાપિ
તેનું મહત્ત્વ ઓછું આંકવાનું નથી. સાધન તથા અભ્યાસનો જેમ
જેમ પરિપાક થતો જાય છે તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ભૂમિકાનો
લાભ મળતો જાય છે; અને તેટલા માટે અમે અમારા પાઠકગણને
વધારે શબ્દજળમાં ન લપેટતાં સ્વાનુભવથી અમારા આ કથનનું
સત્ય સમજી લેવાનો ઉપદેશ કરીયે પણુ હીએ.

આટલું વિવેચન કર્યા પછી, સાંસારિક વિષયમાં ચિત્ત પ્રેમથી
ઓગળી તદાકાર થાય છે ત્યાં જો કે ખરું જોતાં પ્રેમનું સ્થાન
આત્મા જ છે છતાં પરમાનન્દ નથી થતો ને પરમાત્મા ઉપરના
પ્રેમમાં પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે તેના કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ ગ્રંથ-
કારે કરેલું છે. “ આત્મને કામાય સર્વે પ્રિયં ભવતિ । ” એ
ન્યાયે પોતાના આત્માની ખાતર જ બધું પ્રિય લાગે છે, અથવા
સર્વમાં જે આત્મતત્ત્વ છે તેને લીધે જ કાન્તાદિ વિષયમાં પ્રેમ થાય
છે, છતાં પ્રેમ કરનારના દૃષ્ટિબિંદુ ઉપર જ આનન્દના અનુભવનો
આધાર રહે છે. અનિત્ય પદાર્થમાં પ્રેમ હોય ત્યાં નિત્ય આનંદની
પ્રાપ્તિ ન થાય એ સ્પષ્ટ જ છે. વિચારી જોશું તો જણાશે કે,
કાન્તાદિ વિષયમાં પણુ ખરો પ્રેમ તો આત્મા પરત્વે જ હોય છે,
અથવા આત્માને લીધે જ-અર્થે જ-હોય છે; અને આત્મતત્ત્વ અલગ
થયું છે એવી માન્યતા થઈ આવતાં રૂદનનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ

આવ્યા વિના રહેતો નથી. જો કેવળ શરીર ઉપરજ પ્રેમ થતો હોય તો શબ્દ કે જે શરીર છે તેને ઔષધાદિથી સાચવી રાખી તે ઉપર કાંઈ પ્રેમ કરતું નથી એટલું તો નહિ, પરંતુ તેને બાળા કે દાટી દેવામાં જ બધા પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે ! ખરી વાત એ છે કે, પ્રેમ હતો જ આત્માને લીધે ને આત્મા ઉપર જ, પણ તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને વિચારી જોવાયું ન હતું અને આત્માના સ્વરૂપને-લક્ષણને-નહિ જાણવાથી જ રૂઢનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત આત્માના સ્વરૂપને જો જાણી શકાય તો પછી શોકનું કારણ નથી જ રહેતું. અનાત્મ પદાર્થ અને આત્મા વચ્ચે રહેલ ભેદના મથાર્થ જ્ઞાનને અભાવે અને તાદાત્મ્યના પરિણામે, આત્મા-બ્રહ્મ-ઈશ્વર-ઉપરનો ખરો પ્રેમ સ્પષ્ટ થઈ શકતો નથી અને તેના પરિણામમાં પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ પણ નથી થતી. વિવેકી-જ્ઞાની-ભક્તને નિત્ય જ્ઞાન અને આનન્દ રૂપ આત્મા-બ્રહ્મ-ઈશ્વરમાં જ પ્રેમ હોય છે અને તેથી કરીને તેને નિજનન્દ-બ્રહ્માનન્દ-પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. માયાના આવરણવાળો-માયાના આવરણવાળા આત્મા ઉપર, તાદાત્મ્ય-અધ્યાસવાળો પ્રેમ જેટલા પ્રમાણમાં હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ ઓછી થાય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે. એક પદાર્થમાં સાત્વિક દૃષ્ટિ રાખનારને સુખ, રજોદૃષ્ટિ રાખનારને દુઃખ, ને તામસદૃષ્ટિ રાખનારને મોહ થાય છે, અને મનોમય સૃષ્ટિમાં જેવા ગુણથી જેવી ભાવના બંધાય છે તેવું તેનું ફળ આવે છે. આમ હોયને સાત્વિકભાવ રાખવાની આવશ્યકતા છે, અને એ પ્રમાણે જો સાત્વિકભાવ જામે છે તો પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ પણ થઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી.

મૂળ ગ્રંથકાર, આ પ્રમાણે પોતાનું વિષયપટ વણવાનું ચાલુ રાખે છે; તથાપિ તેઓશ્રી વચ્ચમાં વચ્ચમાં કેટલીક અનુવંગી બાબતોના સ્ફોટ કરવાનું ચૂકતા નથી. મન નિરવયવ, સાવયવ, વિભુ કે અણુરૂપ છે: એવા એવા પ્રશ્નો પરત્વે તેઓ તાર્કિકો સાથે તકરારમાં પણ

ઉતરી પડે છે; પરંતુ એ બધી તકરાર તો તેવા તાર્કિક ગ્રંથોનું જ્ઞાન જેમને હોય તેજ સમજી શકે, અને તેવી સમજણવાળાને જ ઉપયોગી થાય તેમ છે; એટલે એ પરત્વે આપણે અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી, તથાપિ આ “ભક્તિરસાયન” ના મૂળલેખકકૃત “વેદાન્તકલ્પલતા” નામક ગ્રંથ આ બાબતમાં ઉપકારક થઈ પડશે, એટલું અમે સૂચવી દઈએ છીએ.

ઉપર કરવામાં આવેલ એકંદર વિવેચનનો સાર એટલો જ છે કે, ચિત્ત કે જે સ્વાભાવિક રીતે કંટણુ છે તેને પ્રેમથી-ભક્તિથી-પીગાળવું જોઈએ; તથાપિ એટલું તો યાદ રાખવું જ કે, સાંસારિક પદાર્થો-વિષયા-પરત્વે તો તેને કઠિન જ રાખવાનું છે. આવા ઐહિક વિષયોમાં પ્રેમ કરવાથી, પ્રેમ કરી ચિત્તને પીગાળાવવાથી, પીગાળાને તદાકાર-વિષયાકાર બનાવવાથી પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને તેટલા માટે ઈશ્વર ઉપરના પ્રેમથી-તેના ઉપરની ભક્તિથી-તેને પીગાળી ભગવદાકાર બનાવવાને સતત યત્ન કરવો એજ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. વળી આપણે ખાસ યાદ રાખવાનું જે છે તે એ કે, આપણે ધણા કાળથી ચિત્તને વિષયાકાર બનાવતા રહેલા હોઈએ છીએ એટલે તેનો તેવો અભ્યાસ છોડાવી, તેને શુદ્ધ અને સ્થિર કરી દઈએ તો તે સહેલાઈથી ભગવદાકાર થઈ જાય છે અને તેને તેવું કરવાને માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી. ઘડામાં ભરેલા દાણા વગેરે કાઢી નાંખીને તેને જેવો ખાલી કરી દીધો કે તુર્તજ તેમાં આકાશ કે વાયુ આપોઆપ ભરાઈ જશે જ, અને એ આકાશ કે વાયુને ઘડા વિષે ભરવાને કશી પણ તકલીફ લેવી પડશે નહિ. આમ હોઈને આપણે કહી શકશું કે, ભગવદાકાર થવાને માટે વિષયનું ચિત્તવન અને તેની આસક્તિ છોડી દેવાં એજ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય ગણાશે.

આમ વિષયવિમુખ થવાની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કર્યો પછી એના પરિણામમાં થઈ આવતા વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં લેખક

ઉતરી પડે છે, અને તેના-તે અપર વૈરાગ્યના-ચાર ભેદ હોવાનું સૂચવે છે. એ ચાર ભેદ પૈકીના એક ભેદને “ વશીકારસંજ્ઞા ” આપવામાં આવી છે, અને તે વૈરાગ્યના યોગની વ્યાખ્યા આપીને ગ્રંથકાર તેના દષ્ટાન્ત તરીકે, મુચુકુંદની મનોવૃત્તિ ખતાવવા અર્થે કરાયેલી તેની સ્તુતિમાંથી કેટલોક ઉતારો પણ આપે છે. આ ઉતારામાં દેખાતા, ભગવાન તરફથી અપાયેલ જવાબમાંથી જે કંઈ જાણવા જેવું મળે છે તે એ કે, ભગવાન પોતે માર્ગદર્શક થઈને ભક્તજનોને શુભ માર્ગ ઉપર લઈ જાય છે અને તેઓ તે માર્ગમાં આવતાં તમામ વિધોનો નાશ પણ કરી દે છે એટલું તો નહિ, પરંતુ એ પ્રમાણે ભગવાન પોતે શુભમાર્ગદર્શક બનીને ભક્તનાં પાપોનો નાશ કરાવી દે છે અને પછી આવશ્યક ભૂમિકા ઉપર લઈ જઈને તેને મુક્ત પણ કરી દે છે. અર્થાત્ “ નાદત્તેકલ્યચિત્પાણં મત્તૈવસુહૃતંચિમ્બુ ” । એવું જે ગીતાવચન છે તેને ભગવાન પોતે સત્ય ઠરાવી આપે છે; અને વળી ઇશ્વરપ્રાપ્તિ કરવા માટે ઉત્તમ પ્રકારના બ્રાહ્મણ્યત્વની આવશ્યકતા છે એવો ભાવ પણ આપણે કાઢી શકીએ તેમ છીએ.

મોક્ષ પર્યન્તની ઇચ્છા છૂટી જવી, એ પરવૈરાગ્યનું લક્ષણ છે એમ ખતાવીને, મૂળગ્રંથકારે, ત્યાર પછી તેવી વૃત્તિવાળા ભક્તજનોનાં વચનો પણ ઉતારી ખતાવેલાં છે. આ ઉપરથી એવા ઉત્તમ પ્રકારના, ઇશ્વર ઉપરના અનન્ય પ્રેમવાળા ભક્તોની ચિત્તવૃત્તિ કેવી હોય છે તે સદજ જાણી શકાય તેમ છે. ભક્તજનોને મોક્ષની પરવા હોતી નથી એ વાત જોકે ખરી છે તથાપિ તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, તેમને મોક્ષ નથી મળતો. તેમને મોક્ષ તો મળી શકે છે, તથાપિ તેઓ પોતાની ઇશ્વરભક્તિના આનંદની આગળ, અદ્વૈત અવસ્થાનો અનુભવ કરાવતી કેવલ્ય-અવસ્થાની વાતને તુરંચ મણી કાઢનારા હોય છે. ભક્તિમાં જે આનંદ રહેલો છે તે આનંદ તેમને અન્ય કોઈ માર્ગે મળી શકે તેમ નથી એવું તેમનું દૃઢ માનવું હોય.

છે, અને તે કારણથી તેઓ મોક્ષદશાને ધ્વંષતા નથી હોતા છતાં પરમાત્મા કંઈપણુ છે, અને તે એવા શુદ્ધ પ્રેમધેરા ભક્તજનોને છોડતા નથી, અને તેમને પણ મોક્ષ આપી દે છે. આમ હોઈને જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિ કરવવાળો મોક્ષની-મુક્ત થવાની-પરવા ન કરે એ વાત તો સ્વતઃ સિદ્ધજ છે. જે કોઈ જ્ઞાની હોય છે તે પોતાના આત્માને નિત્ય, શુદ્ધ, મુક્ત, અખંડ, એકરસ, સચ્ચિદાનંદ તથા બ્રહ્મની સાથેના-પોતાના ઈષ્ટના સત્ય સ્વરૂપની સાથેના-અભેદને જાણનારો હોય છે તેથી આત્મારૂપે તે પોતાને નિત્યમુક્ત માનતો હોય છેજ, અને તેથી કરીને તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની રહેતી નથી; તે તેને પ્રાપ્ત હોય છે જ, અને તે પોતાની જીવન-મુક્તિના અનુભવ કરતાં સંસારમાં પ્રારબ્ધવશાત્ ફરતાં ફરતાં બહિર્મુખ અવસ્થા દરમ્યાન ભગવદ્ભક્તિમાં લીન રહેવાની વાતને પોતાને માટે સર્વથા ઈષ્ટ માનતો હોય છે. આવી કોટિના જ્ઞાનીભક્તો પરવૈરાગ્યવાળા ગણાય છે. ‘**યેનત્યજતિતત્ત્યજ**’ (જેનાવડે છોડે છે તે છોડી દે), એ ન્યાયે અમુક ભૂમિકાવાળા ભક્તો જ્ઞાનમાં પણ આદર કરતા નથી, અને તેવી તેમની અવસ્થા પરવૈરાગ્યની મનાય. “**નૈવતત્ત્યકૃતે-નાર્યોનાકૃતેનેદ્દકચ્ચન**” એ ગીતા વાક્યમાં પરવૈરાગ્યનો જ ભાવ રહેલો છે એટલું તો નહિ, પરંતુ ‘**અકૃત**’ નો અર્થ ‘**મોક્ષ**’ પણ કરેલો છે. પરંતુ એટલું ખાસ યાદ રાખવાનું છે કે, એવી કોટિના જ્ઞાની કે ભક્તો મળવા મુશ્કેલ છે; બાકી પરવૈરાગ્યને નામે વિષયમાં રમનાર અને આસક્તિ રાખનારનો અત્યારે કાંઈ અભાવ કે તોટો નથી દેખાતો! હવે વાચકને એટલુંજ સૂચવવાનું રહે છે કે, તેણે પોતે ચારે પ્રકારના અપરવૈરાગ્યનાં લક્ષણો પોતાની જાતે તપાસી લેવાં, અને તેમ કરીને તે પોતે કયા વૈરાગ્યની કોટિમાં છે તે જાણતો નિર્ણય તેણે પોતે જ કરી લેવો.

આ જગ્યાએ મૂળગ્રંથકારે ધણાં પ્રમાણે ટાંકીને, જ્ઞાન વિના પરવૈરાગ્યનો અભાવ તેમજ પરવૈરાગ્ય વિના ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તિનો

અભાવ બતાવી આપેલો છે એટલું તો નહિ, પરંતુ જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યની દૃઢતા પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા પણ તેમણે સૂચવી દીધેલી છે. પરમાત્મા સિવાય બધું સ્વપ્નની માફક મિથ્યા-માયામય-દુઃખરૂપ-છે તે સમજી એક બ્રહ્મ કે જે આત્માથી અભિન્ન છે તેને ઓગળી લેવો ને તેજ ભાવનામાં રહેવું તે 'જ્ઞાન', અને એવા જ્ઞાનવાળા ભક્તજનોને ભગવાને પણ, ગીતામાં વર્ણુવાયલા ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં 'ઉત્તમ' ભક્તરૂપે અને પોતાના આત્મારૂપે ગણેલા છે.

અર્થાત્ અત્યાર સુધીમાં, જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિ અને જ્ઞાનયુક્ત ભક્ત એ જ ઉત્તમ છે એવું બતાવવાનો પ્રયાસ ગ્રંથકારે કરેલો છે; પરંતુ એવી એ ઉત્તમ કેટિની ભાંકત પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય શા ? એવા પ્રકારની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વગેરે સાધનો આવશ્યક છે અને શુભકર્મના પરિપાકથી ભક્તિની ઉત્પત્તિ થઈ આવે છે એ જ્યેકે સાચ છે, તથાપિ તે બધા ઉપાયો સાધવાને માટે પણ ભૂમિકા-ભેદોની જરૂર રહે છે, અને તે ભેદો કેવા છે તે બતાવવાનો પ્રયાસ ગ્રંથકારે કરેલો પણ છે.

ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં નારદે પોતાના પૂર્વજન્મના વૃત્તાન્તમાં જે ઉપાયો નિર્દિષ્ટ કરેલા છે તે જ ઉપાયોને ગ્રંથકારે વધારે સ્પષ્ટ કરીને તેમને 'ભૂમિકાભેદ'ની સંજ્ઞા આપેલી છે; અને એ ભૂમિકા-ભેદ આ પ્રમાણે છે:—

- (૧)—મહાપુરૂષોની સેવા.
- (૨)—તેમની દયાના પાત્ર થવું
- (૩)—તે મહાપુરૂષો જે ધર્મનું પાલન કરતા હોય તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી.
- (૪)—પરમાત્માના ગુણ સાંભળવા.

ભક્તિની ભૂમિકામાં આટલો તો ભક્તિના સાધનનો જ ભૂમિકા છે.

(૫)-તે ગુણુ સાંભળતાં પર-
માત્મા ઉપર પ્રીતિ અને
ગુણાનુવાદ સાંભળતાં
તથા ગાતાં પ્રેમ થવો તે.

આ ભક્તિનું સ્વરૂપ છે, અને તેના
પરિપાકથી આગળની ભૂમિકા
ફળરૂપે ઉદ્ભવે છે.

(૬)-પોતાના આત્માનું જ્ઞાન
થવું, અને એ આત્મા-
થી પરમાત્માને અભિ-
ન્ન જાણવો.

આત્મજ્ઞાન.

(૭)-ઈષ્ટને આત્મારૂપે જાણુ-
તાં આત્મા જેવો કોઈ
પદાર્થ પ્રિય નહિ હોવા-
થી ઈષ્ટ ઉપરના પ્રેમમાં
વૃદ્ધિ થવી.

આ સાત ભૂમિકા સાધનસાધ્ય
છે ને સાધનરૂપ પણ છે; અને
તેના ફળરૂપે નીચે આપેલી ચાર
ભૂમિકાઓ છે.

(૮)-ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર
થવો; ઈષ્ટનો આત્માથી
અભેદરૂપે સાક્ષાત્કાર
થવો.

ઉપરની સાત સાધનભૂમિકાના
ફળરૂપે આ આઠમી ભૂમિકા છે.
જ્ઞાનની સાત ભૂમિકામાંની ચોથી
ભૂમિકા સાથે આની સરખામણી
થઈ શકે છે.

(૯)-ભગવદ્ધર્મ નિષ્ઠા. સા-
ક્ષાત્કાર થતાં સ્વાભા-
વિક રીતેજ તેજ અવ-
સ્થામાં રહેવાને પ્રયત્ન
અને બહિર્મુખ અવ-
સ્થામાં તેજ પ્રભુની
સેવામાં જીવનની દરેક
ક્રિયા અર્પણ થવી.

(૧૦)-નવમી ભૂમિકા પ્રમાણે જીવન થતાં પરમાત્માની અતુલ્ય કૃપા થઇ આ- વ્યાથી તેના સહજ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થવી. પરમાત્માના અષ્ટ પ્રકારના ઐશ્વર્યને તેના સહજ ગુણ માની તે ગુણોની- ઐશ્વર્યની-પોતાને પ્રાપ્તિ થવી.

(૧૧)-અદ્વૈતના અનુભવમાં શરીર વિદ્વન્રૂપ લાગતાં તેને ત્યજ દેવું; પ્રભુના વિરહની ભાવના થતાં દેહ છોડવો; તે પ્રેમની પરાકાષ્ઠાની અ- વસ્થા.

આ ત્રણ ભૂમિકા, આઠમીના પરિપાકના ફળરૂપે છે. આઠમી ભૂમિકાએ પહોંચેલાના પ્રતિબંધ- નોનો ધીમે ધીમે ક્ષય થતાં ઉત્ત- રોત્તર ભૂમિકાલાભ મળતો રહે છે. અગિયારમી ભૂમિકાને, યાનીની સાતમી ભૂમિકા સાથે સરખાવી જોવી.

આટલું કરીને અંતકારે, પૂર્વનિર્દિષ્ટ પહેલી ભૂમિકાને આ પ્રમાણે બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખેલી છે:- (૧) ભગવદ્ભક્તસેવા અને (૨) સાક્ષાત્ભગવત્સેવા. આ પૈકીની પહેલી-ભગવદ્ ભક્ત- સેવા-તો દરેક કાળમાં બની શકે તેવી છે; પરંતુ ભગવત્સેવા તો ફક્ત અવતારી પુરૂષોના સમયમાં જ થઇ શકે. તથાપિ પહેલી ભૂમિ- કાનું પાલન કરવામાં પણ ભગવદ્ભક્તનાં-મહાત્માનાં લક્ષણો જાણી લેવાં એ આવશ્યક છે, અને તેથી તે લક્ષણોનું વર્ણન મૂળઅંતકારે કરી બતાવેલ છે. ગીતામાં શ્રી ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે યાની તથા ભક્તનાં જે લક્ષણો બતાવેલાં છે તેનું અવલોકન આપણને અહીં ઉપકારક :

થઇ પડે તેમ છે. આજકાલ હિંદુસ્તાનમાં અને વિશેષતઃ આપણા
 ગુર્જરદેશમાં ધર્મત્માનો ઢોંગ મચાવનારાઓની સંખ્યા ઓછી નથી
 દેખાતી, અને લોકો તેવા ઢોંગીઓની ધૂર્તવિદ્યાની જાળમાં ફસાઇ
 પડતા હોય એવું પણ આપણે બહુ ભાગે દેખીએ છીએ. શ્રદ્ધાળુ
 લોકો હંમેશાં અનુકરણ કરનારા હોય છે, અને તેથી ઢોંગી મહા-
 ત્માઓ જે થોડાક અને છેવટ કૃત્રિમ-પણુ સેવક ઉભા કરી શકે છે
 તો પછી ખીજાઓ તેવા કૃત્રિમ સેવકોને અનુસરવા લાગે છે.
 આમ ધર્મને નામે સ્વાર્થસિદ્ધિ કરનારાઓની સંખ્યા વધી પડવા
 પામી છે તેનું વિપરીત પરિણામ આવ્યું છે કે, સમજદાર
 લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા શિથિલ થઈ જવા પામી છે, અને અંધાનુક-
 રણ કરનારા અજ્ઞાનીઓને જે પ્રકારનો ખરો ધર્મ લાભ થવો જોઈએ
 તે થઈ શકતો નથી. આપણી ભારતમાતાને ખોળે ઝૂલતાં
 શ્રદ્ધાળુ લોકખાળકોના પરિશ્રમને આધારે નિર્વાહ કરી
 આવન લાખ યતિઓની સંખ્યા બં વધારે સરસચરિત બને,
 ઢોંગ છોડી દે, શુદ્ધાચારવાળી બને, લોળી પ્રજાને યથાર્થ
 ધર્મબોધ આપતી થાય અને પોતાના ક્ષુદ્ર સ્વાર્થની ખાતર
 જન સમાજને અવળે માર્ગે દોરવનાર ન રહે, તો ખરેખર
 ‘મહત્સેવા’ નામની પ્રથમ ભૂમિકાના અધિકારીઓ ખરેખરી
 પૂજાને પામતા થાય એટલું તો નહિ પરંતુ એ પ્રકારની
 મહાપુરૂષોની સેવાનાં જે મીઠાં ફળોના લાભ આપણા
 સમસ્ત જીવનને મળી શકે તેમ છે તે અવશ્યમેવ મળી
 આવ્યા વિના રહે જ નહિ. મૂળ અંચકારે ભાગવતમાંથી પ્રમાણે
 આપીને બતાવેલું પણ છે કે, સાધુનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો જેનામાં હોય
 તેની સેવા કરવાથી જરૂર તેની કરૂણા-દયા-તેવા સેવકજન ઉપર
 ઉતરવાની જ, અને તેના પરિણામમાં મનુષ્યનું ધ્યેય જે પરમાત્મા
 સ્વરૂપ થવાનું છે અગર તો પરમાત્મદ માણવાનું છે તે પ્રાપ્ત થઇ
 આવ્યા વિના પણ નહિ રહે. પરંતુ અહીં એક વાત સમજવા જેવી

જે છે તે એ કે, સેવ્યની જે દયા સેવક ઉપર ઉતરે છે તે બે પ્રકારની હોય છે :—(૧) યાચિત, અને (૨) અયાચિત. સેવ્યની પાસે સેવક માગણી કરે ને તેના પરિણામમાં જે દયા સેવકને સેવ્ય તરફથી અનુભવાય તે ‘ યાચિત ’ કોટિની દયા કહેવાય છે, પણ આ પ્રકારની દયા ઉપકારક છે છતાં ગૌણ કોટિની ગણાય. પરંતુ બ્યારે સેવક સેવ્યની સેવા-નિષ્કામવૃત્તિથી-કર્તા કરે અને કોઈ પણ પ્રકારના અનુગ્રહની આકાંક્ષા ન રાખે છતાં એ એની સેવા સેવ્યના ચિત્તક્ષેત્રની વિષે એવા ફલાગમને પામે કે તેના પરિણામમાં તે સેવ્ય પોતાના સેવકની તરફ આપોઆપ અનુગ્રહ જતાવી દે, ત્યારે તે પ્રકારની સેવા ‘ અયાચિત ’ ગણાય છે, અને આ પ્રકારની સેવા પ્રથમ કોટિની અને વધારે ઉત્કર્ષક પણ મનાય.

‘ હું પણ જરૂર ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરીશ : ’ એવી શ્રદ્ધા રાખીને નિર્દિષ્ટ કરાયેલા માર્ગ ઉપર વિચરતાં રહેવું, એ ત્રીજી ભૂમિકાનું લક્ષણ છે. ચોથી ભૂમિકામાં, શ્રદ્ધાનુસાર, ઈશ્વરપ્રાપ્તિને માટે ઉપાયોનું પાલન કરવાનું હોય છે. આ ઉપાયોમાં, ‘ ભગવદ્ગુણશ્રવણ ’ એક મુખ્ય સાધન છે. આ પ્રકારના ભાગવતધર્માનુશાનથી સ્વાભાવિક રીતે પરમાત્મા ઉપર પ્રેમ થવો એ પાંચમી ભૂમિકાની વિશિષ્ટતા છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવામાં પહેલી ચાર ભૂમિકાનાં સાધનો ઉપકારક પણ છે જ એ વાત વધારે ભાર સાથે કહી જતાવવાની જરૂર જ નથી. ભગવાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે : “ **एवं सतत-युक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥** (એ પ્રમાણે જેઓ હંમેશાં મને પ્રીતિપૂર્વક ભજ રહે છે તેમને હું બુદ્ધિયોગ કરી આપું છું કે જેથી કરીને તેઓ મારી પાસે આવી શકે); ” અને આ વચન પ્રમાણે છટ્ટી-આત્મ-જ્ઞાનની-ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. પહેલી પાંચ ભૂમિકાઓ સુધી બેદદિષ્ટિ હોઈ શકે, પરંતુ છટ્ટી ભૂમિકાએ પહોંચેલી વ્યક્તિમાં, આત્મા અને પરમાત્મા-બ્રહ્મ-વચ્ચે રહેલ અભેદતાનું જ્ઞાન ઉદિત થઇ આવે

છે એટલે તે પોતાના આત્માને પોતાના ઉપાસ્યના સત્યસ્વરૂપ રૂપે ઓળખવાને સમર્થ થાય છે; અને એ પ્રમાણે એને પ્રાપ્ત થઈ આવતા અભેદજ્ઞાનાત્મક સામર્થ્યને લીધે તે છેવટની, સાતમી ભૂમિકાએ જઈ પહોંચે છે. પરંતુ આ પ્રમાણે થઈ આવતું અભેદજ્ઞાનાત્મક સામર્થ્ય એમ ને એમ પોતાની ક્રિયા કરતું નથી હોતું. ઉપાસ્ય તરફ આકર્ષણ વધતું જાય છે તેમ તેમ તે સામર્થ્ય વૃદ્ધિ પામતું જાય છે; અને તેથી આપણે એ પ્રકારના આકર્ષણને ‘પ્રેમ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાવીએ જીએ. આ પ્રેમની જેટલા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થતી જાય તેટલા પ્રમાણમાં અભેદતાનો અનુભવ પણ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે.

હવે રહી સાતમી ભૂમિકા. આ ભૂમિકામાં પ્રેમની વૃદ્ધિ થતાં, ‘તીવ્રસંવેગાનામાસન્ન (તીવ્રસંવેગવાળાને તુર્ત)’ એ સૂત્ર પ્રમાણે પ્રેમ તીવ્ર અને સંવેગવાળો બને છે, અને તેના પરિણામમાં ઉપાસ્યનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ઉપાસ્યનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ઉપાસ્યનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગે ત્યારે સમજી લેવું કે, આઠમી ભૂમિકામાં પ્રવેશ થઈ ચૂકેલો છે. આમ આઠમી ભૂમિકામાં એકવાર સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો કે તુર્તજ આગળની ભૂમિકા ઉપર સરીજવામાં વાર લાગતી નથી; તથાપિ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે, નદીના જળપ્રવાહને જે કોઈ દિશામાં વાળવો હોય તે પૂર્વે જો તે દિશામાં આવશ્યક ખોદાણ કે ઢાળ અગાઉથી કર્યા પછી જ જો સદરહુ જળપ્રવાહને તે દિશામાં વાળવામાં આવે છે તો તે સરલતાથી વળી શકે છે પરંતુ બીજી દિશામાં ચાલતો પ્રવાહ બંધ કરવાને તે બાજુ બંધ બાંધવાની જરૂર છે કે જેથી પૂરો પ્રવાહ ધારેલી દિશામાં વહેવા લાગે. તેવી જ રીતે એકવાર સાક્ષાત્કાર થયા પછી જો કે તે પરત્વે આગળ વધવામાં ખાસ પ્રયાસની અપેક્ષા રહેતી નથી તોપણ, ઉપર ઉદાહરણથી બતાવવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે, તેમાં-પરમાનન્દમાં-શ્લીન થઈ રહેવાને

અર્થે, પ્રાપ્ત થતાં વિધોનો નાશ કરવાની આવશ્યકતા તો રહે છેજ. અર્થાત, સાક્ષાત્કાર થઈ ગયા પછી, સાધનમાત્રનો ત્યાગ કરી બેસવું એ કોઈ પણ રીતે શ્રેયસ્કર નથી જ; જે સાધનમાત્રનો ત્યાગ કરી બેસીએ તો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર આત્મસિદ્ધિનું ઝરણુ ધીમે ધીમે નિર્બળ પડીને સૂકાઈ જવા-અંધ થઈ જવા-નો વારો પણ કદાપિ આવે ! ત્યારે હમેશાં પ્રતિબંધકોનો નાશ તો થઈ જવો જોઈએ જ. પ્રતિબંધકોનો નાશ થાય એટલે નવમી, દશમી તથા અગિયારમી ભૂમિકાનો અનુક્રમે લાભ થવાનો જ. ઇશ્વરમય થઈ રહેવું અને દરેક કર્મ ઇશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી કરવું એ સ્થિતિલક્ષણ નવમી ભૂમિકાનું છે. આદ્ય શંકરાચાર્ય મહારાજશ્રીએ “ શિવમાનસપૂજા ” નામક સ્તોત્રમાં નીચે આપેલ શ્લોકમાં કહેલ છે તે પ્રમાણે જીવન ઘટાવવું એ નવમી ભૂમિકાનું લક્ષણ છે :

આત્મા ત્વં ગિરિજામતિઃ સહચરાઃ પ્રાણાઃ શરીરં ગૃહં,
પૂજા તે વિષયોપમોગરચના નિદ્રા સમાધિસ્થિતિઃ ।
સંચારઃ પદયોઃ તવ પ્રદક્ષિણવિધિઃ સ્તોત્રાણિ સર્વાગિરો,
યદ્યત્કર્મ કરોમિ તત્તદસ્થિલં શંભો તવારાધનમ્ ॥

આ શ્લોકમાં ‘ ગિરિજા ’ અને ‘ શંભો ’ એ બે શબ્દો છે તેમને બદલે જે ‘ કમલા ’ અને ‘ વિષ્ણો ’ એ બે શબ્દો અનુક્રમે ગોઠવી દેવામાં આવે તો, વૈષ્ણવ જન ‘ વિષ્ણુપરાયણ ’ અર્થ પણ કરી શકે તેમ છે. ભગવાન ભાખ્યકારના આ મનોહર શ્લોકમાં જે લક્ષણનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવેલ છે તે ઇશ્વરાર્પણ જીવનનું જ છે એટલું તો નહિ, પરંતુ સાધન-અવસ્થા-વાળાને માટે સાધનનું સૂચન પણ તે દ્વારા કરી આપવામાં આવેલ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની બંસી જેમ પોતા તરફથી કશું પણ ન કરતાં કેવળ ભગવાનના સૂર અનુસાર જ નાદ કરી રહે છે તેમ,

નવમી ભૂમિકાએ પહોંચેલ ભક્તજન પણ કેવળ નિમિત્ત બની રહીને-
 પરમાત્માની યંસીરૂપ થઇને જ-પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતો રહે
 છે. અને તેનું શરીર જે કાંઇ કરી રહેલ હોય છે તે પરમાત્માની
 સત્તા અને કૃપાથી જ થતું રહે છે અને પોતે તો કશું પણ કરતો
 નથી, એવી પણ તેની દૃઢ ભાવના થઈ રહે છેજ. આ પ્રમાણે
 નવમી ભૂમિકા વિષે આરૂઢ થઈ બેસનાર જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર
 રૂપી મહાસંગીતશ્રેષ્ઠના સૂરે જ સૂર કઢાવનારો થઈ રહે છે ત્યારે
 એ પરમાત્મા તેની ઉપર અત્યંત કૃપા કરીને તેને પોતાનું ઐશ્વર્ય
 પણ અર્પે છે અને તેવા ભક્તજનને પોતાના જેવો જ આનંદાનુભવ
 લેવડાવવા પણ લાગે છે. અલબ્ધ, આવા ભક્તજનો તેવા ઐશ્વર્યને
 ઈચ્છતા નથી હોતા; પરંતુ પ્રભુ તેમને પોતાથી અલગ રાખી શકતો
 નથી. સુદામા, નરસિંહ મહેતા વગેરે ભક્તરાજોનાં જીવનો પરત્વે
 આપણે જે બધી આશ્ચર્યજનક વાતો-પરચાઓ રૂપે-વાંચીએ છીએ
 તે બધી વાતોનો ખુલાસો આપણે, ઉપરની ચર્ચાને આધારે, હવે
 સરલતાથી મેળવી શકીએ ખરા. ‘ જેવી જેની ભાવના તેની તેવી
 સિદ્ધિ ’ એ સૂત્રમાં રહેલ રહસ્ય પણ આપણને આપણા આવા
 કથનને પુષ્ટિ આપે તેમ છે. માનવસૃષ્ટિના કહેવાતા વિકાસનો
 અર્વાચીન ઇતિહાસ, એક રીતે કહીએ તો મનુષ્યની માનસ
 સિદ્ધિઓના ક્રમશઃ થયેલ અપકર્ષનો જ ઇતિહાસ છે એવું કહેવામાં
 અમે કદાચિત્ અતિશયોક્તિ નથી કરતા. આપણાં કાળજૂનાં
 ધર્મશાસ્ત્રો તથા પુરાણાદિમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો એવા છે કે, આજ
 મનુષ્યસૃષ્ટિ માનસસિદ્ધિ યુક્ત હતી, અને તેથી મનુષ્યો પોતાની
 ઇચ્છાઓ સંકલ્પબળવડે તૃપ્ત કરી શકતાં પણ હતા. પરંતુ પાછળથી
 કાળાનુક્રમે એક તરફથી તેમનામાં રહેલ પાર્થિવ-ભૌતિક-જડ-પ્રાકૃતના
 અંશો જેમ જેમ પરિપુષ્ટ થતા ગયા તેમ તેમ તેવી એ પાર્થિવતા-
 ભૌતિકતા-જડતા-નાં પડ ઉપર પડ તેમના માનસ શરીરની ઉપર
 ચઢતાં ગયાં અને તેના પરિણામમાં તેમનું માનસઐશ્વર્ય પ્રતિદિન

ધસાતું-ક્ષીણ પામતું-ચાલ્યું !-અને તે એટલે સુધી કે, હાલમાં આપણે સાધારણ રીતે ભૌતિક ઉત્કૃષ્ટતાને પામેલ પ્રજાઓને જ ' સંસ્કૃત ' વિશેષણથી ઓળખતા થઈ ગયા છીએ, અને ' માનસ ઐશ્વર્ય ' ને કેવળ એક કલ્પના-અરે, ભ્રમ-રૂપે પણ ગણતા થઈ ગયા છીએ. આમ હોઇને ચાલતા કાળમાં, ખરેખરા માનસ ઐશ્વર્યવાળા ભક્તજનો આપણી દૃષ્ટિએ ન ચઢે એ પણ સ્વાભાવિક છે !

અર્થાત પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે તેમ ખરેખરા ભક્તને તો ઐશ્વર્યની પણ પરવા નથી હોતી, એટલે તે તો ફક્ત પોતાની વિષે ઉદ્ધિત થયેલી ઇશ્વરભાવનામાં જ વધતો રહે છે, અને તેને પરિણામે તે છેક અગિયારમી ભૂમિકાએ-પ્રેમની પરાકાષ્ઠાની અવસ્થાએ-પહોંચી જાય છે. આવી જે પ્રેમની પરાકાષ્ઠાવાળી સ્થિતિ તેને યથાર્થ ' ભક્તિ 'ની સંજ્ઞા અપાય છે. એ પ્રેમાવસ્થા એવી છે કે, એ અવસ્થાનો ભંગ ખરેખરો ભક્ત એક ક્ષણ પણ સહન કરી શકતો નથી. એવો ભક્ત તો, " ભક્તિ કારણ મારો દેહ દુર્ઘ્ન થજે, દેહકારણ રૂપે સ્નેહ જાયે " એવું જ માનનારો હોય છે; તથાપિ એવો ઉત્તમ અધિકારી ભક્ત તો વિરલ જ હોય છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રતિ પ્રેમદેવી બની રહેલી ગોપીઓમાં પણ ફક્ત એક જ ગોપી, આવા, આ અગિયારમી ભૂમિકા પરત્વે વર્ણવાયેલા પ્રેમની અધિકારિણી અને અનુભવી બનેલી એ કોણ નથી જાણતું ? જ્ઞાનીને અદ્વૈતની અપરોક્ષાનુભૂતિમાં બહિર્મુખ-વૃત્તિનો ઉદય ન જ થવા દેવો એ જ જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા ગણાય છે. ભક્તિની બાબતમાં પણ તેવું ને તેવું જ સમજવું. જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બે વચ્ચે જે કાંઈ ભેદ છે તો તે એટલો જ કે, જ્યારે જ્ઞાનીનો વિષય ' નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં અપરોક્ષાનુભૂતિ ' છે, ત્યારે ભક્તનો વિષય સગુણ ઇશ્વરમાં ' અભેદાનુભવ ' છે. એ ઉભયનું ધ્યેય તો એકજ છે, તથાપિ માર્ગો તેમના જુદા જુદા જેવા છે. ટુંકામાં કે, પોતાના ઇશ્વરમાં અભેદ અનુભવવો-તેની સાથે એક થઈ જવું-એ લક્ષણ એ ઉભયનું તો છે જ.

આ ‘લક્ષ્મિરસાયન’ ગ્રંથનું ગૌરવ હવે અમારા પાઠકો સમજી શકશે જ. તેનો આ પ્રથમ ઉદ્ધાસ અમારા તરફથી લોકહિતાર્થે પ્રસિદ્ધિમાં મુકવામાં આવે છે. આ ઉદ્ધાસમાં લક્ષ્મિનું સામાન્ય નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે એટલું તો નહિ, પરંતુ લક્ષ્મિની જીદી જીદી ભૂમિકાઓ તેમાં બતાવીને, જ્ઞાનવૈરાગ્ય વડે લક્ષ્મિ સાધી શકાય છે અને લક્ષ્મિ સધાતાં પુરુષાર્થસિદ્ધિ પણ થઈ શકે છે એમ પણ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવેલું છે.

હવે પછી, પરમાત્માની પ્રેરણા દર્શો, તો આ ગ્રંથના બાકી રહેલા બે ઉદ્ધાસો ગુર્જર ગિરામાં ભાષાંતર રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવશે. આ બન્નેનું ભાષાંતર તૈયાર છે, પણ અનુકૂળતાએ તેમને છપાવી શકાય તેમ છે. આ પૈકીના દ્વિતીય ઉદ્ધાસમાં લક્ષ્મિનું પ્રતિપાદન વિશેષ રીતે કરવામાં આવેલ છે, અને તૃતીય ઉદ્ધાસમાં ‘લક્ષ્મિરસ’ પરત્વે જ્ઞાત્રીય વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ છેલ્લા બે ઉદ્ધાસના મૂળ શ્લોકો મળી આવેલા છે, પરંતુ તેમના ઉપર મૂળ ગ્રંથકારે લખેલી ટીકા મળી આવતી નથી એ ખરેખર શોચનીય છે. આ બન્ને ઉદ્ધાસોનો વિષય સાહિત્યના ઉપાસકોને પણ ઉપકારક થાય તેવો છે, અને તેથી જ કોઈ સાહિત્યાભિચાર હોય તેને એ જોવાની જરૂર પણ નથી એમ કહી શકાય. છેવટમાં અમારે એટલું જ જણાવવાનું છે કે, આ ‘લક્ષ્મિ રસાયન’ ગ્રંથ તેમજ તેનું ભાષાંતર ગુર્જર વાઙ્મયમાં આજે પ્રથમ જ દર્શન દે છે, અને તે એક અમૂલ્ય અને ઉપકારક ગ્રંથ હોઈ સર્વ કોઈથી અબ્યસનીય અને મનનીય પણ છે જ. આમ હોઈને આ ગ્રંથમાંની વાતોને બરાબર સમજી તેમને વર્તનમાં ઉતારવાની અમે આ પુસ્તકના પાઠકોને ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ, અને ખરમકૂપાણી પરમેશ્વર પાસે પ્રાર્થના પણ કરીએ છીએ કે, એ અમારા દેશજનોને યથાર્થ લક્ષ્મિનું માહાત્મ્ય સમજાવતી અને તે પ્રમાણે આચરવાની સહજુદ્ધિ પણ તેમને આપે. અસ્તુ. તા. ૭-૧૨-૨૮

સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનન્દતીર્થ શંકરાચાર્ય,
શારદાપીઠ. (પ્રભાસપાટણ)

અભિપ્રાય.

॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥

શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહારાસભા

રીચીરોડ, નં. ૧૧૦, અમદાવાદ.

તા. ૧૪-૫-૨૬

ભગવદ્ધર્મપરાયણ શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા, બી. એ. એલ. એલ. બી.કૃત “શ્રી ભક્તિ રસાયન”ના પ્રથમ ઉલ્લાસના ભાષાન્તરની એક પ્રતિ અવલોકનાર્યે મળી છે, જે વાંચતાં આનન્દ. જણાવવાની રજા લઉં છું કે આ ગ્રન્થદ્વારા રા. મોતીલાલે મૂળ મધુસૂદન સ્વામીના સંસ્કૃત ગ્રન્થના ભાષાન્તર માટે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વેદાન્ત અને ભક્તિવિષયક સાહિત્યના પ્રામાણિક ભાષાન્તરોની મોટી જાણુપ છે તેમાં ભક્તિવિષયક સાહિત્યના અભાવને લીધે જનસમાજમાં સુશિક્ષિત મંડળમાં પણ ભક્તિવિષય નિન્દાય છે. આ ગેરસમજ દૂર કરવામાં ઉક્ત ગ્રન્થ ઘણો જ ઉપ-યુક્ત નીવડશે. ભક્તિસાહિત્યનું પ્રધાન્ય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાંજ છે. આ વિપુલ સંપ્રદાયની અનેક શાખાઓ કપારવડની માફક આ દેશમાં પ્રસરેલી છે તેમાંની એ મુખ્ય વલ્લભીસંપ્રદાયની તથા કૃષ્ણચૈત-ન્યની છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને શ્રી કૃષ્ણચૈતન્ય એ બન્ને સમ-કાલીન હતા અને તે ઉભયે સ્વકાલની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને સમાજને અનુકૂળ ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ આત્મકલ્યાણ માટે આપ્યો ત્યાર પછી આ બે સંપ્રદાયોએ તે સિદ્ધાન્તને અનેક ન્દાના મોટા

અન્થોદારા સુદઢ બનાવ્યો. આવા અનેક અન્થોમાં “ભક્તિરસાયન” અન્થનું પણ અનેરું સ્થાન છે. એમાં ભક્તિ એટલે શું ? જ્ઞાન સાથે તેનો સખન્ધ શો ? તેની ગણના રસમાં થઈ શકે કે નહિ ? તે સાધનરૂપ હશે કે ફલરૂપ ? રસાનન્દ એટલે શું ? વગેરે અનેક પ્રશ્નો શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ સપ્રમાણ ચર્ચવામાં આવ્યા છે. પણ તે સંસ્કૃતમાં હોવાથી સંસ્કૃતાનભિચ વર્ગ તેનું મર્મ સમજવાને અશક્ત હોવાથી તેના ભાષાન્તરની આવશ્યકતા છે. રા. મોતીલાલ ઘોડાએ આ અન્થનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને ભક્તિમાર્ગની ખાસ કરીને સેવા કરી છે. આ અન્થના પ્રકાશનદ્વારા ભક્તિતત્ત્વ સમજવામાં સામાન્યશિક્ષિત વર્ગને જે અનેક ગુંચવણો પડે છે તેનો ઉકેલ પણ આપોઆપ થઈ જશે. ભાષામાં ક્વચિત્ જાટલતા પ્રવેશી છે, પણ જે અન્થમાં પારિભાષિક શબ્દોનું પ્રામાણ્ય વધારે હોય તેને સરલતર બનાવવાના લોભે તે શબ્દોમાં ફેરફાર કરવા જતાં લેખકને મૂળ અન્થના આશયનું ખૂન કરવું પડે છે તેથી મૂળ આશયને નષ્ટ-પ્રાય કરવો તેના કરતાં ભાષાની અલ્પકઠિનતાથી પણ લેખકને નભાવી લેવું પડે છે. આ અન્થમાં જે ભાષાની કઠિનતા પ્રવેશી હોય તો ઉપરનું દષ્ટિબિન્દુ લક્ષ્યમાં રાખવાથી વાચકને તે વિષે ફરિયાદ કરવાનું રહેશે નહિ. એકંદરે આ ભાષાન્તર સાદું થયું છે અને તે માટે રા. મોતીલાલ ઘોડાને હું ધન્યવાદ આપું છું.

(પ્રો.) જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ

(એમ. એ.)

મંત્રી, વૅણુવ મહાસભા, અમદાવાદ.

વલસાડ, તા. ૩૦-૫-૨૯

સ્નેહી શ્રી. માતીલાલભાઈ,

આપની તરફથી 'સટીક લક્ષિતરસાયન'ના ભાષાન્તરની પ્રત મળી હતી. તે હું જોઈ ગયો છું.

આપે ગુજરાતની લક્ષિતપરાયણ જનતાને, આ ઉત્તમ ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરી પ્રસિદ્ધ કરીને આભારી કરી છે. ભાષાન્તરમાં અક્ષરાર્થને બહુ ન વળગી રહેતાં ભાવાર્થને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તે યોગ્ય કીધું છે. આપે ભાષા પણ વિષયને ઉચિત વાપરી છે તેથી જે જે સ્ત્રી પુરુષો એ વિષયમાં રસ લેતાં હશે તેને કર્તાનો આશય ઝટ સમજાઈ જશે અને તેમના મનમાંથી લક્ષિતમાર્ગને વિષેના જે ખોટા ખ્યાલ ધર કરી બેઠા હશે તે દૂર થઈ જશે એમ હું માનું છું.

લી. સ્નેહાભિલાષી

પ્રહલાદ ચન્દ્રશેખર દીવાનજી

(એમ. એ. એલ. એલ. એમ.

સખ જન, વલસાડ.)

शुद्धिपत्र

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
छिन्नाम्	त्रिष्णाम्	१	१३
अत्यग्निष्टेग	अत्यग्निष्टाम्	३	१८
तावस्	तावत्	५	२४
भव्याप्यया	भवात्यया	५	१५
रसनिष्पत्ति	रसनिष्पत्ति :	७	७
नामने।	नामना	७	१५
परिचया-कराववापाणुं	परिचय-कराववापाणुं	१०	२१
तद्व्यापकता	तद्व्यापकता	१०	२१
व्युत्पत्तिवडे	व्युत्पत्तिवडे	१६	६
गुर्वधीनत्वने	गुर्वधीनत्वने	१७	६
अ-प्रकारे-सिद्ध होवापाणुं	अ-प्रकारे-सिद्धहोवापाणुं	१७	८
विहानुमिच्छेन	विहानुमिच्छेन	२२	१
सर्वेश्वर-विषयक वृत्ति	सर्वेश्वर-विषयक-वृत्ति	२५	३
कामक्रोम	कामक्रोध	२६	२८
द्रुते	द्रुते	२७	४
अगवदाभारताना	अगवदाभारताना	२८	२२
नित्यसुखबोध	नित्यसुखबोध	३१	१६
वत्स्कारो	वत्स्वाकारो	३२	१७
अध्वय	अध्वय	३४	२४
वस्तुनाअे	वस्तुताअे	३५	८
वक्त्यर्थवडे	वाक्त्यर्थवडे	३५	१६
नथी;	नथी;	४१	२१
वार्त्तिकारैरप्ययमर्थो	वार्त्तिकारैरप्ययमर्थो	४५	११

बाह्यपिण्डस्य	बाह्यपिण्डस्य	४७	७
पापणु	पापणु	४८	१६
मूर्ध्ना	मूर्ध्ना	६५	१८
मयीश	मयीशे	८३	१४
वणिकवथः	वणिकपथः	८६	२५
लगवानने	लगवाने	८८	३
शान्तमुपाकसीत.	शान्तमुपासीत.	९०	१
अलंशुद्धि	अलंशुद्धि	१०४	१८
प्रतिश्लोकमवद्धवत्यपि	प्रतिश्लोकमवद्धवत्यपि	१०६	१८
स्थूलसूक्ष्मदेहद्वययी	स्थूलसूक्ष्मदेहद्वययी	११७	४
शुद्धः	शुद्ध	११८	५

ૐ શ્રી.

સટીક

—૦૦૦—

ભક્તિરસાયન

પ્રથમ ઉલ્લાસ

ભક્તિસામાન્યનિરૂપણ

*પદનલ્લનિવિષ્ટમૂર્તિક એકાદ૫શતામિવાવહનિષ્ઠામ્ ।

યં સમુપાસ્તે ગિરિશસ્તં વન્દે નન્દમન્દિરે કશ્ચિત્ ॥

જેના પગના નખ વિષે પોતાનું મૂર્ત સ્વરૂપ નિવિષ્ટ કરતાં
(અર્થાત્ નમન કરતાં) અગિયાર સ્વરૂપને ધારણ કરતા દેખાતા
શ્રી મહાદેવ, નન્દના ધર વિષે રહેલ અનિર્વર્ણનીય સ્વરૂપ એવા

---

*ટિપ્પણુ:—કલકત્તામાં છપાયેલ એક ગ્રંથમાં આ શ્લોકના
પૂર્વાર્ધમાં નીચે પ્રમાણે પાઠફેર છે:—

પદનલ્લનિવિષ્ટમૂર્તિરેકાદશરૂપતામિવાવહનિષ્ઠામ્ ।

૫ વંદન કરતાં શ્રી મહાદેવનું પ્રતિબિંબ, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના પગના
દશ નખમાં પડે તેથી તે દશ પ્રતિબિંબ સ્વરૂપ સાથે તેમનું
બિંબસ્થાનીય મૂળ સ્વરૂપ ગણતાં અગિયાર સ્વરૂપો થાય તે અગિ-
યાર ૩૬ સમજવા.

જે દેવને સમ્યક્ પ્રકારે ઉપાસે છે તે (શ્રીકૃષ્ણભગવાન) ને હું વંદન કરું છું.

અંચારક વિષે, સંભાવિત વિધોની નિવારણશુદ્ધિને લઈ, શ્રીભગવાનના અનુધ્યાનરૂપ મંગળનો અંગિકાર કરતાં, આદિમાં પ્રેક્ષાવંત (શાસ્ત્રીય વિવેકાદિ સાધન સંપન્ન અધિકારી મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિની અંગતાયે કરી, શિષ્ટાશ્રી (શિષ્ટ પુરુષો મધ્યે અશ્રી) અન્યકાર, વિષય, પ્રયોજન, તથા સંબંધનું (અન્યના અનુબંધનું) 'નવરસમિલિત' ઇતિમંત્રવડે નિરૂપણ કરે છે—

નવરસમિલિતં વા કેવલં વા પુમર્થ-

પરમિહ મુકુન્દે ભક્તિયોગં વદન્તિ ।

નિરુપમસુખસંવિદૂપમસ્પૃષ્ટદુઃ-

તમહમશ્વિલતુષ્ટયૈ શાસ્ત્રદૃષ્ટયા વ્યનર્જિમ્ ॥૧॥

અ૦—આ લોક વિષે, નવરસ મિલિત વા કેવલસ્વરૂપ એવા મુકુન્દ (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન વિષેના ભક્તિયોગને પરમપુરુષાર્થ કહે છે; નિરૂપમસુખસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, તથા દુઃખવડે અસ્પૃષ્ટ એવા તે ભક્તિયોગને, હું અખિલતુષ્ટિ અર્થે, શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી વ્યક્ત કરું છું.

વિ૦—કર્મયોગ, અષ્ટાંગયોગ, જ્ઞાનયોગ, અને ભક્તિયોગ એમ ચાર યોગો પુરુષાર્થરૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

યોગાસ્રયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયોવિધિત્સયા ।

જ્ઞાનં કર્મ ચ ભક્તિશ્ચ નોપાયોઽન્યોઽસ્તિ કુત્ર ચિદ્ ॥

અ૦—મનુષ્યોને મોક્ષનાં સાધન કરી આપવા સારૂ વેદના બ્રહ્મકાંડ, કર્મકાંડ, અને દેવતાકાંડમાં, અનુક્રમે જ્ઞાન, નિષ્કામ કર્મ અને ભક્તિરૂપ ત્રણ ઉપાયો મેં કહેલા છે. એ ત્રણ ઉપાયો વિના બીજા સકામ કર્મોદિક ઉપાય કોઈ સ્થળમાં છેજ નહી. (શ્રી. ભા. ૧૧-૨૦-૬)

આ રીતના ભગવદ્વચનને લીધે, અષ્ટાંગયોગ પણ જ્ઞાનયોગનો અન્તર્ગત છે એમ સમજવું; કેમકે,

મન એકત્ર સંયુજ્જ્યાજિતશ્વાસો જિતાસનઃ ।

વૈરાગ્યાભ્યાસયોગેન પ્રિયમાણમતન્દ્રિતઃ ॥

જા૦—આસનને જીતી, શ્વાસને જીતી, આળસ મૂકી દઈ વૈરાગ્ય તથા અભ્યાસના યોગવડે મનને એકત્ર અર્થાત્ પરમાનંદરૂપ ભગવાનમાં સ્થિર રાખ્યા કરવું. (ભી. ભા. ૧૧-૯-૧૧)

ધૃત્યાદિવડે તેનું (અષ્ટાંગયોગનું) પણ વિશેષ રીતે ઉત્પાદન કરેલું છે. તેમાં, (તે ચાર યોગોમાં) “ ગર્ભાધાન, પુંસવન, સીમન્તોન્નયન, જાતકર્મ, નામકરણ, અન્નપ્રાશન, ચૈલ. તથા ઉપનયન, ચાર વેદપ્રતો, સ્નાન, સહધર્મ-ચારિણી સંયોગ તથા પાંચ યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન, અષ્ટકા (કૃષ્ણપક્ષના ૭-૮-૯ એમ ત્રણ દિવસો) આદિ પર્વો, શ્રાદ્ધકર્મ, શ્રાવણી (જાળેવ), આગ્રહાયણી (માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ ૧૫ ના રોજ કરાતું કર્મ), ચૈત્રીકર્મ તથા આશ્વ-યુજી કર્મ (આશ્વિન સુદી ૧૫ ના રોજ કરાતું કર્મ), આ સાત પ્રકારની પાકયજ્ઞસંસ્થા (પાકયજ્ઞ કર્મો), તથા અગ્ન્યાધેય, અગ્નિહોત્ર, દર્શ (અમાસે કરાતો યજ્ઞ) તથા પૌર્ણમાસ યજ્ઞો, ચાતુર્માસ્યયજ્ઞ, (કાર્તિક, ફાગણ તથા અષાઢ માસમાં કરાતા યજ્ઞો), આગ્રયણેષ્ઠિ યજ્ઞ, નિરૂપયુગ્મંથ, સૌત્રામણી યજ્ઞ, આ સાત હવિર્યજ્ઞસંસ્થા (હવિર્યજ્ઞ કર્મો), તથા અગ્નિષ્ટોમ, અત્યગ્નિષ્ટોગ, ઉકથ્ય, ષોડશી, વાજપેય, અતિરાત્ર, અને અમોર્યામ આ સાત સોમયજ્ઞસંસ્થા ” (સોમકર્મો), આ વગેરે શાસ્ત્રવિહિત વર્ણાશ્રમ ધર્મરૂપ કર્મયોગ, અંતઃકરણ શુદ્ધિના સાધનરૂપે હોવાથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં સુધી તેનું અનુષ્ઠાન કરવું યોગ્ય છે; કેમકે, શ્રી ભગવાને કહ્યું છે કે:—

તાવસ્કર્મ્માણિ કુર્વાતિ નો નિર્વિઘ્નેત યાવતા ।

મત્કથાશ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા યાવન્નજાયતે ॥

અ. જ્યાંસુધી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન ન થાય અથવા જ્યાં સુધી મારી કથા સાંભળવા આદિમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી નિલનૈમિત્તિક કર્મ કર્યાં કરવાં. (શ્રી. ભા. ૧૧-૨૦-૯)

વળી, નિર્વિણ્ણચિત્તં બ્રાહ્મણં બ્રહ્મિષ્ઠં ગુરુમુપાસીત અર્થ:-
'વૈરાગ્યસંપન્ન બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણગુરુનું ઉપાસન કરવું' એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી પણ અતઃકરણની શુદ્ધિપર્યંત કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવું યોગ્ય છે.

તે કર્મયોગ, અન્તઃકરણશુદ્ધિના સાધનરૂપે છે એમ, 'ધર્મેણ યાપમપનુદતિ તસ્માદ્ધર્મે પરમં વદન્તિ અર્થ:-ધર્મવડે પાપનું અપનુદન (હાંકી કાઢવું તે) થાય છે તેથી ધર્મને પરમરૂપ કહે છે, ' યેન કેન યજ્ઞેનાપિ વા દર્વિહોમેનાનુપદતમના યવ ભવતિ અર્થ:-જે કોઈ યજ્ઞકર્મવડે વા દર્વિહોમવડે, (કામ-કોષાદિવડે) ઉપહત ન થાય તેવા મનવાળો અવશ્ય થાય છે, ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વડે સિદ્ધ છે.

વળી તેથી, જેનું ચિત્ત દ્રવીભાવને પામેલ ન હોય તેને વૈરાગ્ય પૂર્વક તત્ત્વજ્ઞાન, અને જેનું ચિત્ત દ્રવીભાવને પામેલ હોય તેને તો ભગવત્કથાશ્રવણાદિ વૈષ્ણવધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધાપૂર્વિકા ભક્તિ, એમ આ ઉભય પણ અવધિરૂપે પ્રાપ્ત હોય છે; તેથી અતઃકરણશુદ્ધિવડે અષ્ટાંગયોગનું અનુષ્ઠાન કરી મનને, તેલની ધારાની પેઠે અવિચ્છન્ન ભગવદેકાકાર-પ્રતીતિ-પરંપરાત્મક-એકકાગ્રતાને યોગ્ય સંપાદન કરવું, યોગ્ય છે કેમકે, શ્રી ભગવાને કહ્યું છે:-

યદાઽઽરમ્મેષુ નિર્લિણ્ણો વિરક્તઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

અમ્યાસેનાત્મનો યોગી ધારયેદચ્ચલં મનઃ ॥

ધાર્યમાણં મનો યર્હિ આમ્યદાશ્વનવસ્થિતમ્ ।

અતન્દ્રિતોઽનુરોધેન માર્ગેનાત્મવશં નયેદ્ ॥

અ૦—જ્યારે કર્મોમાં કુઃખ દેખીને ઉદ્વેગ થાય અને કર્મોના ફળોમાં સારી રીતે વૈરાગ્ય થાય, ત્યારે યોગીએ જીતેન્દ્રિય થઈને અ-વિચ્છન્ન આત્મવિચારથી મનને અચળ રાખવું.

જ્યારે યત્નથી નિશ્ચળ રાખ્યા છતાં મન તુરત ભટકવા માંડે અને સ્થિર રહે નહિ ત્યારે સાવધાન રહીને તેની કાંઈક ઇચ્છા પરિ-પૂર્ણ કરતાં પાછું પોતાના સ્વાધીનમાં લેવું.

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૨૦, ૧૮-૧૯)

મનની એ રીતની એકાગ્રતા સંપાદન થતાં, અમાનિત્વમદ-મ્મિત્વ અર્થઃ—અ-માનિપણું, અ-દમ્ભિપણું ' ઇત્યાદિ વાક્યથી માંડી ' **પતજ્ઞાનમિતિપ્રોક્તઃ** અર્થઃ—આને જ્ઞાનયોગ કહેલો છે ' ઇત્યન્ત ગ્રન્થવડે, (૧૩ અ. ૭-૧૧) ભગવદ્ગીતોપનિષદ વિષે ઉપદેશેલ જ્ઞાન-યોગ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે; તે જ્ઞાનયોગ દેહેન્દ્રિયાદિ વિષે અનાસક્તિ-વાળો હોય છે: કેમકે, શ્રી ભગવાને કહ્યું છે કે:—

સાદ્ગુર્યેન સર્વ્વમાવાનાં પ્રતિલોમાનુલોમતઃ ।

મન્યાપ્યયાવનુધ્યાયેન્મનો યાવત્ પ્રસીદતિ ॥

નિર્વિણ્ણસ્ય વિરક્તસ્ય પુરુષસ્યોક્તવેદિનઃ ।

મનસ્ત્યજતિ દૌરાત્મ્યં ચિન્તિતસ્થાનુચિન્તયા ॥

યમાદિભિર્યોગપથૈરાન્વીક્ષિક્વયા ચ વિદ્યયા ।

મમાર્ચોપાસનાઽઽઞ્ચૈર્વા નાન્યૈર્યોગ્યં સ્મરેન્મનઃ ॥

અ૦ (તત્ત્વોને યથાર્થ રીતે સમજી લીધા પછી) મહત્તત્ત્વથી તે દેહ સુધીના સઘળા પદાર્થોના પ્રકૃતિ આદિ સવળા ક્રમથી જન્મ થવાનો, વારંવાર વિચાર કર્યા કરવો, તેથી મન નિશ્ચળ થાય છે. ૨૨

આ વિચારના પ્રભાવથી, જન્મનારા અને નાશ પામનારા એ પદાર્થોમાં અવધિભૂત એક સત્ય આત્મા જોવામાં આવવાને લીધે આત્માના અવિવેકથી પ્રાપ્ત થયેલા સંસારથી ઉદ્વેગ થતાં તેથી વૈરાગ્ય

પામેલા અને શુર્યે ઉપદેશ કરેલા પદાર્થનું ચિંતન કરતા પુરુષનું મન એનીએ વાતનું વારંવાર ચિંતન કરવાથી દેહાદિકના અભિમાનને છોડી દે છે. ૨૩

યમ આદિક યોગના માર્ગોથી, જીવ અને ઈશ્વરના શોધનથી અથવા મારી પૂજા અને ઉપાસના આદિ સ્વતંત્ર ઉપાયોથી મન પરમાત્માનું સ્મરણ કરે છે; બીજા ઉપાયોથી કરવું નથી એટલા માટે એ ઉપાયો વિના બીજું કરવું નહિ. ઇત્યાદિ—૨૪

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૨૦. ૨૨-૨૪)

અંહી, મનો યાવત્ પ્રસીદતિ અર્થ:—જ્યાં સુધી મન નિર્મળ થાય ત્યાંસુધી, ઇતિ વાક્યાર્થવડે, ભક્તિયોગનીજ, જ્ઞાનાવધિરૂપે ઉક્તિ કરેલી છે; કેમકે, ભક્તિયોગ વિના મનની સમ્યક્ પ્રકારની નિર્મળતાનો અભાવ હોય છે; વળી, મનસ્ત્યજ્યતિ દૌરાત્મ્યં અર્થ:—મન દેહાદિકના અભિમાનને છોડી દે છે, આ વાક્યમાં પણ તે જ ભક્તિ-યોગની ઉક્તિ કરેલી છે.

“મમાર્જોપાસનાદૈર્વા” અર્થ:—અથવા, મારી પૂજા અને ઉપાસના આદિ (સ્વતંત્ર ઉપાયો) વડે, “મયિચાનન્યયોગેન ભક્તિર વ્યભિચારિણી” અર્થ:—મારા વિષે અનન્યયોગવડે, વ્યભિચાર વિનાની ભક્તિ’ આ વાક્યાર્થ અનુસાર, જ્ઞાનયોગાન્તર્ગત સાધનભક્તિની ઉક્તિ કરેલી છે. એમ અર્થ સિદ્ધ થાય છે.

તેથી વળી, શ્રી ભગવાને કહ્યું છે:—

પ્રોક્તેન ભક્તિયોગેન ભજતો માઽસકૃન્મુને ! ।

કામા હૃદય્યા નશ્યન્તિ સર્વે મયિ હૃદિ સ્થિતે ॥

અ૦—આગળ કહ્યા પ્રમાણે ભક્તિયોગ વડે માફ ભજન કરનાર મુનિના હૃદયમાં હું રહેવાથી તે હૃદયમાં રહેલી સઘળા કામનાઓ નાશ પામે છે.

(શ્રી. ભા. ૧૧-૨૦-૨૯)

આ વગેરે ભગવદ્વચનને અનુસરતી સાધનભક્તિનિષ્ઠાવડે, નિમ્નિષ્ઠમાત્ર પ્રમાણને કેવળ ભગવાન વિષે પ્રતિસ્થાપન કરનાર, સકળ વિષયોથી વિમુખ મનવાળા કોષ્ટ મહાભાગ પુરૂષની મનોવૃત્તિ, શ્રી ભગવાનની ગુણગરિમાના અન્યનરૂપ અન્યતા શ્રવણ વડે દ્રવીભાવને પામી સર્વસાધનફલભૂત ભગવદ્દાકારતાને ગૃહણ કરે, એટલે તે (મનોવૃત્તિ) વિષે, વિભાવ, અનુભાવ તથા વ્યભિચારભાવના સંયોગ વડે, “**વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિસંયોગાદ્વસનિષ્પત્તિ.**” અર્થ:—વિભાવ, અનુભાવ તથા વ્યભિચારી ભાવના સંયોગથી રસ-નિષ્પત્તિ થાય છે ’ આ વાક્યાર્થ અનુસાર, રસરૂપતાને લક્ષ રસનિષ્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે.

વિભાવ, આલમ્બ્યનવિભાવ તથા ઉદ્દીપનવિભાવ, એમ બે પ્રકારનો હોય છે. તેમાં શ્રી ભગવાન આલમ્બ્યનવિભાવરૂપે, અને તુલસી તથા ચન્દન આદિ પદાર્થો ઉદ્દીપનવિભાવરૂપે હોય છે; નેત્રના વિકાર આદિને અનુભવભાવ કહે છે; વૈરાગ્ય આદિ ને વ્યભિચારી ભાવ* કહે છે; વ્યક્ત થતા ભગવદ્દાકારતારૂપ રસ નામનો

* રસ નવ પ્રકારના છે:—

શૃંગાર. હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, ખિન્નત્વ, અદ્ભૂત અને શાંત.

માવયન્તિ इति भावः; **विभावः** कारणं निमित्त हेतु-
रिति पर्यायाः (જે કારણથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે);
अनुभाव्यते अनेन इति (જેના વડે ભાવ પ્રકાશિત થાય તે અનુભાવ).

રસની અભિવ્યક્તિ અર્થે ૪૯ ભાવ ગણવામાં આવે છે; ૮ સ્થાયિ ભાવ, ૩૩ વ્યભિચારીભાવ, ને ૮ સાત્ત્વિક ભાવ.

રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, ભુગુપ્સા ને વિસ્મય એ આઠ સ્થાયિભાવ છે. આ આઠ સ્થાયિભાવ ઉપરથી, ઉપર જણાવ્યા તેમાંના આઠ રસ બને છે. સ્વેદ, સ્તંભ, કંપ, અશ્રુ,

પરમાનન્દનો સાક્ષાત્કાર કરાવે તેવો સ્થાયીભાવ પ્રગટ થાય છે; તેજ ભક્તિયોગ છે; રસમ પુરૂષો તે ભક્તિયોગની પરમનિરતિશ્ચય-પુરૂષાર્થરૂપે ઉક્તિ કરે છે; વળી,

તસ્માન્મધ્મક્રિયુક્તસ્ય યોગિનો વૈ મદાત્મનઃ ।
 ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યં પ્રાયઃ શ્રેયો ભવેદિહ ॥
 યત્કર્મ્મભિર્યત્તપસા જ્ઞાનવૈરાગ્યતશ્ચ યત્ ।
 યોગેન દાનધર્મ્મેણ શ્રેયોભિરિતરૈરપિ ।
 સર્વં મધ્મક્રિયોગેન મધ્મક્તો લભતેઽજ્ઞસા ।
 સ્વર્ગાપવર્ગં મદ્દામ કથશ્ચિદ્ યદિ વાઞ્છતિ ॥
 ન કિશ્ચિત્ સાધવો ધીરા ભક્તા હ્યેકાન્તિનો મમ ।
 વાઞ્છન્ત્યપિ મયા દત્તં કૈવલ્યમપુનર્ભવમ્ ॥
 નૈરપેક્ષ્યં પરં પ્રાહુર્નિઃશ્રેયસમનન્પકમ્ ।
 તસ્માન્નિરાશિષો ભક્તિર્નિરપેક્ષસ્ય મે ભવેત્ ॥
 ન મય્યેકાન્તભક્તાનાં ગુણદોષોધ્મવા ગુણાઃ ।
 સાધૂનાં સમચિત્તાનાં બુદ્ધેઃ પરમુપેયુષામ્ ।

અ—(આ પ્રમાણે ભક્તિ સ્વતંત્ર છે) એટલા માટે માફ વૈવર્ણ્ય (વર્ણુની વિવિધતા), રોમાંચ, સ્વરભેદ અને પ્રણય, એ આઠ સાત્ત્વિક ભાવ છે. નિર્વેદ, ગ્લાનિ, શંકા, અસૂચા, મદ, શ્રમ, આલસ્ય, દૈન્ય, ચિંતા, મોહ, સ્મૃતિ, ધૃતિ, પીડા, ચપળતા, હર્ષ, આવેગ, જડતા, ગર્વ, વિપાદ, ઔત્સુક્ય, નિદ્રા, અપરમાર, શુપ્ત વિષોધ, અમર્ષ, અવિહત્ય, ઉગ્રતા, મતિ, વ્યાધિ, ઉન્માદ, મરણ, ત્રાસ, વિતર્ક; એ તેત્રીશ પ્રકાર વ્યભિચારી ભાવના છે.

ભજન કરનારા અને મારામાં જ ચિત્ત રાખનારા યોગીને ઘણું કરીને જ્ઞાન કે વૈરાગ્યરૂપ સાધન રાખવાની આવશ્યકતા નથી. ૩૦

કર્મ, તપ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ, દાન, ધર્મ અને ખીજાં તીર્થ યાત્રાદિક સાધનોથી જે જે અંતઃકરણ શુદ્ધિ આદિ ફળ મેળવવાનાં છે તે સધળાં ફળોને મારો ભક્ત માફે ભજન કરવાથી પરિશ્રમ વગર જ પામે છે. ૩૧

ભક્તને કશી વાતની ઇચ્છા હોય જ નહિ, પણ જો કોઈ રીતે ઇચ્છા કરે તો સ્વર્ગ, મોક્ષ, તથા મારા ધામરૂપ વૈકુંઠને પણ પામે છે. ૩૨-૩૩

સાધુ અને ધીરા મારા સાચા ભક્તો મેં આપવા માંડેલા અને જેથી પાછો ભવનો ફેરો હોતો નથી એવા કૈવલ્ય મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી, ત્યારે ખીજા કશાની ઇચ્છા ન રાખે તેમાં તો શું જ કહેવું ? ૩૪

કશાની અપેક્ષા ન રાખવી એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ અને મોટું ફળ તથા સાધન કહેવાય છે, એટલા માટે માગણી નહોં કરનાર અને માગણી કરાવનારી અપેક્ષાથી પણ રહિત રહેનાર પુરૂષને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫

મારી ભક્તિની પરાકાષ્ટાને પહોંચેલા સમાન ચિત્તવાળા અને ઇશ્વરને પામેલા સાધુ પુરૂષોને વેદોક્ત કર્મ કરવાથી પુણ્ય થતાં નથી. ૩૬

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૨૦. ૩૧-૩૬)

આ વગેરે ભગવદ્વચનો ભક્તિયોગ સ્વતંત્ર પરમપુરૂષાર્થરૂપ છે એમ અનુભવ કરાવનારાં છે;

‘ દુઃખવડે અસંભિન્ન (અસ્પૃષ્ટ) એવું સુખ, તે નિશ્ચયે, પરમપુરૂષાર્થરૂપ છે, એમ સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત હોય છે; ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરૂષાર્થો છે એવી (શાસ્ત્ર) પ્રસિદ્ધિ તો, લાંગલં જીવનં અર્થઃ—હળ જીવનરૂપ છે ’ આ વાક્યની

પેઠે, સાધન પરત્વે ફલત્વોક્તિ કરેલી છે તેથી ઔપચારિકી હોય છે એથી, સુખ તેજ પુરૂષાર્થરૂપ છે એમ કહેવામાં પક્ષ હાનિ થતી નથી.

સુખ અને દુઃખાભાવ (દુઃખનો અભાવ) એ ખેડે પુરૂષાર્થ રૂપ છે એમ તાર્કિક સિદ્ધાંતવાળા કહે તે યુક્ત નથી; કેમકે, લાઘવતાને લઈ, સુખમાત્રની જ પુરૂષાર્થરૂપે કલ્પના કરેલી છે;

નિશ્ચયે, ઇચ્છા-ઉત્પન્ન-કરવાપણામાં, જ્ઞાનની સુખવિષયકતા તેજ અવચ્છેદક હોય છે; કિન્તુ, સુખ તથા દુઃખાભાવ તથા આ બેમાંથી-એકને-વિષય-કરવાપણું તે તેમાં અવચ્છેદક હોતું નથી; કેમકે, તેમ થવાથી ગૌરવતાનો દોષ પ્રસક્ત થાય; દુઃખાભાવનો તો, સુખના પરિચય કરાવનાર રૂપે ઉપયોગ હોય છે.

દુઃખાભાવનો સુખાર્થત્વ વડેજ ઉપયોગ હોવાનું કહેવામાં આવે તો દુઃખાભાવની ઇચ્છા કરનારા ને સુખનો પણ ઉપયોગ છે એમ કહેવું શક્ય છે; કેમકે, વિનિગમનનો અવિરહ હોય છે; તેથી દુઃખાભાવ અને સુખ ઉભય પુરૂષાર્થરૂપ છે એમ જે ન્યાયનિબંધકારે સંકા કરે છે તે યુક્ત નથી; કેમકે, વ્યાપ્ય તથા વ્યાપક ભાવની જ વિનિગમકતા સિદ્ધ હોય છે; ‘જ્યારે સુખ હોય છે ત્યારે દુઃખાભાવ હોય છે’ એવી વ્યાપ્તિ સર્વ સમ્મત હોય છે; કેમકે, તેમાં નિરૂપાધિ-સહચારદર્શન હોય છે, એથી દુઃખાભાવ, સુખકાળ વિષે અવશ્ય-ભાવી હોવાથી તેનું (દુઃખાભાવનું) સુખપરિચાયકત્વ (સુખનો પરિચય-કરાવવાપણું) ઉપપન્ન હોય છે; કેમકે તેની તદવ્યાપકતા (સુખ-વ્યાપકતા) સિદ્ધ હોય છે.

‘જ્યારે દુઃખાભાવ હોય ત્યારે સુખ હોય,’ એવી વ્યાપ્તિ સિદ્ધ હોતી નથી, કેમકે તેનો સુપ્રતિ તથા પ્રત્યાદિ વિષે વ્યભિચાર હોય છે, એથી દુઃખાભાવની સુખાવ્યાપ્યતા (સુખ-વડે-અવ્યાપ્યપણું) ના લીધે તે (દુઃખાભાવ) સુખના પરિચાયકરૂપે હોવાનું સિદ્ધ નથી; નિશ્ચયે, તેની વ્યાપકતા વ્યાપ્યસ્થિતિહેતુત્વ વડે અન્યથાસિદ્ધ છે; વળી, સુખ

હોય છે તે દુઃખાભાવનું વ્યાપક હોવું નથી એથી, તે સુખ જ સ્વતંત્ર પુરૂષાર્થરૂપ છે.

દુઃખાભાવનો સુખાર્થત્વવડે ઉપયોગ હોય તો સર્વદુઃખશૂન્ય દુઃખાભાવરૂપ મોક્ષની પુરૂષાર્થતા સિદ્ધ ન થાય ? એમ હોય તો ભલે તેને જલાંજલિ દો; વેદાંતવેત્તાઓ તો, પરમાનન્દરૂપતાના લીધે તેની પુરૂષાર્થતા હોવાનું કથન કરે છે.

એથી, દુઃખાસંભિન્ન (દુઃખ વડે અસ્પૃષ્ટ) સુખત્વના લીધે જ ભગવદ્ભક્તિયોગની પણ પરમપુરૂષાર્થતા સિદ્ધ છે એમ ‘નિરુપમ સુખસંચિદ્રૂપમસ્પૃષ્ટઃદુઃખં’ આ પદાર્થવડે કહેલું છે.

આ વડે, ભક્તિનો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ મધ્યે અન્ત-ભાવ ન હોવાથી, તે પુરૂષાર્થરૂપે નથી એ વગેરે સર્વ શંકા દૂર થાય છે.

ધર્મ, અર્થ, તથા કામને સ્વતઃ પુરૂષાર્થતાનો અભાવ હોવાથી, તન્નન્યસુખ તેજ પુરૂષાર્થ રૂપે છે એમ કહીએ તો ગૌરવ તથા અનનુગમનો દોષ પ્રસક્ત થાય, તેથી ધર્મજન્યતા આદિ વિશેષણનો પરિત્યાગ કરી ‘સુખમાત્ર તે પુરૂષાર્થ રૂપ છે’ એમ સ્થિતિ માનીએ તો સમાધિ સુખની પેઠે ભક્તિસુખ પણ સ્વતંત્ર પુરૂષાર્થરૂપે હોવાથી, તે ભક્તિસુખ મોક્ષનું સમીપવર્તી હોય એટલે તે મોક્ષાન્તર્ભૂત અથવા યોગજન્યધર્મજન્યતાના લીધે ધર્માન્તર્ભૂત હોય છે; અથવા, ભાગવતધર્મજન્યતાના લીધે ધર્માન્તર્ભૂત ભક્તિસુખની શ્રદ્ધાજડ પુરૂષો પ્રત્યે ઉક્તિ કરી શકાય છે તેથી સંસારમોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં ભક્તને આવશ્યક હોવાથી, ભક્તિયોગ મોક્ષાન્તર્ગત હોય છે;

તાત્પર્ય:—તેથી, ચાર પુરૂષાર્થોના અન્તર્ગત વા સ્વતન્ત્ર સ્વરૂપે આ ભક્તિયોગ, પરમપુરૂષાર્થરૂપ છે; કેમકે, તે પરમાનન્દરૂપ હોય છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.

તે ભક્તિયોગની પરમાનન્દરૂપતા ઉપપાદન કરી, ‘નવરસમિ લિતં વા કેવલં વા’ ઇતિ પદાર્થ વડે, તેના અવાન્તરવિભાગનું નિરૂપણ કરે છે; આગળ ઉપર આનું સ્પષ્ટીકરણ કરાશે.

“ મુકુન્દ ” આ પદાર્થવડે, ભક્તિયોગના વિષયનો નિર્દેશ કરેલો છે; સર્વાન્તર્યામી, સર્વેશ્વર (ભગવાન્) જ ભક્તિરસના આલંબન વિભાવરૂપે સિદ્ધ હોય છે એમ કહેશે; ગ્રન્થની આદિમાં મંગળાચરણ કરનારા પ્રત્યે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે:—

સર્વદા સર્વકાર્યેષુ નાસ્તિ તેષામમંગ્ગલમ્ ।

યેષાં હૃદિ સ્થિતો સાક્ષાદ મંગ્ગલાયતનં હરિઃ ॥

અ૦—જેના હૃદય વિષે સાક્ષાત્ મંગળાયતન સ્વરૂપ હરિભગવાન્ રહેલા છે તેઓને સર્વથા સર્વ કાર્યો વિષે કાંઈ અમંગળ હોતું નથી.

‘ તમહં વ્યનજિમ ’ આ પદાર્થવડે અભિધેયસંબંધનો નિર્દેશ કરેલો છે.

‘ શાશ્વદુષ્ટયા ’ ધનિ પદાર્થવડે, અ-મૃતત્વ (મૂલરહિતપણું તે) નો નિષેધ કરેલો છે; “ અશ્ચિલતુષ્ટય ” આ પદવડે, ગ્રન્થના પ્રયોજનનો નિર્દેશ કરેલો છે; સાધુ પુરૂષને નિશ્ચયે, તુષ્ટિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે; અન્ય પુરૂષોને પણ આ ગ્રંથમાં કહેલી યુક્તિ વડે, અસંભાવના તથા વિપરીતભાવના આદિ નિવૃત્ત થઈ તેમનાં અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય તે હેતુ છે એમ અભિપ્રાય છે.

વળી, ભક્તિયોગને, ક્યાં ક્યાં પુરૂષાર્થરૂપે વર્ણવેલો છે ? તે કહું તે સાંભળ—

ન હ્યતોડન્યઃ શિવઃપન્થા વિરાતઃ સંસૃતાવિહ ।

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગો યતો ભવેત્ ॥

અ૦—સંસારીના મોક્ષ માટે આ જો માર્ગ સિવાય કોઈપણ કલ્યાણકારી માર્ગ નથી; કારણકે આ જો માર્ગ ચાલવાથી ભગવાનમાં ભક્તિ થાય છે.

(શ્રી. ભા. ૨-૨-૩૩)

ધર્મ્મઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિશ્વક્ષેનકથાસુ યઃ ।

નોત્પાદયેદ્ યદિ રતિં શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥

અ-જો આચરેલો ધર્મ પુરૂષોને વિષ્ણુસેન ભગવાનની કથાને વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન નથી કરતો, તો તે ધર્મ કેવળ શ્રમરૂપજ છે.

(શ્રી. ભા. ૧-૨-૮)

દાનવ્રતતપોહોમજપસ્વાધ્યાયસંયમૈઃ ।

શ્રેયોભિર્વિવિઘ્નૈશ્ચાન્યૈઃ કૃષ્ણે ભક્તિર્હિ સાધ્યતે ॥

અ-દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, વેદાધ્યયન, નિયમો અને ધ્યાન પણુ અનેક શુભ સાધનોથી ભગવાનમાં ભક્તિભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

(શ્રી. ભા. ૧૦-૪૭-૩૪)

ભગવાન્ બ્રહ્મ કાર્ત્ત્વેન ત્રિરન્વીક્ષ્ય મનીષયા ।

તદધ્યવસ્યત કૂટસ્થો રતિરાત્મન્ યતો ભવેત્ ॥

ક-ભગવાન્ બ્રહ્માએ એકાગ્રચિત્તથી ત્રણુવાર સંપૂર્ણવેદનો વિચાર કરી, જેથી ભગવાનની ભક્તિ થાય એજ ઉત્તમ માર્ગ છે એમ નિશ્ચય કર્યો.

(શ્રી. ભા. ૨-૨-૩૪)

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां निःश्रेयसोदयः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरम् ॥

અ-તીવ્ર ભક્તિયોગથી મારામાં રાખેલું મન સ્થિર થાય એટલોજ આ લોકમાં માણુસોને કલ્યાણનો ઉદય છે.

(શ્રી. ભા. ૩-૨૫-૪૪)

या निर्वृत्तिस्तनुभृतां तव पादपद्म-

ध्यानाध्वज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।

सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ ! भा भूत्

किन्त्वन्तकासिलुलितात् पततां विमानाद् ॥

અ૦—તમારા ચરણારવિન્દના ધ્યાનથી અથવા તમારા ભક્તોની કથા સાંભળવાથી જે સુખ થાય તે સુખ આનંદરૂપ પરબ્રહ્મમાં પણ મળતું નથી, ત્યારે કાળના વેગથી વિમાનમાંથી પડી જનારા દેવતા-ઓને તો ક્યાંથી જ મળે ?

(શ્રી. ભા. ૪-૯-૧૦)

આ વગેરે સ્થળે ભક્તિયોગની પુરૂષાર્થરૂપે પ્રશંસા કરેલી છે.

નિશ્ચે, અંહી સર્વ પુણ્યોવડે સાધ્ય હોવાથી, તથા અર્થથી સર્વ વેદ-તાત્પર્યના વિષયરૂપે હોવાથી, તથા નિઃશ્ચેયસ તથા નિવૃત્તિ શબ્દના પ્રયોગથી, ભક્તિયોગની કેવળ સાક્ષાત્-પુરૂષાર્થતા દર્શાવેલી છે.

વળી, ગીતામાં કહ્યું છે:—

યોગિનામપિ સર્વેષાં મધ્યતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ મજતે યો માં સ મે યુક્તત્તમો મતઃ ॥

અ૦—વળી સર્વ યોગીઓ મધ્યે, મદ્યગત અન્તરાત્માવડે શ્રદ્ધાયુક્ત અર્ધ જે મને ભજે છે તે, અત્યંત શ્રેષ્ઠ યોગી છે એમ મારો અભિપ્રાય છે.

(ભગવદ્ગીતા. ૬-૪૭)

આ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે, તેની સાક્ષાત્ પુરૂષાર્થતા દર્શાવેલી છે.

અન્ય સ્થળે ભક્તિયોગનો સાધનરૂપે બોધ કરેલો છે તેનું શું ?

કહ્યું છે કે:—

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ

જનયત્યાશુવૈરાગ્યં જ્ઞાનં યત્તદહૈતુકમ્ ॥

અ૦—વાસુદેવ ભગવાનને વિષે થયેલો ભક્તિનો યોગ તત્કાળ વૈરાગ્યને અને નિર્મળ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે.

(શ્રી. ભા. ૧-૨-૭)

અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ ઉદારધીઃ ।

તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન યજ્ઞેત પુરુષં પરમ્ ॥

અ૦-તથા નિષ્કામ હોય, અથવા સર્વની ઇચ્છા હોય, અથવા જેને મોક્ષની ઇચ્છા હોય તેણે ઉદારશુદ્ધિ રાખી તીવ્ર ભક્તિથી પૂર્ણ પુરૂષભગવાનનું યજન કરવું.

(શ્રી. ભા. ૨-૩-૧૦)

વળી ગીતા વિષે કહ્યું છે:—

મક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્ યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ॥

તત્તો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમૂર ॥

અ૦—હું તત્ત્વસ્વરૂપે જેવો જે છું તે સ્વરૂપને ભક્તિ વડે જાણું છું; તેથી મને તત્ત્વસ્વરૂપે ઓળખી તદનન્તર તે સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે.

(ભગવદ્ગીતા ૧૮-૫૫)

ધર્ત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે અંહી, ભક્તિયોગનો અન્ય વસ્તુના સાધનરૂપે બાધ કરેલો છે એટલે તે વડે, તે સાક્ષાત્ અપુરૂષાર્થ રૂપે છે એમ ૨૫૪ ઉક્તિ છે;

આ સંબંધમાં કહીએ છીએ:—કૃણ તથા સાધનના ભેદ વડે ભક્તિની દ્વિવિધતા (દ્વિવિધપણું) યોગ્ય છે એટલે તેમાં કાંઈ દોષ નથી; તે જ પ્રકારે કહ્યું છે કે:—“ મજ્જનમન્ત.કરણસ્ય ભગવદાકારરૂપસાં મક્તિઃ અર્થઃ—અન્તઃકરણનું ભગવદાકારતારૂપે ભજન તેને ભક્તિ કહે છે’ એ રીતે, ભાવવ્યુત્પત્ત્યા (કૃણવાચક વ્યુત્પત્તિવડે) ભક્તિશબ્દવડે, કૃણનું અભિધાન કરાવે છે; અને તે નિરતિશય પુરૂષાર્થ રૂપે હોવાથી, પૂર્વોક્ત-વાદોની પ્રામાણ્યતાને બાધ આવતો નથી; તે જ રીતે, મજ્જયતે, સેવ્યતે મગવદાકારમન્તકરણં ક્રિયતેડનયા અર્થઃ—જેનાવડે ભજન કરાય, સેવાય, અન્તઃકરણ ભગવદાકાર કરાય તે ’ આ રીતે કરણવ્યુત્પત્ત્યા ભક્તિશબ્દવડે શ્રવણ-કીર્તનાદિ સાધનનું અભિધાન કરાય છે. અને સાધનભક્તિ પોતે પુરૂષાર્થરૂપે ન હોવાથી, જે વાક્યોવડે ભક્તિની સાધનતા નિરૂપણ કરેલી છે તે વાદો (વચનો) પણ પ્રમાણ્યજૂત છે એમાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી.

એમ “ વિજ્ઞાપિવિજ્ઞાનં ” અર્થ:—વિજ્ઞાન વિજ્ઞપિરૂપ છે એ રીતની ભાવવ્યુત્પત્તિવડે, ‘વિજ્ઞાનમાનન્દોબ્રજ્ઞ’ અર્થ:—બ્રહ્મ વિજ્ઞાન, આનન્દસ્વરૂપ છે, (બૃ. આ. ઉ. ૩-૬-૨૮) આ મંત્રાર્થવડે અહીં, વિજ્ઞાન શબ્દ બ્રહ્મતત્ત્વ પરત્વે વર્તનાર છે ’ અને વિજ્ઞાયતેડનેન અર્થ: આ વડે વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ’ આ રીતની કર્ણ (સાધનરૂપ) વ્યુત્પત્તિવડે ‘વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે’ અર્થ:—વિજ્ઞાન યજ્ઞનો વિસ્તાર કરે છે ’ (તૈ. ઉ. ૨-૫-૧) ઇત્યાદિ વાક્યો વિષે વિજ્ઞાન શબ્દ અન્તઃકરણ પરત્વે વર્તનાર છે. તેમ; વળી આનું સ્પષ્ટીકરણ પ્રબુદ્ધે કરેલું છે:—

સ્મરન્તઃ સ્મારયન્તશ્ચ મિથોડધૌધરં હરિમ્ ।

ભક્ત્યા સજ્જતયા ભક્ત્યા વિભ્રત્યુત્પલકાં તનુમ્ ॥

અ૦—આ પ્રમાણે વર્તનારા અને પાપના સમૂહને હરનારા ભગવાનનું સ્મરણ કરતા તથા પરસ્પરને સ્મરણ કરાવતા ભક્તોના શરીરમાં સાધનભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રેમભક્ષણા ભક્તિથી રૂપાં ઉભાં થઇ જાય છે.

(શ્રી. ભા. ૧૧-૩-૩૧)

અહીં, કર્ણવ્યુત્પત્તિ વડે, પ્રથમ ભક્તિશબ્દનો વૈષ્ણવ ભક્તધર્મ પરત્વે પ્રયોગ કરેલો છે; અને દ્વિતીય ભક્તિશબ્દનો તે ભાવવ્યુત્પત્તિ વડે, ફક્ત પરત્વે પ્રયોગ કરેલો છે. કેમકે,

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया ।

नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥

અ૦—આ પ્રમાણે ભાગવત ધર્મોને શીખતો અને નારાયણને તત્પર રહેતો પુરૂષ એ ધર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિના પ્રભાવથી દુસ્તર માયાને પણ અનાયાસે તરે છે.

(શ્રી. ભા. ૧૧-૩-૩૩)

આ પ્રમાણે ઉપસંહારમાં પ્રથમભક્તિપદ સ્થાને ભાગવત ધર્મશબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

વળી, અક્ષરગૃહણાત્મક અધ્યયનનું ફળ કેવળ અક્ષરગૃહણ હોતું નથી; કેમકે, ગુરુધીનત્વ (ગુરુને-શરણે-જવાપણું) તથા તદનધીનત્વ (ગુરુને-શરણે-ન-જવાપણું) ને લઇને ભેદ હોય છે; એમ અંદી પણ-ભાગવતધર્મરૂપા ભક્તિ તેજ ગુરુધીનત્વને લઇ સાધનભક્તિ કહેવાય; અને તદનધીનત્વને લઈ નિષ્ઠાને પ્રાપ્ત સતી તેજ ભક્તિ ફલરૂપે સિદ્ધિ આપે છે તેથી સાધન તથા ફળના ભેદવડે ભક્તિ વિષે દ્વિવિધતાપપત્તિ (એ-પ્રકારે-સિદ્ધિ હોવાપણું) આપે એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે,

કચ્છિદ્રુદન્યચ્યુતચિન્તયા કચ્ચિ-

હસન્તિ નન્દન્તિ વદન્ત્યલૌકિકાઃ ।

નૃત્યન્તિ ગાયન્ત્યનુશીલનયન્ત્યજં-

ભવન્તિ તૂર્ણો પરમેત્ય નિર્વૃતાઃ ॥

અર્થ-શ્રીકૃષ્ણભગવાનના ચિન્તનવડે કવચિત્ તેઓ રૂદન કરે છે, કવચિત્ હસે છે, કવચિત્ આનન્દને પામે છે, કવચિત્ અલૌકિક વાર્તાનું કથન કરે છે, નાચે છે, ગાય છે, કવચિત્ અજન્મા ભગવાનનું શીલન કરે છે અને પરમતત્ત્વને પામી નિર્વૃત્ત થઇ શાંતિને પામે છે.

આ રીતે આ શ્લોક મધ્યે કૃતકૃત્યતાનો પરામર્શ કરેલો છે.

નિશ્ચે, અધ્યયનફલરૂપ અક્ષરગૃહણ જેમ અર્થજ્ઞાનાનુષ્ઠાનાદિ ફલપરત્વે સાધનરૂપે હોય છે તેમ જો ભાગવતધર્મજનિત ભક્તિ પણ ફલાન્તર સાધનરૂપા હોય તો પરમ પુરૂષાર્થને પામી ' નિર્વૃતાસ્તૂર્ણો ભવન્તિ ' અર્થઃ-નિર્વૃત્ત થતા શાંતિને પામે છે ' એ રીતની કૃતાર્થતાની ઉક્તિ કરે નહિ; કિન્તુ, તદન્તર અનુષ્ઠેયાન્તરની (અન્મ કર્તવ્યવસ્તુની) અપેક્ષા દર્શાવે; પણ તેવી અનુષ્ઠેયાન્તરની અપેક્ષા દર્શાવેલી નથી; તેથી સાધન

તથા ફળભેદને લક્ષ લક્ષિતની દ્વિવિધોપપત્તિ થાય તેથી (લક્ષિતની) સાધનતા દર્શાવનારાં વાક્યો તથા ફળતા દર્શાવનારાં વાક્યોના વિષયનો વિભાગ હોય છે એટલે સર્વત્ર અ-વિરોધ સિદ્ધ થાય છે; કેમકે, અઘં ધુન્વન્તિ કાતસ્ન્યેન અર્થઃ—નિખિલ પાપનો નાશ કરે છે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે ફળ તથા સાધન પરત્વે લક્ષિત સમાનફળરૂપા હોય છે તથાપિ તેને (લક્ષિતને) દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટરૂપે વર્ણવવામાં આવશે.

વળી એજ રીતે,

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा
 स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धदत्तयोः ।
 अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो—
 यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥

અ—ઉત્તમશ્લોક ભગવાનના ગુણનું જે વર્ણન કરવું, તેજ પુરૂષને તપનું અને શુદ્ધિએ આપેલા શાસ્ત્ર આદિના શ્રવણનું અને મનઃગમતાં વાક્યોનું નિરંતર ફળ કવિઓએ નિરૂપણ કર્યું છે.

(શ્રી. ભા. ૧-૫-૨૨)

निवृत्ततर्पैरुपगीयमानाद्
 भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामाद् ।
 क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्
 पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नाद् ॥

અ—(મુક્ત, મુમુક્ષુ અને વિષયી એમ ત્રણ પ્રકારના લોકો આ જગતમાં છે તેઓમાંથી કોઈને પણ ભગવાનની કથામાં અલંબુદ્ધિ થતી નથી) કેમકે, તૃષ્ણા વગરના મુક્ત પુરૂષો તેને ગાયા કરે છે. એ કથા સંસારના ઔષધરૂપ છે. તેથી મુમુક્ષુ લોકોને પણ સંસાર-

માંથી છુટવાનો એજ ઉપાય છે. કાન અને મનને પ્રિય લાગનાર હોવાથી વિષયી પુરૂષેને પણ સર્વોત્તમ વિષય એજ છે માટે કસાઈ અથવા પોતાને હાનિ કરનાર પુરૂષ વિના ખીજો કયો માણસ ભગવાનની કથામાંથી અટકે ?

(શ્રી. લા. ૧૦-૧-૪)

ઈત્યાદિ વાક્યો વિષે, સાધનવાચક વચનને, “ ગોમિઃ શ્રીજોત મત્સરમ્ ” અર્થ:-ગાયોના ક્ષીરવડે સોમરસને મિશ્રિત કરવો ’ આ વાક્યાર્થની પેઠે ફળસ્વરૂપે યોજવું યોગ્ય છે; નિશ્ચે, આ વાક્યમાં ગાયોમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ક્ષીરવડે સોમરસને મિશ્રિત કરવો એમ અર્થ પૂર્વતન્ત્ર (મીમાંસા) વિષે દર્શાવેલો છે; અને ઉત્તરતન્ત્ર વિષે, મહતઃ પરમવ્યક્તમ્ અર્થ:-મહત્તત્ત્વથી અવ્યક્તતત્ત્વ પર છે’ એમ અંહી અવ્યક્ત શબ્દવડે તે અવ્યક્તતત્ત્વથી ઉત્પન્ન થનાર શરીરનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ ‘ સૂક્ષ્મંન્તુ તદર્થત્વાત્ (તે પણ સૂક્ષ્મ શરીર અહીં વિવક્ષિત છે; તે સૂક્ષ્મ શરીર અવ્યક્ત શબ્દને યોગ્ય હોવાથી) એ રીતે અંહી અનુમાનિક અધિકરણ વિષે દર્શાવેલું છે; એ રીતે, અહીં પણ ગુણાનુવર્ણન અને ગુણાનુવાદવાચક શબ્દો, તન્નન્ન્ય પ્રીતિપરતા (તે વડે ઉત્પન્ન પ્રીતિપરાયણતા) વડે યોગ્ય હોય છે; કારણકે તેમ ન હોય તો પરમ પુરૂષાર્થતાનો અયોગ સિદ્ધ થાય.

જો એમ હોય તો નામાન્તરવડે બ્રહ્મવિદ્યા તેજ ભગવદ્ભક્તિ એમ કલ્પા બરોબર થાય ? કેમકે કહ્યું છે:-

તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ ।

યજ્ઞેન દાનેન તપસાઽનાશકેન ॥

અ૦—બ્રાહ્મણો, યજ્ઞ, દાન તથા અનાશક તપ વડે તથા વેદાનુવચન-પૂર્વક તે આને જ (બ્રહ્મવિદ્યાને) જાણવાને જિજ્ઞાસુ હોય છે.

(ય. ઉ. ૪-૪-૨૨)

ધત્યાદિ શ્રુતિવડે, અભ્યવિદ્યા સર્વ પુણ્યોવડે સાધ્ય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું; અને વળી, સર્વાધિક્ષા નામના અધિકરણ વિષે, તેજ પ્રકારે નિર્ણય કરેલો છે; અહીં પણ, પૂર્વે ઉદાહરણ કરેલાં વાક્યોવડે, ભક્તિ સર્વપુણ્યવડે સાધ્ય છે એમ લક્ષણ દર્શાવી ભક્તિ અભ્યવિદ્યારૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી, અને અભ્યવિદ્યાની નિરતિશય પુરુષાર્થતાને, ચતુર્લક્ષણ-મીમાંસાવડે અપ્રતિપત્તિ તથા વિપ્રતિપત્તિનો નિષેધ કરી વ્યવસ્થાપિત કરેલી છે તેથી, આ વિચારારંભ વ્યર્થ છે ?

આમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે, ભક્તિ તથા અભ્યવિદ્યા વચ્ચે તેમનાં સ્વરૂપ, સાધન, ફળ તથા અધિકારીની વિલક્ષણતા હોય છે;

નિત્ય, સર્વિકલ્પ વૃત્તિરૂપ મનની-દ્રવીભાવપૂર્વિકા-ભગવદ્ભક્તિ, તે ભક્તિ (કહેવાય); દ્રવીભાવથી અયુક્ત, અદ્વિતીયાત્મમાત્રગોચર, નિર્વિકલ્પક મનની વૃત્તિ, તે અભ્યવિદ્યા (કહેવાય); ભગવાનના ગુણ માહાત્મ્યના અન્યનરૂપ અન્યનું શ્રવણ, તે ભક્તિનું સાધન છે; ‘તત્ત્વ-મસિ’ આદિ વેદાન્તનાં મહાવાક્યો અભ્યવિદ્યાનાં સાધન છે; ભગવદ્વિષયક પ્રેમનો પ્રકર્ય તે ભક્તિનું ફળ છે; સર્વ અનર્થનું મૂળરૂપ અજ્ઞાન, તેની નિવૃત્તિ, તે અભ્યવિદ્યાનું ફળ છે; ભક્તિપરત્વે પ્રાણિમાત્રને અધિકાર હોય છે; અને અભ્યવિદ્યા પરત્વે સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન પરમહંસ પરિવ્રાજકને અધિકાર હોય છે; ભક્તિ તથા અભ્યવિદ્યાને, સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ-તથા-દાન-આદિ-સર્વસુકૃત (પુણ્ય)-સાધ્યતા, સ્વર્ગ તથા વિવિધિયા (જ્ઞાનેચ્છા)ની પેઠે, સમાન હોય છે.

એમ, “સ્વર્ગકામો દર્શપૌર્ણમાસામ્બાં યજેત અર્થઃ-સ્વર્ગ ની કામનાવાળાએ દર્શ તથા પૌર્ણમાસ નામના યજ્ઞવડે યજ્ઞન કરવું” ધૃતિવાક્યવડે સ્વર્ગસાધનતા સિદ્ધ છે તેમ સર્વકામેભ્ય દર્શપૌર્ણ-માસાઃ’ અર્થઃ—સર્વકામનાસિદ્ધિ અર્થે દર્શ તથા પૌર્ણમાસ નામના યજ્ઞો કરવા” ધૃતિ વાક્યવડે તેજ યજ્ઞોની ફલાન્તર-સાધનતાનો બોધ કરાય છે તેમ, “તમેતંવેદાનુવચનેન” ધૃત્યાદિ વાક્યવડે

ફલસાધનતા સિદ્ધ છે તેથી સંયોગ-પૃથક્ત્વ ન્યાયે, વિવિદિષા-સાધન-
ત્વનો પણ બોધ કરાય છે.

એ રીતે, ભક્તિ તથા બ્રહ્મવિદ્યાને પણ, સ્વર્ગ તથા બ્રહ્મવિદ્યાની
પેઠે, ફલસાધનનો ભાવાભાવ તથા તુલ્યસાધનસાધ્યત્વ (સમાનસાધન
સાધ્યપણું) સિદ્ધ થશે; સામગ્રીની ઐક્યતા હોય ત્યારે નિશ્ચે, કાર્યની
ઐક્યતા સિદ્ધ થાય; કારણુમાત્રની ઐક્યતાવડે તેમ ન થાય; કેમકે, તેથી
અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય; ભક્તિ, બ્રહ્મવિદ્યાથી અતિરિક્ત હોય તો તેને
સ્વર્ગોદ્ધિની પેઠે, નિરતિશય-પુરૂષાર્થતા સિદ્ધ ન થાય ?

આમ શંકા કરવી યુક્ત નથી; કેમકે, સ્વર્ગોદ્ધિને નિયત દેશ,
કાળ, શરીર તથા ઇન્દ્રિયાદિ વડે (વિષયોની) ભોગ્યતા સિદ્ધ હોવાથી,
તેમાં સર્વત્ર ઉપભોગ કરવો અશક્ય હોય છે; વળી, વિનાશપણું તથા
પારતંત્ર્યતારૂપ દુઃખદયવડે અનુવિદ્ધ હોવાથી, સ્વર્ગોદ્ધિના વિષયભો-
ગમાં નિરતિશયતાનો અભાવ હોય છે.

ભક્તિસુખની ધારાઓ, સર્વ દેશ, કાળ, શરીર તથા ઇન્દ્રિયા-
યાદિવડે, બ્રહ્મવિદ્યાના ફળની પેઠે સર્વત્ર સાધારણરૂપે ભોગવવાને શક્ય હોય
છે; તેથી વિનાશીપણું તથા પારતંત્ર્યતારૂપ બે લક્ષણવાળા અનુરોધનો
તેમાં અભાવ હોવાથી, તેને નિરતિશયિતા ઉપપન્ન છે; તેની,

હિત્વા સ્વધર્મં ચરણામ્બુજં હરે-

ર્મજનપક્વોઽથ પતેત્તતો યદિ ।

યત્ર ક્વ વાઽભદ્રમભૂદમુષ્ય કિં-

કોવાઽર્થ આત્મો ભજતાં સ્વધર્મ્મતઃ ॥

ન વૈ જનો જાંતુ કથઞ્ચનાત્રજે-

ન્મુકુન્દસેવ્યન્યવદન્ન ! સંસૃતિમ્ ।

સ્મરન્મુકુન્દાહ્ધ્યુપગૂહનં પુન-

વિહાતુમિच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥

सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयो-

र्निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह ।

न ते यमं पाशमृतश्च तद्भटान्-

स्वप्नेऽपि पश्यन्ति हि चीर्णनिष्कृताः ॥

અ૦—સ્વધર્મને ત્યાગ કરીને હરિભગવાનના ચરણારવિન્દને ભજતો એવો માણસ ભક્તિ સંપૂર્ણ ન થયા છતાં બ્રષ્ઠ થાય કે મરી જાય તો શું ક્યાંક પણ તેનું અકલ્યાણ થાય છે? નથી જ થતું. ત્યારે ઇશ્વરને નહિ ભજનારા પુરૂષોએ સ્વધર્મ થકી શો અર્થ સંપાદન કર્યો? કશો ન કર્યો. (શ્રી. ભા. ૧-૫-૧૭)

હે વ્યાસજી ! મુકુન્દ ભગવાનને સેવવાવાળો પુરૂષ ક્યાંક કોઈ દિવસ પણ બીજાની પેઠે સંસારને પામતો નથી. કારણ કે મુકુન્દ ભગવાનના ચરણારવિન્દના સ્પર્શને વારંવાર સંભારતો જાણવાલાયક તત્ત્વમાં આગ્રહવાળો પુરૂષ તેને ત્યાગ કરવાને છૂટતો નથી.

(શ્રી. ભા. ૧-૫-૧૮)

જે લોકોએ ભગવાનના ગુણોમાં માત્ર પ્રીતિવાળું મન ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં એક વાર જ પેસાડેલું હોય, તે લોકો સ્વપ્નમાં પણ યમને અથવા પાશને ધરનારા તેમના દૂતોને દેખતા નથી; કેમકે, તેટલાથી તેઓનાં સધળાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત થઈ જાય છે.

(શ્રી. ભા. ૬-૧-૧૯)

મૃત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉક્તિ કરેલી છે; એથી જ, આપત્તિ વિષે પણ દુઃખ વડે અભિપ્રત્યક્ષ રહે તે સિદ્ધ કરવા, ‘અસ્પૃષ્ટદુઃખ’ એમ વિશેષણ અંગીકારેલું છે; વળી તેથી જ, પરિણામમાં જે વિરસ હોય તેવા સ્વર્ગાદિ ભોગ્ય વિષયો સાથે તેની સામ્યતા (સમાનપણું) ન હોય; આ વડે તે ભક્તિનો રસ ભૌતિક રસથી વિલક્ષણ છે એમ દર્શાવેલું છે.

વળી, તે સ્વર્ગાદિ ભોગ્યપદાર્થો શાસ્ત્રવડે અ-વિહિત હંવાથી, પાપક્ષયના અ-હેતુરૂપે હોય એટલે આપત્તિ વિષે તે દુઃખવડે સંસ્પૃષ્ટ (લિપ્ત) હોય છે; તેથી ઉલટું, દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટફલતાએ કરીને તેનો ભક્તિ સાથે મહાન ભેદ હોય છે તે કહેવાવાશે.

જો એમ હોય તો, ભક્તિસુખથી વૈરાગ્યનો અસંભવ થાય એટલે તેથી મુમુક્ષુતાનો અસંભવ સિદ્ધ થાય; અને મુમુક્ષુતાના અસંભવે તદ્વધિકારિક ચતુર્લક્ષણમીમાંસાની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ ન થાય તેનું શું ? આ વાત સત્ય છે; ભક્તિસુખ વિષે આસક્ત હોય તેમના પ્રત્યે તે મીમાંસાની અ-પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ હોય છે; અને ભજનીય સ્વરૂપના નિર્ણયાનું, ભક્તોને પણ તેના વિચારની આવશ્યકતા હોય છે તેથી ભક્તિસુખથી વૈરાગ્ય સિદ્ધ ન થાય તે તો કેવળ ઇષ્ટ છે; પણ તેમ આપાદિત નથી.

આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગ્રન્થાં અપ્યુરુકમે

કુર્વન્ન્યહૈતુર્કો ભક્તિમિત્યમ્ભૂતગુણો હરિઃ ॥

અ૦—આત્મારામ મુનિઓ, ક્રોધઅહંકારરૂપ ગ્રન્થી જેની છૂટી ગઇ છે એવા પણ હૃદયરત્ન વિષે વગર કારણે ભક્તિ કરે છે, કેમકે એવા ગુણવાળાજ હૃદયર છે. (શ્રી. ભા. ૧-૭-૧૦)

ધૃત્યાદિ વાક્યાર્થવડે, જીવન્મુક્ત પુરૂષોની પણ ભગવદ્ભક્તિ પ્રતિપાદન કરેલી છે.

તેથી, આ ગ્રન્થના નામકથન દ્વારા ‘ સંસારરાગેણ ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ગ્રન્થના પ્રયોજનનો ઉદ્દેશ કરે છે:—

સંસારરાગેણ બલીયસા ચિરં-

નિપીડિતૈસ્તત્પ્રશમેતિશિક્ષિતમ્ ।

इदं भवद्भिर्बहुधा व्ययातिगं-

निपीयतां भक्तिरसायनं बुधाः ॥ ૨ ॥

અ૦—જળવાન સંસાર રાગવડે લાંબો કાળ પર્યંત અત્યંત પીડાને પામેલાઓ વડે તે પીડાની પ્રશાંતિ અર્થે અત્યંતપૂર્વક ઉપદેશો, વિનાશભાવને ઉદ્ધવન કરનાર આ ભક્તિરસાયનનું, હે શાશ્વત્ પ્રરુષો ! તમે બહુ પ્રકારે અત્યંત પાન કરો. ૨

રસરૂપતાએ કરીને ભગવદ્ભક્તિની પુરુષાર્થતાનું કથન કરવા, પ્રથમ ' દ્રુતસ્ય ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે તે ભક્તિના સામાન્ય લક્ષણનું નિરૂપણ કરે છે—

द्रुतस्य भगवद्धर्माद्धारावाहिकतां गता ।

सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते ॥૩॥

અ૦—ભગવદ્ધર્મોત્થી દ્રવીભાવને પામેલ મનની ધારાવાહિકતા (ધારારૂપી પ્રવાહ) ને પ્રાપ્ત એવી જે વૃત્તિ, સર્વેશ્વર ભગવાન વિષે સિદ્ધ થાય તેને ભક્તિ કહે છે. ૩

વળી, ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ તેને ભગવદ્ધર્મ કહે છે; કિન્તુ, તેના અનુષ્ઠાન પર્યંત ધર્મશુદ્ધિવડે યુક્ત થઈ શ્રવણ કરવું એમ વિવક્ષા નથી; કહ્યું છે કે:—

तस्मात्केनाप्युपायेन मनःकृष्णे निवेशयेत् ।

અ૦—તેથી, કોઈ પણ ઉપાયવડે કરીને મનનો કૃષ્ણ ભગવાન વિષે નિવેશ કરવો. (શ્રી. ભા. ૭-૧-૩૧)

અને એકી પણ કેનાપિ ઉપાયેન ઇતિ પદાર્થવડે, ધર્મશુદ્ધિ વડે અનુષ્ઠિત વા અમતનસિદ્ધ ભગવદ્ગુણશ્રવણ વડે, એમ અર્થ થાય છે; તે વડે, શિશુપાળ આદિ પરત્વે અ-વ્યાપ્તિ થતી નથી.

ભગવદ્ગુણશ્રવણ વડે, હવે પછી કહેવાવાતા કામકેંધાદિના ઉદ્ધીપન દ્વારા દ્રવાવસ્થાને પામેલ ચિત્તની ધારાએ વહેનારી જે સર્વેશ્વર-વિષયક વૃત્તિ, તેને ભગવદાકારતા કહે છે; નિશ્ચ, અમારા દર્શનમાં (સિદ્ધાંતમાં) તદાકારતા તેજ વૃત્તિશબ્દનો સર્વત્ર અર્થ છે એથી શાસ્ત્રવેત્તાઓ તેને ભક્તિ કહે છે.

વળી, શાસ્ત્રમાં તે જ પ્રકારે કહ્યું છે:—

મદગુણશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે ।

મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા ગંગામ્ભસોઽમ્બુધૌ ॥

લક્ષણં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હ્રુદાદ્યતમ્ ॥

અ• મારા ગુણોનું શ્રવણ કરતાં જ હું કે જે સર્વનો અંતર્યામી છું તેમાં, સમુદ્રમાં ગંગાજળની ગતિની પેરે, અવિચ્છિન્ન મનની ગતિ રહ્યાં કરે અને તે રહેવામાં કેાઇ પ્રકારના ફળની ઇચ્છા કે ભેદદષ્ટિ ન હોય, એ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહેવાય; એવી નિર્ગુણ ભક્તિ કરનારાઓને કેવળ મારી સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય છે.

(શ્રી. ભા. ૩. ૨૯. ૧૧-૧૨)

અંહી, ‘ અવિચ્છિન્ના ’ પદ વડે વૃદ્ધિની ધારાવાહિકતા દર્શાવેલી છે; ‘ યથા ગંગામ્ભસઃ ’ એ દષ્ટાંતવડે દર્શાન્તિક (સિદ્ધાંત) પરત્વે પણ, મન વિષેની દ્રવાવસ્થા દર્શાવેલી છે; મયિસર્વગુહાશયે મનોગતિઃ એમ પદાર્થવડે સર્વેશ્વરાકારતા દર્શાવેલી છે; તે વડે, મન વિષે દ્રવાવસ્થાનો અભાવ હોય તો વૃત્તિ ધારાવાહિકા હોય તથાપિ મનને દ્રવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે શીઘ્ર વિનાશને પામે તેવી હોય છે.

તે વૃત્તિ, દ્રવત્વ-ધારાવાહિકતા વડે પ્રયુક્ત હોય તથાપિ સર્વેશ્વર ભગવાનને વિષય કરનારી ન હોય તો તે ભક્તિ કહેવાય નહિ. એમ કહેલું છે.

તેનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરવા, ‘ચિત્તદ્રવ્ય’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ચિત્તની ચેષ્ટાનું નિરૂપણ કરે છે—

**ચિત્તદ્રવ્યં હિ જતુવત્ સ્વભાવાત્ કઠિનાત્મકમ્ ।
તાપકૈર્વિષયૈર્યોગે દ્રવત્વં પ્રતિપદ્યતે ॥૪॥**

અ૦ નિશ્ચે, ચિત્તરૂપી દ્રવ્ય, લાખની પેઠે સ્વભાવથી અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપથી કઠિન હોય છે; તાપ કરનારા વિષયોવડે તેનો યોગ થાય ત્યારે તે દ્રવતાને પામે છે. ૪

વિ૦ નિશ્ચે, દહનાત્મક તાપકપદાર્થના યોગ વિના લાખની કઠિનતાની શાંતિ થતી નથી; તેને (લાખને) સૂર્યપ્રકાશ આદિનો યોગ થાય તો તેથી તે માત્ર શિથિલીલાવને પ્રાપ્ત થાય; કિન્તુ, તે દ્રવભાવને પ્રાપ્ત થાય નહિ એ વાત સર્વસિદ્ધ છે; એ રીતે, ચિત્તને પણ હવે પછી કહેવાવાતા ‘કામ’ આદિ વિષયસ્વરૂપ તાપક પદાર્થના સંયોગ વિના દ્રવીભાવ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

ચિત્તને કેવળ વિષયનો સંયોગ થાય તો તેથી તે કેવળ તેને શિથિલીલાવ પ્રાપ્ત થાય એમ ‘તાપક’ પદના અર્થવડે સૂચન કરેલું છે. તે તાપક પદાર્થોનું જ, ‘કામ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

કામક્રોમભયસ્નેહહર્ષશોકદયાઽદયઃ

તાપકાશ્ચિત્તજતુનસ્તચ્છાન્તૌ કઠિનન્તુ તત્ ॥૫॥

અ૦ કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, હર્ષ, શોક તથા દયા આદિ પદાર્થો ચિત્તરૂપી લાખને તાપકરૂપ (ગાળનારા) હોય છે; તે શાંત થાય ત્યારે તે ચિત્ત કઠિન બની જાય છે. ૫

વિ૦ આ દરેક પદાર્થોનાં લક્ષણ તથા બેદોનું કથન કરાશે; જે વિષયપરત્વે કામ આદિ પદાર્થની અધિકતા હોય, તે વિષયપરત્વે

ચિત્તનો દ્રવીભાવ થાય છે; પુનઃ, તે ચિત્ત વિષયાન્તર વિષે સંચાર કરે ત્યારે કામ આદિ પદાર્થનો તિરોભાવ થાય એટલે કઠિનતાને પ્રાપ્ત કરે છે.

ચિત્તના દ્રવીભાવના પ્રયોજનનું, ‘ દ્રક્ષે ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે—

**દ્રુતે ચિત્તે વિનિક્ષિપ્તઃ સ્વાકારો યસ્તુ વસ્તુના
સંસ્કારવાસનાભાવભાવનાશબ્દભાગસૌ ॥૬॥**

અં યિત્ત દ્રવીભાવને પામેલ હોય ત્યારે પદાર્થનું પોતાનું જે સ્વરૂપ તે ચિત્ત વિષે વિનિક્ષિપ્ત થાય તેને સંસ્કાર, વાસના, ભાવ તથા ભાવના શબ્દવર્ગે નિરૂપણ કરે છે. ૬

ચિં કિન્તુ, તે પદાર્થના સ્વરૂપને, વિનાશને પામતા જ્ઞાનવડે ઉત્પન્ન, તાર્કિક આદિ સિદ્ધાંતવાળાઓ વડે પરિકલ્પિત આત્મગુણરૂપે નિરૂપણ કરાય નહિ. ૬

શિથિલીભાવમાત્રન્તુ મનો ગચ્છત્યતાપકૈઃ ॥

ન તત્ર વસ્તુ વિશતિ વાસનાત્વેન કિશ્ચન ॥૭॥

અં અ-તાપક પદાર્થોવડે તે મન માત્ર સદજ્જ શિથિલી ભાવને પામે છે; તે મન વિષે, કાંઈપણ વસ્તુ વાસનારૂપે પ્રવેશ કરતી નથી. ૭

ચિં, તુ શબ્દ ઇષિત (લેશમાત્ર) અર્થમાં વાપરેલો છે; **અતાપકૈઃ**—સદજ્જ તાપને કરનારા; સૌરાલોક-(સૂર્યપ્રકાશ)—આદિ સ્થાનીય-વિષયો સહ યોગ સતે, મનના અવયવોનું કાંઈક ઢીલાપણું થાય છે; એથી, શિથળ થયેલ લાખ્ખની પેઠે, તેવા ઢીલાપોઆ મન વિષે કાંઈપણ વસ્તુ વાસના સ્વરૂપે પ્રવેશ કરતી નથી; કિન્તુ, વાસનાથી વિલક્ષણ સ્વરૂપે વાસનાભાસરૂપે જ પ્રવેશ કરે છે. ૭

ચિત્ત જ્યારે દ્રવીભાવને પામે ત્યારે તેમાં વાસના પ્રવેશ કરે; અને ચિત્ત શિથિલીભાવને પામે ત્યારે તો તે વિષે, વાસનાભાસ પ્રવેશ કરે એમ વિનિગમક વાક્યનું, ‘ દ્રવતાયાં ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

**દ્રવતાયાં પ્રવિષ્ટં સદ્ યત્ કાઠિન્યદશાં ગતમ્ ।
ષ્વેતઃ પુનર્દુતૌ સત્યામપિ તન્નૈવ મુશ્ચતિ ॥૮॥**

અ૦ ચિત્ત દ્રવીભાવને પામેલ હોય તે દશામાં જે વસ્તુ તે વિષે પ્રવેશેલી સતી કઠિનદશાને પામે તે (વસ્તુ), ચિત્ત પુનઃ દ્રવી-ભાવને પામે તથાપિ તેને છોડે જ નહીં. ૮

વિ૦—દ્રવાવસ્થા વિષે લાખમાં પ્રવેશેલ દિગ્ગુ આદિનો રંગ, તે લાખ પુનઃ કઠિનતાને પામી કાષ્ટાદિ પદાર્થ સાથે સંયોગને પામે તથાપિ જેમ તેજ રંગરૂપે પ્રતિભાસે છે તેમ, તેની (લાખની) શિથિલ અવસ્થામાં પ્રવેશેલ રંગ પ્રતિભાસે નહિ; એ રીતે, ચિત્તની દ્રવાવસ્થા વિષે તેમાં જે વસ્તુ—સ્વરૂપ પ્રવેશેલ સતું, તે કાઠિન્યદશાને પામે ત્યાં પર્યંત સ્થિત હોય તે, પુનઃ દ્રવીભાવ વિના વિષયાન્તર પરત્વે ગૃહણ કરાતું હોય તથાપિ પ્રકાશમાનતા લીધે ચિત્તવડે ત્યજાતું નથી એથી તેને વાસના કહે છે; અને શિથિલ અવસ્થા વિષે પ્રવેશેલ હોય તથાપિ તે કઠિનભાવને પામે ત્યાં સુધી તે વસ્તુસ્વરૂપ, સ્થિતિને પામેલ ન હોય વા, સ્થિતિને પામેલ હોય તથાપિ વિષયાન્તરને ગ્રહણ કરવા સમયે ચિત્તવડે તેનો પરિત્યાગ થાય એટલે તે વસ્તુસ્વરૂપને વાસનાભાસ કહે છે; એથી જ, જેના દ્રવીભાવને પામેલ ચિત્ત વિષે ભગવદ્દાકારતા પ્રવેશેલ હોય તેજ, સર્વદા તે ભગવદ્દાભારતાના પ્રકાશ વડે કૃતકૃત્ય થાય એમ કહેલું છે:—

સર્વભૂતેષુ યઃ પર્યેદ્ભગવદ્ભાવમાત્મનઃ ।

મૂતાનિ ભગવત્યાત્મન્યેષ ભાગવતોત્તમઃ ॥

અ. — હું ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મપણાથી સર્વ પદાર્થોમાં અનુસ્મૃત છું, અને સર્વ પદાર્થો મારા પરબ્રહ્મસ્વરૂપમાં અધ્યસ્ત છે, એમ જે પુરૂષ યથાર્થ રીતે જાણે તે ઉત્તમ (વૈષ્ણવ) ભક્ત કહેવાય છે. (શ્રી. ભા. ૧૧-૨-૪૫).

એ રીતે, સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને ગ્રહણ કરતી સમયે પણ દ્રવાવસ્થા વિષે પ્રવેશીલ ભગવદ્દાકારતા જ પ્રકાશિત હોય છે તેથી, લાખના રંગની પેઠે સર્વભૂત પરત્વે જેને ભગવદ્ભાન ઉપપન્ન હોય છે તે શ્રેષ્ઠ ભક્ત હોય છે, કેમકે, એ રીતનો સંસ્કાર અ-વિનાશી હોય છે; એથીજ, બ્રહ્મવેત્તા હોય તેજ આ રીતનો હોય એમ અભિપ્રાયનું નિરાકરણ થાય છે; કેમકે, તે બ્રહ્મવેત્તાને ચિત્તની દ્રવાવસ્થાની અપેક્ષા ન હોવાથી, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા પ્રાકૃત પ્રકારના ભક્તો મધ્યે તેમની ગણના હોતી નથી; તેથી ઉલટું, અહીં તો ‘સર્વભૂતેષુ યઃ પश्यેત્’ એ રીતે દ્રવાવસ્થાથી પરિપુષ્ટ ચિત્તની અવસ્થા હોય ત્યારે તેને ઉત્તમ ભક્ત કહે છે; અને ચિત્તની સહજ દ્રવાવસ્થા હોય ત્યારે તેમાં ભાસ ઉત્પન્ન થાય તેથી તેને મધ્યમ ભક્ત કહે છે; કહ્યું છે:—

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।

प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥

અ. — જે પુરૂષ ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ, ઇશ્વરના ભક્તો સાથે મૈત્રી, મૂર્ખો ઉપર કૃપા અને શત્રુઓ ઉપર ઉપેક્ષા રાખે તે મધ્યમ (વૈષ્ણવ) ભક્ત કહેવાય છે કારણકે તેને એટલી પણ ભેદબુદ્ધિ રહેલી છે. (શ્રી. ભા. ૧૧. ૨-૪૬).

આમ કહેલું છે કેમકે, આ રીતની ચિત્તાવસ્થાવાળાને આગળ દ્રવાવસ્થા ઉત્પન્ન થનારી હોય છે; તેથી ઉલટું, જેના ચિત્ત-વિષે દ્રવાવસ્થા પુષ્ટસ્વરૂપે, વા ઇષત્ પણ ઉત્પન્ન થયત ન હોય, કિન્તુ પોતે તેના અર્થે ભાગવતધર્મોનું શ્રદ્ધાવડે અનુષ્ઠાન કરે તે,

ચિત્તની કદિન અવસ્થાનો વિનાશ કરનારી સામગ્રીવડે અ-વિશિષ્ટ હોય છે એમ કહ્યું છે:—

અર્ચાયામેવ હરયે પૂજાં યઃ શ્રદ્ધયેહતે,

ન તદ્ભક્તેષુ ચાન્યેષુ સ ભક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્મૃતઃ ॥

અ૦—જે પુરુષ શ્રદ્ધા રાખીને મૂર્તિમાં જ ભગવાનની પૂજા કરે પણ ભગવાનના ભક્તોની પૂજા ન કરે અને ખીગ્ગઓની તો ન જ કરે તે પુરુષ પ્રાકૃત (જેણે ભક્તિ કરવાનો આરંભ કર્યો છે તેવો વૈષ્ણવ) ભક્ત કહેવાય છે. (શ્રી. ભા. ૧૧. ૨. ૪૭)

પ્રાકૃતઃ—પ્રકૃતિઃ—આરંભ, તે વિષે વર્તમાન; અર્થાત્ તરતમાં આરંભેલ હોય ભક્તિસાધનનું અનુષ્ઠાન જેણે તે.

આજ દ્રવાવસ્થાનું પ્રણય, અનુરાગ તથા રનેહ આદિ શબ્દોવડે સંકીર્તન થાય છે. જેમકે:—

વિસૃજતિ દ્વદયં ન યસ્ય સાક્ષા

દ્વરિવશમિહિતોઽપ્યધૌઘનાશઃ ।

પ્રણયરશનયા ધૃતાહ્ધિપત્નઃ—

સ ભવતિ ભાગવતપ્રધાન ઉક્તઃ ।

અ૦—પરવશપણામાં માત્ર નામકીર્તન થાય તોપણ પાપના સમૂહને નાશ કરનાર ભગવાન પ્રેમરૂપ દોરીથી પોતાનું ચરણ બંધાઈ જવાને લીધે જેના હૃદયને પોતે જ મૂકે નહિ તે પુરુષ વૈષ્ણવોમાં ઉત્તમ કહેવાય છે.

(શ્રી. ભા. ૧૧-૨-૫૫)

વિ૦—પ્રણય તે દ્રવાવસ્થારૂપ છે અને તે જ રસના રજ્જુની જેઠે, બન્ધન—સાધનરૂપ હોય છે; કેમકે તે દ્રવાવસ્થા વિષે પ્રવેશેલ વસ્તુને પુનઃ નિર્ગમનનો અભાવ હોય છે.

દ્રવાવસ્થા વિષે પ્રવેશેલ ભગવત્સ્વરૂપભાન (પ્રકાશન) ત્રણ પ્રકારનું હોવાથી, ઉત્તમ ભક્ત પણ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે; તેમાં

પહેલું (ભગવત્સ્વરૂપભાન) પ્રપંચસત્યત્વભાનસહિત (પ્રપંચ પરત્વે સત્યપણાના ભાનયુક્ત). હોય છે જેમકે:—

સ્વં વાયુમગ્નિં સલિલં મહીશ્ચ
જ્યોર્ત્તીષિ સત્ત્વાનિ દિશો દ્રુમાદીન્ ।
સરિત્સમુદ્રૌશ્ચ હરેઃ શરીરમ્-
યત્ કિંચ્ચ ભૂતં પ્રણમેદનન્યઃ ॥

અ૦—આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, નક્ષત્રાદિક તેજ, પ્રણિઓ, દિશાઓ, વૃક્ષાદિક, નદીઓ, સમુદ્રો અને જે કાંઈ પદાર્થ છે તે સધળું ભગવાનનું સ્વરૂપ છે એમ ધારી અનન્ય ભાવથી તેઓને પ્રણામ કરવા. (શ્રી. ભા. ૧૧-૨-૪૧) ઇત્યાદિ; આ વડે, પ્રાકૃત ભાગવતોત્તમનું (વૈષ્ણવનું) નિરૂપણ કરેલું છે; ખીજું, (ભગવત્સ્વરૂપભાન) પ્રપંચમિથ્યાત્વભાનસહિત (પ્રપંચ-પરત્વે મિથ્યાત્વભાનયુક્ત) હોય છે; જેમકે:—

તસ્માદિદં જગદ્રોષમસત્સ્વરૂપં-
સ્વપ્રામમસ્તધિષ્ઠાનં પુરુદુઃસ્વદુઃસ્વમ્ ।
ત્વય્યેવ નિત્યસુખવોદ્યતનાવનન્તે
માયાત ઉદ્યદપિ યત્ સદિવાવમાતિ ॥

અ૦—એટલા માટે આ સધળું જગત કે જે આપના નિત્ય, સુખ અને ચૈતન્યમય અનંત સ્વરૂપમાં માયાથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે અને પાછું લય પામવાને લીધે જાણે નિત્ય, સુખ અને ચૈતન્યરૂપ હોય એવું જણાય છે તે વાસ્તવિક રીતે મિથ્યારૂપ, સ્વપ્ન સરખું, પ્રતિભાસ રહિત, અને ભારે દુઃખ કરતાં પણ દુઃખરૂપ છે.

(શ્રી. ભા. ૧૦-૧૪-૨૨)

આ વાક્યાર્થવડે, મધ્યમ પ્રકારના ભાગવતોત્તમનું નિરૂપણ કરેલું છે.

ત્રીભું (ભાગવતસ્વરૂપભાન) પ્રકાર દ્વય વડે કરીને પણ પ્રપંચ-
ભાનરહિત હોય છે જેમકે:—

ધ્યાયતશ્ચરણામ્બોજં भावनिर्वृत्तचेतसा ।

औत्कण्ड्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः ॥

प्रेमातिभारनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्वृतः ।

आनन्दसम्प्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुनेऽ ॥

અ૦—અતિ પ્રેમના ભારથી રૂવાડાં અને શરીર જેનાં ધ્રુવેલાં
છે એવો, અતિ નિર્વૃત્તિને પામેલો અને અતિ આનંદમાં લીન
થયેલો હું તેણે હે મુનિ ! આત્મા અને પરમાત્માનું એકરૂપ બેયું.
(શ્રી. ભા. ૧-૬-૧૮)

આ વાક્યાર્થ વડે, ઉત્તમ ભાગવતોત્તમનું નિરૂપણ કરેલું છે;
સાધનાભ્યાસના પરિપાકવડે ઉત્તમ સ્વરૂપનો લાભ થાય છે.

ચિત્તની દ્રવાવસ્થા વિષે પ્રવેશેલ વિષય-સ્વરૂપ નાશને પામતું
નથી તેથી, ‘ સ્થાયિ ’ શબ્દ પણ ત્યાં કેવળ મુખ્યાર્થમાં વાપરેલો
છે; તે શબ્દ પારિભાષિક નથી એમ ‘ સ્થાયિભાવગિરા ’ ઇતિ
વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

स्थायिभावगिराऽतोऽसौ वत्स्कारोऽभिधीयते ।

व्यक्तश्च रसतामेति परानन्दतया पुनः ॥

અ૦—એથી આ વસ્તુસ્વરૂપનું, સ્થાયિભાવવાચક ગિરા
(વાણી) વડે અભિધાન કરાય છે; વળી, પુનઃ તે (સ્થાયિભાવ)
વ્યક્ત થાય ત્યારે પરમાનન્દતાવડે રસપણને પામે છે. ૯

વિ૦—વિભાવ, અનુભાવ તથા વ્યભિચારી ભાવના સંયોગવડે
અભિવ્યક્ત સ્થાયિભાવ જ સમ્ય (પ્રેક્ષક) તથા અભિનેય
(નાટ્યવસ્તુ) પદાર્થના ભેદતિરોધાન વડે કેવળ સમ્યગત સતો,

પરમાનન્દ-સાક્ષાત્કારરૂપે રસપણાને પ્રાપ્ત થાય છે એવી રસ-
વેત્તાઓની મર્યાદા છે.

આચાર્યભરતે તેમ જ કહ્યું છે:—

‘ વિભાવાનુભાવવ્યભિચારીસંયોગાદ રસનિષ્પત્તિ: ’

અર્થ:—વિભાવ, અનુભાવ તથા વ્યભિચારીભાવના સંયોગથી
રસ-નિષ્પત્તિ થાય છે.

સ્થાયિભાવની રસવોપપત્તિ (રસપણાની ઉપપત્તિ) સિદ્ધ થાય
તે માટે તેની (સ્થાયિભાવની) પરમાનન્દરૂપતાનું, ‘ ભગવાન્ ’
ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપપાદન કરે છે—

ભગવાન્ પરમાન્દસ્વરૂપઃ સ્વયમેવ હિ ।

મનોગતસ્તદાકારરસતામેતિ પુષ્કલમ્ ॥૧૦॥

અન્—નિશ્ચે, શ્રી ભગવાન્ પોતે જ પરમાનન્દ સ્વરૂપ છે; તે મનો-
ગત થતાં, પુષ્કળ રીતે તદાકારરસતાને (રસવોપપત્તિ) પામે છે. ૧૦

વિન્—અિમ્ય હોય તેજ નિશ્ચે, ઉપાધિ-નિષ્ઠતાને લઈ પ્રતીત
થતાં પ્રતીઅિમ્ય કહેવાય છે: અને પરમાન્દ સ્વરૂપ શ્રી ભગવાન્ મન
વિષ્ણુ પ્રતિઅિમ્યત થઈ, સ્થાયિભાવપણાને પામી રસતાને (રસપ-
ણાને) સર્વતઃ સંપાદન કરે છે; એ રીતે ભક્તિરસનું પરમાનન્દ રૂપ-
પણું નિર્વિવાદ છે; કિન્તુ, આલમ્બનવિભાવ તથા સ્થાયિભાવની
ઐક્યતા નિર્વિવાદ સિદ્ધ નથી; કેમકે, ઇશ્વર તથા જીવની પેઠે, અિમ્ય
પ્રતિઅિમ્યભાવપણાને લીધે ભેદવ્યવહાર સિદ્ધ છે.

અવ—એ રીતે, ભગવદાકાર (ભગવત્સ્વરૂપ) ના પરમાનન્દ-
સ્વરૂપના સ્થાયિ ભાવપણાને લઈ ભક્તિરસનું પરમાનન્દરૂપપણું ભલે સિદ્ધ
હો, તથાપિ કાન્તા (સ્ત્રી)-આદિ વિષયોના શૃંગાર આદિ (લૌકિક) રસોને
તેમ (સ્થાયિભાવ) ન હોવાથી, તે રસોને પરમાનન્દસ્વરૂપપણું કેમ
ધટે ? આ સંબંધમાં એથી ‘ કાન્તા ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કહે છે—

**કાન્તાઽઽદિવિષયેઽપ્યસ્તિ કારણં સુખચિદ્ધનમ્ ।
કાર્ય્યાકારતયા ભેદેઽપ્યાવૃતં માયયા સ્વતઃ॥૧૧॥**

અ૦—કાન્તા આદિ વિષય પરત્વે પણ, સુખ, (આનંદ) એતન્ય, ધનસ્વરૂપ, (બ્રહ્મતત્ત્વ) કારણરૂપે હોય છે; કાર્યસ્વરૂપે ભેદ હોય છે તથાપિ (તે કાન્તાદિ વિષયમાં) તે (પરમાનન્દ સ્વરૂપ) માયાને લઇને દંડાયેલું હોય છે. ૧૧

**વિ૦—આનન્દાદ્યેષ સ્થિતિમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે
આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ આનન્દે પ્રગમ્યભિસંવિશન્તિ**

અર્થ:—નિશ્ચે, આ ભૂતપ્રાણીઓ આનન્દથી વિતપ્ત થાય છે, ઉત્પન્ન થયલા તે આનન્દ વડે શ્રવે છે, આનન્દ વિષે પ્રવચન પામે છે (તે. ઉ. ભૂ. વસ્તી), ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે નિશ્ચે, પરમાન્દરૂપ એવું બ્રહ્મતત્ત્વ જગતના ઉપાદાન કારણરૂપે છે એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે; ‘જન્માણસ્ય યતઃ’ અર્થ:—જેથી આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિ થાય છે’ (અ. સૂ. ૧-૧-૨) ઇતિ ન્યાયવડે તેજ પ્રકારે નિર્ણય કરેલો છે; વળી, મૃદ્ધી ઘટ અલિન હોય તેમ સર્વ કાર્ય, ઉપાદાન કારણથી અલિન હોય છે. એમ સર્વત્ર અનુભવાય છે; વળી, ‘સર્વસ્થિતિદં-
બ્રહ્મ’ અર્થ:—આ સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ છે’ (છાં. ૩-૧૫) ‘ઈદં સર્વ-
યદ્યમાત્મા’ અર્થ:—જે આ સર્વ પ્રપંચ છે તે આ આત્મારૂપ છે’ (મૂ. અ. ૪) ‘સદેવસોમ્યેદમગ્ર આસીત્’ અર્થ:—હે સોમ્ય ! આ સત્ તત્ત્વજ સૃષ્ટિની પૂર્વે હતું’ (છાં. ૬-૨) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વડે તેજ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરેલું છે; વળી, ‘તદનન્યત્વમારંભ-
જક્ષ્ણદોદિભ્યઃ’ અર્થ:—આરંભણુ શબ્દાદિથી તેની અનન્યતા’ (અભ. સૂ. ૨-૧-૧૫) એમ ન્યાયવડે નિર્ણય કરેલું છે; એમ સતે પણ, અખંડાનન્દ, અધ્વયય સ્વરૂપે તે પ્રકાશતું નથી તેના કારણ-
રૂપે, માયાનાં નિમિત્તરૂપ એવાં આવરણ તથા વિશ્લેષ હોય છે એમ.

‘કાર્ય્યાકારતયા’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે.—

અકાર્ય વસ્તુ પણ કાર્યસ્વરૂપે પ્રકાશિત (માનં) થાય તેને વિલેપ કહે છે; અખંડાનન્દ સ્વરૂપે સ્વતઃ અ-પ્રકાશન, (અમાને) તેને આચરણ કહે છે; તે સંબંધમાં કહ્યું છે:—

ઋતેઽર્થે યત્ પ્રતીયેત ન પ્રતીયેત ચાત્મનિ ।

તદ્વિદ્યાદાત્મનો માયાં યથા માસો યથા તમઃ ॥

અ૦—જે વસ્તુતાએ સત્ય ન હોય તે દેખાય, તથા જે વસ્તુનાએ સત્ય હોય તોપણ ન દેખાય તેજ મારી માયા જાણવી; જેમ આકાશમાં જે ચન્દ્ર નહિ છતાં અંખને ઉપલો ભાગ દબાવ્યાથી જે ચન્દ્ર દેખાય છે, તેમ આ જગત્ વસ્તુતાએ સાચું નથી તોપણ સાચું જાણાય છે; તથા જેમ ગ્રહોમાં શકુ છે તોપણ તે દેખવામાં આવતો નથી, તેમ અધિધાન ચૈતન્ય સર્વને સક્ષી આત્મા, વસ્તુતાએ છે તોપણ તે જાણતો નથી.

(શ્રી. ભા. ૨-૯-૩૩)

આમ હોય તો તે પરમાનંદ રૂપપણાનું પ્રકાશન કયા પ્રકારે સિદ્ધ થાય ? આ સંબંધમાં એથી ‘સદજ્ઞાતં’ ઇત્યાદિ વક્યાર્થવડે કહ્યું છે:—

સદજ્ઞાતઞ્ચ તદ્ બ્રહ્મ મેયં કાન્તાઽઽદિમાનતઃ ।

માયાવૃત્તિતિરો ધાને વૃત્ત્યા સત્ત્વસ્થયા ક્ષણમ્ ॥૧૨॥

અ૦—અજ્ઞાત સતું તે પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મનત્ત્વ, સત્ત્વનિષ્ઠ વૃત્તિવડે ક્ષણમાત્ર માયાવૃત્તિ (માયાના આવરણ)નું તિરોધાન સતે, કાન્તા આદિ વિષયોના પ્રમાણવડે મેયસ્વરૂપ (સિદ્ધ થવાને યોગ્ય) થાય છે. ૧૨

વિ૦—નિષ્કે, અજ્ઞાતવસ્તુનાં શાપકપણાને લઈને જ સર્વ પ્રમા-

જોની પ્રમાણતા સિદ્ધ હોય છે; કેમકે તેમ નહોય તો રમ્યતિને (સ્મરણશક્તિ) પણ પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય; વળી સ્વ.-પ્રકાશતાને લક્ષ બાસતું ચૈતન્ય, તેજ અજ્ઞાત સ્વરૂપ હોય છે; જડ વસ્તુને તેમ નહોય; કેમકે, તેને પ્રકાશનો અપ્રસંગ હોવાથી, તેમાં આવરણ કૃત્યનો અભાવ હોય છે; એથી કાન્તા આદિને વિષય કરનારાં પ્રમાણોની, અજ્ઞાત-જ્ઞાપકપણાને (ન જાણેલ વસ્તુને જાણવનારપણાને) લીધે પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય તે અર્થે, તે તે (વિષય)વડે અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય, તેજ વિષયરૂપે વાચ્ય હોય છે; કેમકે, તેમ ન હોય તો તેનો અયોગ સિદ્ધ થાય; વળી તેજ પ્રકારે, પ્રમાણજનિત સાત્ત્વિક અપરોક્ષ વૃત્તિવડે આવરણનો તિરોભાવ સતે, તે (ચૈતન્ય), તે તે વિષયના અવચ્છિન્નપણાએ કરીને ભાસે છે; વસ્તુતઃ પરમાનન્દરૂપ વિષયોપાદાન-ચૈતન્યવડે અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય સ્વરૂપનું અપ્રકાશન (અમાનં) હોય છે તેથી સદ્ગોમુક્તિ થતી નથી; અથવા સ્વપ્રકાશનો (ચૈતન્ય પ્રકાશનો) ભંગ થતો નથી. ૧૨

ઉપર વાક્યાર્થવડે કહ્યું તેથી શું ? આ સંબંધમાં, ‘ અતઃ ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કહે છે—

અતસ્તદાવિર્ભાવિત્વં મનસિ પ્રતિપદ્યતે ॥

કિંચિન્ન્યૂનાશ્ચ રસતાં યાતિ જાડયવિમિશ્રણાત્ ॥૧૩

એથી (માયાના આવરણનું તિરોધાન થતાં) (કાન્તાદિ) વિષયાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય (તત્) મનોવૃત્તિ વિષે (આરૂઢ થવાથી) આવિર્ભાવને પામે છે; અને (વિષયાદિ) જડ વસ્તુ સાથે વિમિશ્રિત થવાથી, તે કાંઈક ન્યૂન રસતાને પામે છે. ૧૩

વિ૦—વિષયાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય, તેજ દ્રવાવસ્થાને પામેલ મનો-વૃત્તિ વિષે આરૂઢ થવાથી આવિર્ભાવને પામી રસતાને પામે છે; એમ લૌકિક રસની પણ પરમાનન્દ રૂપતા અનુપપન્ન હોતી નથી; એથી જ, અનવચ્છિન્ન, ચિદાનન્દધન, ભગવાનસ્વરૂપના સ્પુરણથી ભક્તિ-રસ પરત્વે આનન્દની અત્યન્ત અધિકતા સિદ્ધ હોય; લૌકિક રસ

પરત્વે તો વિષયાવચ્છિન્ન ચિદ્ધાનન્દના અંશનું સ્ફુરણ હોય તેથી આનન્દની ન્યૂનતા જ સિદ્ધ હોય; તેથી ભક્તિ રસ જ, લૌકિક રસવડે અનુપેક્ષ્ય, અર્થાત્ સેવન કરવા યોગ્ય છે. ૧૩

इति वेदान्तसिद्धान्तस्थापिनो रसतोदिता ।

साङ्ख्यसिद्धान्तमाश्रित्याप्यधुना प्रतिपाद्यते॥૧૪॥

અ૦—આ રીતે વેદાંત સિદ્ધાંત સ્થાપનારની રસતાનું નિરૂપણ કર્યું; હવે, સાંખ્ય સિદ્ધાંતને આશ્રિત થઇને પણ તેનું પ્રતિપાદન કરાય છે. ૧૪

વિ૦—‘સ્થાયિનો રસતા અર્થઃ—સ્થાયિભાવની રસતાં, એમ અનુસંગ સમજવો.

આટલું જ વ્યુત્પાદન કરવા, ‘તમોરજઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે, સાંખ્યસિદ્ધાંતનું વ્યુત્પાદન (વિશેષ રીતે ઉત્પાદન) કરે છે—

तमोरजःसत्त्वगुणा मोहदुःखसुखात्मकाः ।

तन्मयी प्रकृतिर्हेतुः, सर्वे कार्यश्च च तन्मयम्॥૧૫॥

અ૦—તમોગુણ, રજોગુણ તથા સત્ત્વગુણ, મોહ, દુઃખ તથા સુખાત્મક હોય છે; તે ગુણોવડે યુક્ત પ્રકૃતિ=માયા, હેતુરૂપ હોય છે; અને (જગત્ પ્રપંચરૂપ) સર્વકાર્ય પ્રકૃતિમય હોય છે. ૧૫

વિ૦—કેમકે નિઝે, સાંખ્યસિદ્ધાંતવાળા એ રીતે નિરૂપણ કરે છે—સર્વ પદાર્થો, કેવળ સુખ, દુઃખ તથા મોહાત્મક સામાન્ય પ્રકૃતિવાળા હોય છે; કેમકે, તેમની સુખઃ દુઃખ તથા મોહ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય છે; જે પદાર્થો જે સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય તે પદાર્થો, તત્સ્વરૂપ સામાન્ય પ્રકૃતિવાળા હોય છે; જેમકે ઘટ તથા શરાવ આદિ માટીના પદાર્થો, મૃદસ્વરૂપે પ્રતીતિ થતા, મૃત્સામાન્ય-પ્રકૃતિક હોય છે; તે પદાર્થો વિષે અનુસૂત કારણથી ભિન્ન સામાન્ય સ્વરૂપનો અંગિ-

કાર (અભ્યુપગમ) હોતો નથી, તેથી ઘટપણા આદિવડે અભિ-
ચાર થતો નથી;

વળી, આ પદાર્થો, સુખ, દુઃખ તથા મોહસ્વરૂપે પ્રતીત થાય
છે તેથી તેઓ તે (સુખાદિક રૂપ) સામાન્ય પ્રકૃતિક હોય, એમ
અનુમાન વડે, તેમની સુખ-દુઃખ-મોહાત્મક-પ્રકૃતિની સિદ્ધિ થાય છે;
તેમાં જે સુખરૂપ હોય તે સત્ત્વરૂપ હોય; જે દુઃખરૂપ હોય તે રજો-
ગુણરૂપ હોય, જે મોહવિષાદરૂપ હોય તે તમોગુણરૂપ હોય તેથી,
આ રીતે પદાર્થની ત્રિગુણાત્મકસિદ્ધિ થાય છે.

વળી, પરમાણુઓવડે તથા બ્રહ્મવડે અર્થાન્તરતા સિદ્ધ થતી
નથી; પરમાણુવાદ પરત્વે, કાર્ય તથા કારણનો ભેદ અંગિકાર કરેલો
હોય છે એટલે, તથા પરમાણુઓ અતીન્દ્રિયરૂપ હોવાથી, કોઈ પણ
કાર્યપદાર્થનો તત્ત્વરૂપે પ્રતીત થવાનો અભાવ હોય છે તેથી, તથા
પરમાણુપરત્વે પ્રમાણનો અભાવ હોય છે તેથી સૃષ્ટિ આદિ સર્ગાઘ-
કાલીન કાર્યોપાદાન (સૃષ્ટિનઃ આઘકાલીન કાર્યોપાદાન) સંબંધી અનુ-
માનને! લાઘવતર્કસહકાર (લઘુસંખ્યા-પરાયણ-તર્ક સાથે સહકાર)
હોય એટલે તે અનુમાન એક ઉપાદાનને વિષય કરનાર હોવાથી,
પૃથ્વી આદિના કર્તા સંબંધી અનુમાન જેમ એક કર્તાને વિષય
કરનાર હોય તેમ, કાર્ય કારણના અભેદનો અંગિકાર કરીએ તો
પણ જગતને બ્રહ્મસ્વરૂપે પ્રતીત થવાપણું સંભવતું નથી; કેમકે
બ્રહ્મતત્ત્વને, સર્વલૌકિક પ્રમાણનું અગોચરપણું હોવાને! અંગિકાર
સિદ્ધ છે;

બ્રહ્મતત્ત્વ પણ સત્યસ્વરૂપે સર્વપ્રમાણગોચર હોય; તેમ જ
વળી, કાર્યપ્રપંચનું બ્રહ્મસ્વરૂપે પ્રતીત હોવાપણું અવશ્ય સિદ્ધ હોય ?
તો બ્રહ્મતત્ત્વ સામાન્ય તથા વિશેષપણાથી રહિત હોવાથી, તેને
નાના પ્રકારના રૂપનો અસંભવ હોય એમ અકાંણ (અપ્રાસંગિક)
તાંડવ કરવાની શું જરૂર ? એમ સાંખ્ય સંખ્યાવાળાઓનું અભિ-
માન હોય છે. ૧૫

અવ—સુખ; દુઃખ તથા મોહરૂપ અંદરના પદાર્થોને ઘટાદિ બહારના પદાર્થ સાથે તાદાત્મ્યતાને! અસંભવ હોય એટલે આપનો હેતુ (કાર્યહેતુ) અસિદ્ધ થાય ? અથવા બહારના પદાર્થો સાથે તેમની તાદાત્મ્યતાનો સંભવ હોય એમ માનીએ તો સર્વ વસ્તુ સર્વ પ્રમાણ પ્રત્યે (ગોદાદિક) ત્રણ સ્વરૂપે વિસ્તારને પામે ? એમ કોઈ કહે એથી તે સંબંધમાં, ‘ ત્રિગુણાત્મક ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કહે છે—

ત્રિગુણાત્મકમેકૈકં વસ્તુ ત્ર્યાકારમીક્ષ્યતે ।

નિજમાનસસંકલ્પભેદેન પુરુષૈસ્ત્રિભિઃ ॥૧૬॥

અ૦—ત્રિગુણાત્મક એકૈક વસ્તુ, ત્રણ પુરુષો વડે, પોતાના માનસ-સંકલ્પ-ભેદ વડે, ત્રણ સ્વરૂપે અનુભવાય છે. ૧૬

ચિ૦—આ રીતે અંદરના તથા બહારના પદાર્થની તાદાત્મ્યતાનો સંભવ હોતો નથી કેમકે, બહારના પદાર્થો જ મનઃવિષે પ્રતિબિમ્બિત થવાથી, તેમને અંદર-હોવાપણું સિદ્ધ થાય છે; વળી, આ રીતે સર્વેય (પુરુષો) પ્રત્યે તુલ્ય-પ્રકાશન (માન)-પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી, કેમકે તે તે વાસનારૂપ-સલકારિ-ભેદ હોય છે. ૧૬

અવ—આ સિદ્ધાંતનું જ, ‘ કામિન્યાઃ ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે ઉદાહરણ કરે છે—

કામિન્યાઃ સુખતા મર્ત્વા સપત્ન્યા દુઃખરૂપતા ।

તદલાભાત્તથાન્યેન મોહત્વમનુભૂયતે ॥૧૭॥

અ૦—શ્રી પોતાના ભર્તાને સુખરૂપ, પોતાની શોક્યને દુઃખરૂપ, તેમજ તેની કામના કરનારા અન્ય પુરુષને તે પ્રાપ્ત ન થવાથી, તે મોહપણાને અનુભવાવનારી હોય છે. ૧૭

ચિ૦—શ્રીને, પોતાના ભર્તા પ્રત્યે, પોતાના સત્ત્વશનો જ ઉદ્વેગ (અધિકતા) હોય છે; શોક્ય પ્રત્યે, રજોવશનો જ ઉદ્વેગ,

તથા તેની કામના કરનાર અન્ય પુરૂષ, જેને તે પ્રાપ્ત ન થાય તેના પ્રત્યે, તમોંડશનો જ ઉદ્દેશ હોય છે; એથી, તેમના વિષે સુખ, દુઃખ, તથા વિષાદનો કંઈ કરીને પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એથી, વ્યવસ્થાપપત્તિ સિદ્ધ થાય છે; વાસનાભેદ વડે એક વસ્તુ પરત્વે પણ પ્રતીતિ (માન) ભેદ સિદ્ધ હોય છે એમ ભટ્ટાચાર્યે કહ્યું છે:—

“ પરિવાદ્કામુકશુનામેકસ્યાં પ્રમદાતનો ।

કુળપઃ કામિની મત્યમિતિ તિસ્રો વિકલ્પના ” ॥૧૭॥

અ૦—સંન્યાસી, કામી પુરૂષ તથા શ્વાન, આ ત્રણને સ્ત્રીના શરીર પ્રત્યે, શખ, કામિની, તથા ભક્ત્ય પદાર્થ એમ ત્રણ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન કલ્પના હોય છે. ૧૭

અવ૦—હવે, ફલિતાર્થનું, ‘ એવં ’ ઇતિ વાક્યાર્થવટે નિરૂપણ કરે છે—

एवं सति सुखाकारः प्रविष्टो मानसे यदा ।

तदा स स्थायिभावत्वं प्रतिपद्य रसो भवेत् ॥૧૮॥

અ૦—એ રીતે હોવાથી, સુખ સ્વરૂપ જ્યારે માનસ વિષે પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે સ્થાયિભાવપણાને પામી રસરૂપ થાય છે. ૧૮

વિ૦—ક્રોધાદિ ભાવો પણ, રજોંડશ તથા તમોંડશના મિશ્રિત-પણાની ઉદ્દેશ-નિબન્ધનક ચિત્તદ્રુતિના ફળરૂપે હોવાથી, તે સુખમય હોય છે એમ અભિપ્રાય સિદ્ધ થાય છે; દ્રવીભાવ, સત્ત્વધર્મરૂપ હોવાથી અને તેના વિના સ્થાયિભાવનો અસંભવ હોય તેથી, અને સત્ત્વગુણ સુખરૂપ હોય તેથી, સર્વ ભાવપદાર્થો, સુખમય હોય તથાપિ તેમાં રજોંડશ તથા તમોંડશનું મિશ્રણ હોવાથી, તે ગુણોની તારતમ્યના સમજાવી; એથી, સર્વ રસો વિષે, તુલ્યસુખનો અનુભવ સિદ્ધ ન હોય; વળી, આ વિષયનું આગળ સ્પષ્ટીકરણ કરાશે. ૧૮

અવ—અહી, તાર્કિકકારો શંકા કરે છે કે-મન, નિત્ય, નિર-
વયવ, અણુના પરિમાણ જેવડું હોય એટલે સાવયવ-દષ્ટાંતવડે દ્રવી-
ભાવદ્વારા, તે વિષયાકારે પરિણામ પામે એમ ઉક્તિ કેમ કરી શકાય ?
નિશ્ચે, જે નિરવયવ પદાર્થ હોય તેને હાસવૃદ્ધિ (ન્યૂનાધિકપણું)
સંભવે નહિ; તેથી, ઉક્ત સ્થાયિભાવ-નિરૂપણ અસંગત છે ? એમ કહે
તે સંબંધમાં, ‘પરમાણ્વેકરૂપન્તુ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે.—

પરમાણ્વેકરૂપન્તુ ચિત્તં ન વિષયાકૃતિ ।

इत्यादिमतमन्येषामप्रामाण्यादुपेक्षितम् ॥૧૧॥

અ૦—ચિત્ત તો કેવળ પરમાણુ સ્વરૂપ છે એટલે તે વિષયાકારે
પરિણમે નહિ ઇત્યાદિ અન્યમતો અ-પ્રમાણરૂપ હોવાથી, તેની
ઉપેક્ષા કરેલી છે. ૧૯

ચિ૦—આદિ શબ્દથી ‘મન વ્યાપક સ્વરૂપ છે’ (ચિમુઃમનઃ)
એવા પ્રભાકર મતવાળાઓના સિદ્ધાંતને તેમજ સમનન્તર પ્રતીતિ
તેજ, (તેની) ઉત્તરકાલ-જ્ઞાનદારણુતાને લઈ મન કહેવાય એમ સૌગત
મતવાળાઓનો સિદ્ધાંત સંગૃહીત કરેલો છે.

આ પ્રમાણે ભાવાર્થ સિદ્ધ થાય છે કે:-પરમાણુ આદિની પેઠે
કરણ (સાધન) પણાને લઈ, ચક્ષુ આદિની પેઠે ઇન્દ્રિયપણાને લઈ,
મન મધ્યમ પરિમાણરૂપે છે એમ અનુમાન કરાય છે; વળી તે, અણુરૂપ
છે એવા અનુમાનને સિદ્ધ કરનાર કાંઈ લિંગ હોતું નથી.

વળી મન, નિત્યેન્દ્રિયરૂપે હોવાથી વ્યાપક છે એવું અનુમાન
સિદ્ધ નથી; કેમકે, તેની નિત્યતાનો અભાવ હોવાથી, તે આકાશના
કાર્યરૂપ શ્રોત્રને નિત્યતાનો અત્યંત અભાવ હોય છે; એથીજ, જન્ય
વસ્તુના વ્યાપકપણાના અભાવથી, મન મધ્યમ પરિમાણવાળું છે એ
રીતના અનુમાનનો શ્રોત્ર સાથે વ્યભિચાર સિદ્ધ થાય છે; કેમકે, જે
ઇન્દ્રિય જે ગુણની ગ્રાહક હોય તે ઇન્દ્રિય, તે ગુણોવડે યુક્ત હોય

એમ વ્યાપ્તિ હોય છે; જેમ ચક્ષુઃ આદિને સ્વંબ્રાહ્મ ગુણ (૩૫) યુક્ત ભૂતારબ્યત્વ (ભૂતપદાર્થવડે આરંભાવાપણું=ઉત્પન્ન હોવાપણું) સિધ્ધ હોય તેમ મન પણ પંચમહાભૂતના ગ્રાહકરૂપે હોવાથી, તે (મન) પંચમહાભૂતના ગુણોવડે યુક્ત હોવાનો નિર્ણય થાય છે તેથી, સ્વબ્રાહ્મગુણયુક્ત ભૂતોવડે ભૂતારબ્યપણું સિધ્ધ કરેા કેમકે તેમાં વિશેષનો અભાવ હોય છે.

વળી, વિન્નતીય પદાર્થોવડે ભૂતપદાર્થની અનારંભકતા થાય એવો કાંઈ વિશેષ (ભેદ) નથી; કેમકે, સુવર્ણ (સોનેરી) સૂત્રા, પટસૂત્રો (રેશમી સૂત્રો) તેમજ કાર્પાસ સૂત્રોવડે, (સૂતરનાં સૂત્રો) એમ વિન્નતીય સૂત્રોવડે એક વસ્ત્ર (પટ) તૈયાર થાય છે એમ અનુભવ સિદ્ધ હોય છે; તેમાં પણ અવયવી દ્રવ્યનો અનંગિકાર કરીએ તો, બીજે સ્થળે પણ તેજ પ્રકારે અનંગિકારનો સંભવ થાય તેથી, અવયવી દ્રવ્યને જલાંજલિ આપ્યાનો પ્રસંગ આવે; તેથી, મન, અપંચીકૃત પંચમહાભૂતવડે આરંભાવાવાને (ઉત્પન્ન થવાને) યોગ્ય સત્ત્વપ્રધાન, સંકોચ તથા વિકાસશાળી સ્વચ્છ દ્રવ્યરૂપ, અને ચક્ષુની પેઠે મૂર્તદ્રવ્યના અભિધાતને (પ્રહાર) યોગ્ય દેહના પરિણામ જેવડું હોય એમ અંગિકાર કરવો યોગ્ય છે; સિદ્ધાંત વિષે, દુઃખ, ઇચ્છા તથા જ્ઞાન આદિ પદાર્થોને મનનું આશ્રયપણું હોવાનું અંગિકારેલું હોય છે તેથી, તેમજ તે દુઃખાદિ, સર્વ શરીરો વિષે વ્યાપ્ત હોવાનું ઉપલબ્ધ હોય છે તેથી, તેમજ તે દુઃખાદિનું આશ્રયભૂત મન પણ સર્વ શરીરો વિષે વ્યાપ્ત હોય છે તેથી, તે મન અણુરૂપે ન હોય તો એકકાળે સર્વ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ સંભવે તેથી એકકાળે નાના પ્રકારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવે તેનું શું ?

આ રીતની શંકા યુક્ત નથી; એક ઇન્દ્રિયવડે એકદા (એક કાળે) એકજ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય એવો નિયમ તો આપણુ અન્નેના મતને સામાન્ય છે; કેમકે તેમ નહોય તો શું યુગપત્ (એકકાળે)

મે આશુપજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થાય ? નાના પ્રકારની ઇન્દ્રિયોવડે ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનોની યુગપત્ ઉત્પત્તિ થાય એ વાત તો મોટી જલ્દેખી (શબ્દકુર્લી) ખાનારને સિદ્ધ હોય કેમકે, તેને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધનો એકકાળે અનુભવ થાય છે; સુષુપ્તિ વિષે અન્યથા અનુપપત્ત્યા અથોત્ તેજ યુક્તિવડે, ત્વચા તથા મનના સંયોગવડે ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન અંહી તને કારણરૂપે અંગિકૃત છે તેથી, રસનાવચ્છિન્ન (જલવડે અવચ્છિન્ન) ત્વચા તથા મનવડે સંયુક્ત ગોળના રસ તથા સ્પર્શનો યુગપત્ અનુભવ તને પણ દુર્નિવાર્ય છે; તેથી અમેએ અંગિકૃત કરેલ, શ્રુતિસ્મૃતિ તથા ન્યાયસિદ્ધ મનપ્રકાર પરત્વે કાંઈ વિમતિ (વિરોધ) સિદ્ધ થતી નથી; સમનન્તર-પ્રત્યય તો અત્યંત નિર્યુક્તિક હોવાથી ઉપેક્ષિત હોય છે; આ વિષયના વિસ્તાર સંબંધમાં, અમારા વેદાન્તકલ્પલતા નામના ગ્રન્થનું અનુસંધાન કરવું.

અવ૦—એથી, નિર્મળ, સાચયવ મનના, દર્પણ આદિ પદાર્થની પેરે વિષયાકારને-ગ્રહણ-કરવાપણાનું વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં તથા સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જે નિરૂપણ કરેલું તે પ્રમાણસિદ્ધ હોવાથી, તે વેદાન્ત વિષયમાં કેવળ સમીચીન છે એમ, ‘ ગૃહ્ણાતિ ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

ગૃહ્ણાતિ વિષયાકારં મનો વિષયયોગતઃ ।

इति वेदान्तिभिः सांख्यैरपि सम्यङ् निरूपितम् २०

અ૦—વિષયના સંબંધથી મન વિષયાકારને ગૃહણ કરે છે એમ વેદાન્તિઓ તથા સાંખ્યમતવાળાઓ વડે સુંદર રીતે નિરૂપણ કરેલું છે. ૨૦

વિ૦—જે કે, સાંખ્ય મત પ્રમાણે મન અહંકારિક હોય છે, અને બ્રહ્મવાદિઓના મતમાં તો મન ભૌતિક સ્વરૂપ હોય છે, એમ બેઉ વચ્ચે મહાન્ ભેદ હોય છે તથાપિ, મનનું વિષયાકારને-ગ્રહણ-

કરવાપણું સામાન્ય હોવાથી, તુલ્ય હોય તેમ બન્ને મતનો ઉપન્યાસ કરેલો છે.

અવ૦—દ્રવીભાવપૂર્વક, ચિત્તનું વિષયાકારને પ્રાપ્ત થવું એમ કહ્યું તે સંબંધમાં અંદી, ‘**મૂષાસિક્તં**’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શ્રી ભાષ્ય-કારના વચનનું ઉદાહરણ કરે છે—

**મૂષાસિક્તં યથા તામ્રં તન્નિમં જાયતે તથા ।
ઘટાદિ વ્યાપ્નુવચ્ચિત્તં તન્નિમં જાયતે ધ્રુવમ્ ॥૨૧॥**

અ૦—બિબામાં રેડેલું તાંબું જેમ બિબાકાર થાય તેમ, ઘટાદિ પદાર્થ વિષે વ્યાપ્ત થનારું ચિત્ત તે પદાર્થના જેવું થાય છે. ૨૧

ચિ૦—પુટકપાક-ચંત્રમાં (**મૂષાયાં**) તદ્દ્વારા દ્રવીભૂત ત્રાંબાનો રસ, ચન્ત્રપ્રતિમા આદિ આકારે ઘટાવેલા મુદ્દા આદિ રચના વિશેષમાં (**સંસ્થાનવિશેષે**) સિંચવામાં આવતાં તદ્દુદરસ્થ (તેના ઉદરમાં રહેલ) સંસ્થાનસ્વરૂપને પામે છે કેમકે તે દ્રવીભાવને પામેલો હોય છે; એ રીતે, રાગદ્વેષ આદિ વડે દ્રવીભૂત ચિત્ત, અક્ષુઃઆદિદ્વારા બન્યાં સિંચાય (વ્યાપ્ત થાય) ત્યાં તે પોતે પણ તે વિષયાકાર થઈ બને છે એમ કારિકાનો અર્થ છે. ૨૧

અવ૦—જો કે, આ વાક્યમાં દ્રવીભાવની સામાન્ય રીતે ઉક્તિ કરેલી છે, તથાપિ અનુભવ-બળથી. તેની (દ્રવીભાવની) રાગદ્વેષાદિ વિષય પરત્વે વ્યવસ્થા કરાય છે; તે રાગદ્વેષનો અભાવ હોય તો તે ચિત્ત, કેવળ શિથિલીભાવને પામે છે એમ નીચે ઉક્તિ કરેલી છે;

‘મન, વિષયાકાર થાય છે કેમકે, તે વિષયગત આવરણને નિવૃત્ત કરનાર હોય છે; સૂર્યપ્રકાશની પેઠે;’ આ રીતનું અનુમાનપ્રમાણ સિદ્ધ છે તે સંબંધમાં, ‘**વ્યજ્ઞકઃ**’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે પ્રમાણોક્તિ કરે છે—

વ્યક્તકો વા યથાઽલોકો વ્યङ्ગ્યસ્યાકારતા-
મિયાત્ ।

સર્વાર્થવ્યક્તવાઙ્મીરર્થાકારા પ્રદૃશ્યતે ॥૨૨॥

અ૦—અથવા, જેમ પદાર્થનું પ્રકાશન કરનાર સૂર્યપ્રકાશ, પ્રકાશ્ય વસ્તુના સ્વરૂપને પામે તેમ બુદ્ધિ, સર્વ પદાર્થોનું પ્રકાશન કરનારી હોવાથી, તે તે વિષયાકારે અનુભવાય છે. ૨૨

ચિ૦—પ્રકાશક વસ્તુ, પ્રકાશ્ય વસ્તુના સ્વરૂપને પામે નહિ તો તે પદાર્થ વિષે પ્રાપ્ત આવરણની નિવૃત્તિનું અદર્શન સિદ્ધ થાય. એમ અર્થ સિદ્ધ થાય છે; ૨૨

ભગવત્પૂજ્યપાદાનામિયમુક્તિઃ સયુક્તિકા ।

તથા વાર્ત્તિકકારૈરય્યયમર્થો નિરૂપિતઃ ॥૨૩॥

અ૦—ભગવત્ પૂજ્યપાદ ભાષ્યભગવાનની આ યુક્તિ સયુક્તિક છે; તે જ પ્રકારે વાર્ત્તિકકારોએ (સુરેશ્વરાચાર્યે) પણ આ વિષયનું નિરૂપણ કરેલું છે. ૨૩

ચિ૦—‘ વ્યક્તકો વા ’ ઇત્યાદિ વાર્ત્તિકકારોની ઉક્તિ પણ યુક્તિ તથા અનુમાનસિદ્ધ છે એમ દર્શિત કરેલું છે.

વાર્ત્તિકકારોના અન્ય વાક્યનું ઉદાહરણ કરે છે:—

માતુર્માત્રાભિનિવૃત્તિર્નિષ્પન્નં મેયમેતિ ચ ।

મેયાભિસંજ્ઞતં તત્ત્વ મેયાભત્ત્વં પ્રપચતે ॥

અ૦—સચિત્ક (ચેતન્યયુક્ત) અન્તઃ કરણમાંથી વૃત્તિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે; અને તે ઉત્પન્ન થયેલ વૃત્તિજ્ઞાન, ઘટાદિ મેય પદાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે અન્તઃકરણ ઘટાદિસંબદ્ધ સત્ત્વ, મેયાકારતા (વિષયાકારતાને) પ્રાપ્ત થાય છે.

ચિ૦—ચૈતન્ય તથા અ-ચૈતન્યઅનિચરૂપ સ-ચિતક (ચૈતન્ય-યુક્ત) અન્તઃકરણમાંથી (માતૃ:) દ્રવીભાવપૂર્વક માતૃશબ્દવાચ્ય, વૃત્તિજ્ઞાનાખ્ય પરિમાણ-વિશેષની ઉત્પત્તિ (અભિનિષ્પત્તિ:) થાય છે; અને તે પરિમાણ-વિશેષ-સ્વરૂપ-જ્ઞાન નિષ્પન્ન સતું, ચક્ષુઃ આદિ-દ્વારા ઘટાદિ વિષયપર્યંત, શરીરાવચ્છિન્ન અન્તઃકરણનો ત્યાગ કર્યા વિના જ કુલ્યાજળ (નહેરુ: ધોરીયા)ની પેઠે વ્યાપ્ત થાય છે; વળી, ત્યાંથી ઘટાદિ વિષય સાથે સંબદ્ધ સતું વિષયાકારતાને પામે છે; અને ત્યાંથી, ત્યાં ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિવડે ઘટાદિવિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

અમે વળી, આ સર્વપ્રાકૃયાને સિદ્ધાન્તખિન્દુ નામના અન્ય વિષે, વિસ્તારવડે પ્રતિપાદન કરેલી છે: અન્યગૌરવનાના (અન્યના ભારે-પણાના) ભયથી તેનું આહી ઉદાદરણ કરતા નથી. ૨૩

અષ૦—પંચદશીમાં વિદ્યારણ્ય મુનિએ પણ આ જ અર્થને દર્શાવેલો છે તેનું, ઉપસંહાર-મિષે ‘ અતઃ ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે.—

**અતો માંસમયી યોષિત્ કાચિદન્યા મનોમયી ।
માંસમય્યા અભેદેઽપિ ભિચ્ચતેઽત્ર મનોમયી ॥૨૪॥**

અ૦—એથી કેઈ એક માંસમયી સ્ત્રી હોય; મનોમય સ્વરૂપે અન્ય હોય; માંસમય સ્વરૂપે અભેદ હોય તથાપિ અહીં, મનોમય સ્વરૂપે ભેદ હોય છે. ૨૪

અષ૦—સર્વસિદ્ધભેદપ્રતીતિનું જ, ‘ માચ્યા ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે ઉદાદરણ કરે છે—

**માચ્યા સ્તુષા નનાન્દા ચ યાતા માતેત્યનેકધા ।
જામાતા શ્વશુરઃ પુત્રઃ પિતેત્યાદિ પુમાનપિ
(ભિચ્ચતે) ॥૨૫॥**

અ૦--ભાર્યા, પુત્રવધૂ, નાણુંદ, જોડાણી, માતા ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે એકજ સ્ત્રી, તેમજ જમાઈ, સસરા, પુત્ર, પિતા ઇત્યાદિ સ્વરૂપે એકજ પુરુષ, મનોમય સ્વરૂપે બેદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫

વિ૦—મિશ્રિતે એમપદ આ વાક્ય સાથે જોડવું.

અવ૦—એક તથા અનેકપણારૂપ વૈધર્મ્યની ઉક્તિ કરી, તેજ માંસશરીરના વિનાશિપણા તણા અવિનાશીપણારૂપ વૈધર્મ્યોન્તરનું, 'વાહ્યપિણ્ડસ્ય' ઇતિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે—

વાહ્યપિણ્ડસ્ય નાશોઽપિ તિષ્ઠત્યેવ મનોમયઃ ।

અતઃ સ્થાયીતિ વિધ્વન્નિરયમેવ નિરૂપિતઃ ॥૨૬॥

અ૦—વાહ્યપિણ્ડના નાશ થાય તથાપિ, મનોમય ભાવના અવશ્ય સ્થિર રહે છે. એથી, આ મનોભાવનું, વિદ્વાન પુરુષો સ્થાયિભાવરૂપે નિરૂપણ કરે છે. ૨૬

વિ૦—અર્પિ શબ્દથી આદ્ય પરતુને દેશ તથા કાળ આદિવડે વ્યવધાન (અન્તરાય) હોય તથાપિ મનોમય ભાવના તો અવશ્ય અવ્યવહિત હોય છે. ૨૬

एवं स्वभावतो भावस्वरूपमुपवर्णितम् ।

विशेषेण तु सर्वेषां लक्षणं वक्ष्यते पृथक् ॥૨૭॥

અ૦—એ રીતે, ભાવ (વિષય) સ્વરૂપનું સ્વભાવતઃ=સ્વરૂપતઃ ઉપવર્ણન કર્યું; સર્વ ભાવપદાર્થના લક્ષણનું વિશેષ રીતે નિરૂપણ પૃથક્ રીતે કરાશે. ૨૭

વિ૦—મનોમય વિષયાકાર તેજ અવિનાશી હોવાથી, સ્થાયિરૂપ છે એમ કહેલું છે; વળી, તેના રતિ, હાસ આદિરૂપ બેદનું તથા તથા તેના લક્ષણનું, હવે પછીના ઉલ્લાસમાં નિરૂપણ કરાશે.

તાત્પર્યઃ—દ્રવીભૂત ચિત્ત વિષે પ્રવેશેષ વિષયાકાર, અવિનાશી હોવાથી સ્થાયીરૂપ હોય છે એમ ભાવાર્થ સિદ્ધ છે. ૨૭

ભગવન્તં વિભું નિત્યં પૂર્ણં બોધસુખાત્મકમ્ ।

યદ્ ગૃહ્ણાતિ દ્રુતં ચિત્તં કિમન્યદવશિષ્યતે ॥૨૮॥

અ૦—દ્રવીભૂત ચિત્ત, વ્યાપક, નિત્ય, પૂર્ણ, તથા જ્ઞાનાનન્દ સ્વરૂપ એવા શ્રી ભગવાનના સ્વરૂપને ગૃહણ કરે તો પછી તેવા પુરૂષને શું કાંઈ (વસ્તુ) અવશિષ્ટ રહે? અર્થાત્ તે કૃતકૃત્ય થાય છે. ૨૮

વિ૦—વિભુમ્ ઇતિ પદાર્થવડે સર્વદેશવ્યાપકતા, ‘નિત્યં’ ઇતિ પદાર્થવડે, સર્વકાળવ્યાપકતા ‘પૂર્ણં’ ઇતિ પદાર્થવડે, અદ્વિ-તીયતાને લઈ સર્વ દ્વૈતપ્રમા (જ્ઞાન)ની અધિજ્ઞાનતા, ‘બોધસુખાત્મકં’ ઇતિ પદાર્થવડે, નિરતિશય પુરૂષાર્થતા દર્શાવેલી છે.

આ રીતના મનોગત ભગવત્સ્વરૂપવડે, અનાદિકાળ વિગે પ્રવે-શેલ અસંખ્ય વિષયાકારનું કોળીયો-કરી-જવાપણું (કબલીકરણ) સિદ્ધ થાય છે; તેથી, કેવળ ભગવત્સ્વરૂપના સ્પુરણને લીધે તે કૃતકૃત્ય થાય છે. ૨૮

અવ૦—તેમાં દૃઢ પ્રયત્ન કરાય તે અર્થે, દ્રવીભાવના પૂર્વોક્ત પ્રયોજનનું જ, ‘કઠિના’ ઇતિવાક્યાર્થવડે સ્મરણ કરાવે છે—

કઠિના શિથિલા વા ધીર્ન ગૃહ્ણાતિ ન વાસ્યતે ।

ઉપેક્ષાજ્ઞાનમિત્યાહુસ્તદ્બુધા પ્રસ્તરાદિષુ ॥૨૯॥

અ૦—કઠિન અથવા શિથિલ બુદ્ધિ, ભગવત્સ્વરૂપને ગૃહણ કરતી નથી, તથા તે વાસિત થતી નથી અર્થાત્ તેમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતા નથી; એથી પંડિત પુરૂષો, પાપાણ આદિ પદાર્થ પરત્વે જેમ ઉપેક્ષાજ્ઞાન સિદ્ધ હોય તેમ તેને ઉપેક્ષાજ્ઞાન (અર્થાત્ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરે નહિ તેવું) કહે છે. ૨૯

વિ૦—કઠણ બુદ્ધિ તે ભગવત્સ્વરૂપને અવશ્ય ગૃહણ કરી શકતી નથી; તેથી ઉલટું, શિથિલ બુદ્ધિ તેનું ગૃહણ કરે

તથાપિ દ્રવીભાવના અભાવે તેમાં સંસ્કારવાસના ઉત્પન્ન થતી નથી એમ પૂર્વે કહેલું જ છે; દ્રવીભાવ, કઠિનતા, ઈષિતદ્રવતા=શિથિલતા, આ ત્રણ પ્રકારની ચિત્તની અવસ્થાઓ છે; વળી, તે દ્રવાવસ્થાના કાર્યભૂત સાત્ત્વિક ગુણોથી સિદ્ધ થાય છે એમ નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે; અને તે સાત્ત્વિક ગુણો વળી નીચે પ્રમાણે હોય છે:—

સ્તમ્ભઃ સ્વેદોઽથ રોમાશ્ચઃ સ્વરમજ્જોઽથ વેપથુઃ ।

વૈવર્ણ્યમશ્રુપ્રલય ઇત્યષ્ઠૌ સાત્ત્વિકા ગુણાઃ ॥

અ૦—સ્તંભન થવું, પરસેવો થવો, રોમાંચ થવાં, સ્વરભંગ થવો કંપ થવો, વિ-વર્ણુતા થવી, આંસુ પાડવાં, તથા પ્રલયભાવ (ચિત્તનું પીંગળવું) આ આઠ સાત્ત્વિક ગુણો છે.

આમ અભિપ્રાય સિદ્ધ છે તેથી, ભગવદ્વિષય પરત્વે, ચિત્તની કઠિનતાની નિન્દાકિત કરે છે:—

તદસ્મસારં હૃદયં બતેદં યદ્ ગૃહ્યમાણૈર્હરિનામધેયૈઃ ।

ન વિક્રિયેતાથ યદા વિકારો નેત્રે જલં ગાત્રરુહેષુ હર્ષઃ ॥

અ૦—ત્રદણ કરેલ હરિભગવાનના નામથી જેનાં નેત્રમાં આંસુ ન આવે તથા અંગમાં રૂવાડાં ઉભાં ન થાય તેવું હૃદય પાપણુ સરખું સમજવું. (શ્રી. ભા. ૨-૩-૨૪)

કથં વિના રોમહર્ષં દ્રવતા ચેતસા વિના ।

વિનાઽઽનન્દાશ્રુકલયા શુદ્ધ્યેદ્ભક્ત્યા વિનાઽઽઆશયઃ ॥

અ૦—શરીરમાં રૂવાડાં ઉભાં થયા વિના, ચિત્ત પીંગળા જવા વિના અને આનન્દનાં આંસુનાં ટીપાં પાડ્યા વિના ભક્તિ શી રીતે જણાયે? અને ભક્તિ વિના અંતઃકરણ શી રીતે શુદ્ધ થાય?

(શ્રી. ભા. ૧૧-૧૪-૨૩)

વિં૦—વળી, દ્રવીભાવને પ્રાપ્ત થતા ચિત્ત વિના ભક્તિ શી રીતે સિદ્ધ થાય? અને શરીરમાં રૂવાડાં ઉભાં થયા વિના, તથા

આનન્દનાં આસુનાં ટીપાં પાડ્યાં વિના ચિત્ત શી રીતે દ્રવીભાવને પામે ? આંસુ તથા પુલક (રોમાંચ)નું કથન કરેલું છે તે વડે સ્તબ્ધતા, તથા સ્વેદાદિ લક્ષણનું ઉપલક્ષણ થાય છે.

દ્રવપણુના અભાવે ચિત્તવિષે સંસ્કારવાસના ઉત્પન્ન ન થાય એથી પંડિત પુરૂષો કામ તથા ક્રોધ આદિવડે દ્રવભાવને ન પામેલ પાપાણુ આદિની પ્રતિમતા અર્થાત્ તુલ્યતાવડે જે જ્ઞાન થાય છે તેને ઉપેક્ષાજ્ઞાન અર્થાત્ સંસ્કારનું અજનક (જન્મ ન આપે તેવું) હોવાનું કહે છે.

વળી ન્યાયવાર્ત્તિકકારોએ (ઉદ્યોત્તકરાચાર્યે) પણ તેજ પ્રકારે કહ્યું છે કે:—

‘ જે સુખના સાધનરૂપ ન હોય, દુઃખના સાધનરૂપ ન હોય તેની અવશ્ય ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય છે ’ એમ સુખસાધન પરત્વે વિષય રાગ હોય તે સંસ્કારજનક હોય, અને દુઃખસાધન પરત્વે દ્વેષ હોય તે સંસ્કારજનક હોય; તેમજ તે રાગદ્વેષ બેઉનો અભાવ હોય તો કાંઈ પણ સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતો નથી.

નિશ્ચે, સર્વશાસ્ત્રોના એટલો જ રહસ્યભૂત અર્થ હોય છે કે વિષયાકારતાના નિષેધપૂર્વક ચિત્તની ભગવદ્દાકારતા સંપાદન કરવી; કેમકે સર્વશાસ્ત્રોનું આ સિદ્ધાંતમાં જ પ્રવૃત્તિભેદે કરીને પર્યવસાન હોવાનું સિદ્ધ હોય છે.

અથ—અનાદિકાળ વિષે દ્રવભાવને પામેલ ચિત્તવિષે પ્રવેશેલ તે તે ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ વિષયકોટિ વડે ચિત્તની સંકીર્ણતા, (મિશ્રિતપણું) શીતતા જ જેમ જળની સ્વરૂપભૂત હોય, ઉષ્ણતા જ જેમ દહનકર્મની સ્વરૂપભૂત હોય, સંચાર કરવાપણું જ જેમ પવનનું સ્વરૂપભૂત હોય, તેમ સ્વરૂપ (સ્વભાવ) ભૂત હોય છે તેથી, તે સ્વરૂપનો નાશ થયા વિના તે ધર્મી પદાર્થ (સ્વરૂપયુક્ત વસ્તુ) સતે વા ન સતે અર્થાત્ તે હોય કે ન હોય તથાપિ સંકીર્ણતા શી રીતે નિવૃત્ત થાય ? આ સંબંધમાં, ‘કાઠિન્ય’ ધનિવાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે—

કાઠિન્યં વિષયે કુર્યાદ્ દ્રવત્વં ભગવત્પદે ।

ઉપાયૈઃ શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટૈરનુક્ષણમતો બુધઃ ॥૩૦॥

અ૦—એથી પંડિત પુરૂષે વિષય પરત્વે ચિત્તને કઠિન કરવું; ભગવત્પદ પરત્વે તેને શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ ઉપાયોવડે પ્રત્યેક ક્ષણે દ્રવીભૂત કરવું. ૩૦

ચિ૦—નિશ્ચે, વિષયાકારતા એ ચિત્તની સ્વરૂપભૂત હોતી નથી; કેમકે તે આગન્તુક કારણવડે જન્ય હોય છે; તેજ પ્રકારે કહ્યું છે કે:—

જગરણુ અવસ્થામાં, ઇન્દ્રિયનો સંનિકર્ષ આદિ, ચિત્તની સ્થૂલ વિષયાકારતાના કારણરૂપે હોય છે; સ્વપ્નાવસ્થામાં, મનોગત વાસના હોય તે, ચિત્તની સૂક્ષ્મવિષયાકારતાના કારણરૂપે હોય છે; અને તે ઉભયના અભાવે તો, સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે, ચિત્ત નિર્વિષયક હોય છે; સુષુપ્તિ અવસ્થામાં, ચિત્તની નિર્વિષયકતાને ચિત્તલય કહે છે; ભગવાન્ સૂત્રકારે જ આ પ્રમાણે પ્રદર્શિત કરેલું છે:—

“ તદાપીતેઃ સંસારવ્યપદેશાત્ (ધ. સ્. ૪-૨-૮)

અર્થ:—તે મનના લયના પૂર્વકાળમાં સંસારનો વ્યપદેશ સિદ્ધ હોય છે;’ વળી, પુનઃ ઉત્થાન કરે ત્યારે જગૃત અવસ્થામાં સંસાર વ્યપદેશ (કથન)નું હોવાપણું સિદ્ધ હોય તેથી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ મનોલય સિદ્ધ હોતો નથી; વળી, વિવરણકારો (પંચપાદિકા ઉપર પ્રકાશાત્મશ્રીચરણુનું વિવરણ છે.) “ કેયં સૂક્ષ્મતા નામ અર્થ:—ખરેખર આ સૂક્ષ્મતા તે કયી’ ઇત્યાદિ પદાર્થવડે, મનોલયનું કથન કરે છે તે પરમતખંડનના અભિપ્રાયવડે હોય છે; કિન્તુ તે કથન, સ્વ-મતાનુસાર સિદ્ધ નથી કેમકે, તેથી સૂત્રવિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦

ભગવદાકારતા તે તો ચિત્તનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ હોય છે; કેમકે, તે ભગવદાકારતાની કારણીભૂત, સૂક્ષ્મકારણરૂપ, અનિર્વચનીય, વિચિત્ર, અનેક શક્તિવાળી માયાના અધિષ્ઠાનરૂપ, વ્યાપક, સર્વાન્તરયામી,

પરમાત્મા ભગવાન્ સર્વત્ર અનુસ્થિત હોય છે; જેમ ઘટની જ્વાલિ-
પૂર્ણતા કારણ-સાધ્યા હોય અને તે ઘટની આકાશપૂર્ણતા તો
સ્વતઃ સિદ્ધ હોય કેમકે તે (આકાશ-પૂર્ણતા) સર્વવ્યાપક હોય છે
તેમ ચિત્તની ભગવદ્દાકારતા સ્વતઃ સિદ્ધ હોય છે; વાર્તિકકારોએ
પણ તેજ પ્રકારે કહ્યું છે:—

વિયધ્વસ્તુસ્વભાવાનુરોધાદેવ ન કારકાત્ ।

વિયત્સંમ્પૂર્ણતોત્પત્તૌ કુમ્ભસ્યેવ દશા ધિયામ્ ॥

ઘટદુઃસ્વાદિરૂપત્વં ધિયાં ધર્માદિહેતુતઃ ।

સ્વતઃસિદ્ધાઽઽત્મસમ્બોધવ્યાપિર્વસ્ત્વનુરોધતઃ ॥

અ૦—વસ્તુસ્વરૂપના અનુરોધ (અનુસરણ) થી જ આકાશનું
સ્વરૂપ સિદ્ધ હોય છે; કારક (ક્રિયાજનક) વસ્તુના લીધે તેમ હોતું
નથી; આકાશપૂર્ણતાની ઉત્પત્તિ પરત્વે, કુંભની પેઠે શુદ્ધિની દશા
હોય છે; શુદ્ધિના ધર્માદિ હેતુથી ઘટદુઃસ્વાદિરૂપતા સિદ્ધ હોય છે;
વસ્તુના અનુરોધથી, આત્મજ્ઞાનની વ્યાપ્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ હોય છે.

એમ ચિત્તની ભગવદ્દાકારતા સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી, હેતુની અન-
પેક્ષા સિદ્ધ થતાં શાસ્ત્રનો કોપયોગ પ્રાપ્ત થાય તેનું શું ? ચિત્તની
અન્યાકારતાની વિરોધી ભગવદ્દાકારતા સંપાદન કરવી તે યોગ્ય છે
એમ તું જાણ; નિશ્ચે, ચિત્તની જે સ્વાભાવિક (સ્વતઃ સિદ્ધ) ભગવ-
દ્દાકારતા તે વિષયાકારતાની સાથે સદચાર કરનાર હોય છે તેથી તથા
તે વિષયાકારતાને સિદ્ધ કરનાર હોવાથી તેની વિરોધી હોતી નથી;
જે ભગવદ્દાકારતા શાસ્ત્રજન્ય હોય તે તો સાધનનો ઉપક્રમ કરતાં
જે પરોક્ષ સ્વરૂપે ભાસતી તે અભ્યાસક્રમે વિષયાકારતાને ધીમે ધીમે
તિરોહિત કરતી, સાધન-પરિપાકવડે અપરોક્ષતાને પ્રાપ્ત સતી, તેને
(વિષયાકારતાને) સમૂળગી હણી નાંખે છે; એથી જ કહ્યું છે:—

યર્હ્યવ્જનામચરણૈષણયોરુમકન્યા

ચેતોમલાનિ વિષમેદ્ ગુણકર્મજાનિ ।
 તસ્મિન્ વિશુદ્ધ ઉપલભ્યત આત્મતત્ત્વ—
 સાક્ષાદ્ યથાઽમલદશોઃ સવિતુઃ પ્રકારાઃ ॥

(શ્રી. ભા. ૧૧-૩-૪૦)

યથાઽગ્નિના હેમ મલં જહાતિ
 ધ્માતં પુનઃ સમ્મજતે ચ રૂપમ્ ।
 આત્મા ચ કર્મ્માનુશયં વિધૂય
 મધ્મક્તિયોગેન ભજત્યથો મામ્ ॥
 યથા યથાઽઽત્મા પરિમૃગ્યતેઽસૌ
 મત્પુણ્યગાથાશ્રવણાભિધાનૈઃ ।
 તથા તથા પશ્યતિ વસ્તુ સૂક્ષ્મ—
 ચક્ષુર્યથૈવાજ્ઞનસમ્પ્રયુક્તમ્ ॥
 વિષયાન્ધ્યાયતશ્ચિત્તં વિષયેષુ વિપજ્જતે ।
 મામેવ સ્મરતશ્ચિત્તં મય્યેવ પ્રવિલીયતે ॥
 તસ્માદસદભિધ્યાનં યથા સ્વપ્રમનોરથમ્ ।
 હિત્વા મયિ સમાધત્સ્વ મનોમદ્ભાવભાવિતમ્ ॥

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૧૪. ૨૫-૨૮)

एतावान् योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः ।
 सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्वाऽऽवेश्यते यथा ॥

(શ્રી. ભા. ૧૧-૧૩-૧૪)

અ૦—(ધન, પુત્ર અને પ્રતિષ્ઠા આદિની ઇચ્છા છોડી દધને)
 કેવળ ભગવાનના ચરણની જ ઇચ્છા રાખવાને લીધે થએલ ભક્તિથી

જ્યારે ચિત્તની અવિદ્યા અને ગુણકર્મોદિકથી થયેલા તેના સંસારરૂપ મેલ ધોવાઇ જાય, ત્યારે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં આત્માનું તત્ત્વ અપરોક્ષ અનુભવવામાં આવે છે; જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ સ્વતઃસિદ્ધ છતાં પણ દષ્ટિ નિર્મળ થાય ત્યારે અનુભવવામાં આવે છે તેમ આત્મા સ્વતઃ સિદ્ધ છતાં પણ ચિત્ત નિર્મળ થાય ત્યારે અનુભવમાં આવે છે. (આ પ્રમાણે અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય ત્યારે જ સંસારની અત્યન્ત નિવૃત્તિ થાય છે.)

જેમ સોનું અગ્નિમાં તપાવવાથી જ પોતાની અંદરના મેલનો ત્યાગ કરે છે અને પાછું પોતાના સ્વરૂપને પામે છે, તેમ ચિત્ત પણ મારી ભક્તિના યોગથી જ પોતાની કર્મવાસનાઓનો ત્યાગ કરે છે અને પાછું હું-રૂપ થઈ જાય છે.

મારી પવિત્ર કથાનાં શ્રવણ અને વર્ણનોથી જેમ જેમ ચિત્ત સ્વચ્છ થતું આવે તેમ તેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુરૂપ પરબ્રહ્મ તેના જોવામાં આવે છે; નેત્ર જેમ જેમ અંજનથી ચોખ્ખું થતું આવે તેમ તેમ જીભી વસ્તુ જોવામાં આવે છે. જે આત્મજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય તે આત્મ-જ્ઞાન મારી ભક્તિ વિના થતું નથી.

ચિત્ત હું-રૂપ થઈ જાય એજ જ્ઞાન કહેવાય છે, અને તેવું જ્ઞાન મને ભજનાર પુરૂષને પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે; બીજા કશા યત્નની અપેક્ષા રાખતું નથી; જેમ વિષયોનું ધ્યાન કરનારનું ચિત્ત વિષયોમાંજ લાગ્યું રહે છે, તેમ માફ રમરણ કરનારનું ચિત્ત મારામાં જ લાગ્યું રહે છે.

બીજાં સાધનો અને બીજાં ફળો સ્વપ્ન અને મનોરથની પેઠે, માત્ર ખોટી કલ્પનારૂપ છે; એટલા માટે તેઓને છોડી દઇને મારા ભજનથી શુદ્ધ કરેલા ચિત્તને મારામાં જ સ્થિર કરો.

સર્વ વિષયોમાંથી મનને ખેંચી લઇને સાક્ષાત્ મારા સ્વરૂપમાંજ પરિપૂર્ણ રીતે પેસાડી દેવું એજ યોગ છે એમ મારા શિષ્યો સનકાદિકોએ નિર્ણય કરેલો છે (માટે વિષયોથી ગુંથાએલું મન વિષયોથી નોખું પડીને ઈશ્વરમાં નિદ્રા પામે એ વાત અસંભવિત સમજવી નહિ.)

વળા, શ્રી કપિલદેવે તે યોગની ઉક્તિ કરેલી છે;—

અનિમિત્તનિમિત્તેન સ્વધર્મ્મેણામલાત્મના ।

તીવ્રયા મયિ મક્ત્યા ચ શ્રુતસમ્ભૂતયા ચિરમ્ ॥

જ્ઞાનેન દૃષ્ટતત્ત્વેન વૈરાગ્યેણ બલીયસા ।

તપોયુક્તેન યોગેન તીવ્રેણાત્મસમાધિના ॥

પ્રકૃતિઃ પુરુષસ્યેહ દહ્યમાના ત્વહર્નિશમ્ ।

તિરોમવિત્રી શનકૈરગ્નેર્યોનિરિવારણિઃ ॥

અ૦—નિષ્કામ ધર્મ, નિર્મળ અંતઃકરણ, ધણા દિવસ કથા સાંભળવાથી પુષ્ટ થયલી મારી તીવ્રભક્તિ, સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન, દૃઢ વૈરાગ્ય, તપસહિત યોગ, અને અત્યંત દૃઢ ચિત્તની એકાગ્રતા, એટલાં સાધનોથી રાતદિવસ પરાભવ પામેલી પુરૂષની પ્રકૃતિ, રોજ બળતી અગ્નિની અરણીની પેઠે ધીરે ધીરે અદશ્ય થઈ જાય છે. (શ્રી. ભા. ૩. ૨૭. ૨૧-૨૩)

સ્વાભાવિક વિષયાકારતાને પ્રકૃતિ કહે છે; વળી, હંસ-ગીતામાં કહ્યું છે:—

ગુણેષ્વાવિશતે ચેતો ગુણાશ્ચેતસિ ચ પ્રભો ! ।

કથમન્યોન્યસન્યાગો મુમુક્ષોરતિતિતીર્થોઃ ॥

અ૦—હે પ્રભુ ! ચિત્ત પોતાના સ્વાભાવથી જ રાગાદિકને લીધે વિષયોમાં પ્રવેશ કરે છે અને અનુભવ કરેલા વિષયો વાસનારૂપથી ચિત્તમાં પ્રવેશ કરે છે, તો વિષયોને ત્યાગ કરવાને ઇચ્છતા મુમુક્ષુ પુરૂષ પરસ્પરને પરસ્પરથી શી રીતે નોખા પાડવા ? (શ્રી. ભા. ૧૧-૧૩-૧૭)

આ રીતના સનકાદિના પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન કહે છે:—

મનસા વચસા દૃષ્ટયા ગૃહ્યતેઽન્યૈરપીન્દ્રિયૈઃ ।

અહમેવ ન મત્તોઽન્યદિતિ બુદ્ધ્યધ્વમજ્ઞસા ॥

(શ્રી. ભા. ૧૧-૧૩-૨૪)

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तश्च गुणतो बुद्धिबृत्तयः ।
 तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥
 यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः
 मयि तुर्य्ये स्थितो जह्यात् त्यागस्तदगुणचेतसाम् ॥
 अहङ्कारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्य्ययम् ।
 विद्यान् निर्विघ्नं संसारचिन्तां तुर्य्ये स्थितस्त्यजेत् ।
 यावन्नानाऽर्थधीः पुंसो न निवर्त्तत युक्तिभिः ।
 जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ॥
 असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा ।
 गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नधियो यथा ॥
 यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान् ।
 भुङ्क्ते समस्तकर्णैर्हृदि तत्सदृशान् ।
 स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः ।
 स्मृत्यन्वयात् त्रिगुणवृत्तिदगिन्द्रियेशः ॥
 एवं विमृश्य गुणतो मनसश्चवस्था—
 मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः ।
 संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्ण—
 ज्ञानासिना भजत माऽखिलसंशयाधिम् ॥

(श्री. भा. ११. १३. २७-३३)

एवं जिज्ञासयाऽपोह्य नानात्वभ्रममात्मनि ।
 उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्व्वगे ॥

(श्री. भा. ११-११-२१)

મન, વચન, દષ્ટિ અને બીજી ઇન્દ્રિયોથી પણ જે કાંઈ મહત્ત્વ કરવામાં આવે છે તે હું જ છું. મારાથી બિન કાંઈ નથી એમ તત્ત્વ વિચારથી જાણો.

(જીવ કે જે જગત્ આદિ અવસ્થાવાળો છે તેને પરબ્રહ્મપણું કેમ ધટે ? એવી શંકા કરવી નહિ) કેમકે, જગત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થા બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે. અને તે સ્વાભાવિક નથી પણ અનુક્રમે સત્ત્વ, રજ અને તમથી થાય છે. જીવ તો તે અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે માટે તે અવસ્થાઓથી રહિત છે એવો નિશ્ચય છે. ૨૭

પોતામાં બુદ્ધિનો જે અધ્યાસ થયો છે તેથી જ હું જાગું છું અને હું સુતો છું ઇત્યાદિક પ્રતીતિ થાય છે. વાસ્તવિક રીતે આત્માને અવસ્થાઓ છે જ નહિ; માટે સાક્ષિસ્વરૂપમાં રહીને જ્યારે એ મિથ્યાભૂત બુદ્ધિના અધ્યાસનો ત્યાગ કરે ત્યારે ચિત્તથી વિષયો અને વિષયોથી ચિત્ત પોતાની મેળે જ જૂદાં પડે છે. પોતાને અહંકારે કરેલો બંધ જ આનંદાદિકનું આવરણ કરીને અનર્થનું કારણ થયો છે એમ જાણી આ સધળો સંસાર દુઃખરૂપ છે એમ સમજી ત્રણે અવસ્થાથી જ્યારે એકા સ્વરૂપમાં રહીને બુદ્ધિના અધ્યાસને અને તેણે કરેલી ભોગની ચિંતાને છોડી દેવી. ૨૮-૨૯

જ્યાં સુધી પુરૂષને યુક્તિઓથી ભેદદષ્ટિ નિવૃત્ત ન થાય ત્યાં સુધી તે પુરૂષ કર્મોદિકમાં, જાગતો જાણતાં છતાં પણ સ્વપ્નમાં પોતે જાગતો માનતા માણસની પેઠે સ્વપ્નને જ દેખે છે એમ સમજવું કારણ કે તેને યથાર્થજ્ઞાન થયું નથી, ૩૦

વર્ણ, આશ્રમ અને તે સંબંધી કર્મોદિકની ભેદદષ્ટિ વેદ નિરૂપણ કરેલી છે તે કેમ નિવૃત્ત થાય એમ શંકા રાખવી નહિ; કારણ કે દેહાદિક પદાર્થો મિથ્યા છે, માટે તે પદાર્થોએ કરેલા વર્ણાશ્રમાદિક ભેદ, સ્વર્ગોદિક ફળો અને તે ફળો આપનારાં કર્મો પણ આત્માને મિથ્યા છે, સ્વપ્ન અવસ્થાને જોતા જીવને સ્વપ્નમાં દેહાદિક મિથ્યા હોવાથી જેમ તે દેહાદિકે કરેલા ભેદ, ફળો અને કર્મો મિથ્યા છે તેમ

આત્માને ઉપર કહેલાં સર્વ મિથ્યા છે. અજ્ઞાનવાળા પુરૂષને જ વેદ લાગુ પડે છે પણ જ્ઞાનીને લાગુ પડતો નથી એમ સમજવું. ૩૧

જે યુક્તિઓથી ભેદદષ્ટિ નિવૃત્ત થાય, તે યુક્તિઓ કહું છું; જગત્ત અવસ્થામાં જેઓની ક્ષણે ક્ષણે સ્થિતિ બદલાયા કરે છે એવા બહારના દેહાદિક પદાર્થોને સધળા ઇન્દ્રિયોથી જે ભોગવે છે, સ્વપ્ન અવસ્થામાં જેઓની સ્થિતિ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે, એવા તથા મનમાં જ ઉત્પન્ન થએલા જગત્ત અવસ્થામાં દીઠેલા સરખા વાસનામય દેહાદિક પદાર્થોને જે ભોગવે છે અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં એ સધળાને જે સમેટી લે છે તે એક જ છે, કારણ કે ત્રણે અવસ્થાઓનો એ દષ્ટા છે. જો કે જગત્ત અવસ્થાને સધળા ઇન્દ્રિયો જુવે છે, સ્વપ્ન અવસ્થાને મન જુવે છે અને સુષુપ્તિ અવસ્થાને જગત્ત તથા સ્વપ્નના અવશેષે સંસ્કારવાળા બુદ્ધિ જુવે છે એમ જણાય છે તો પણ તે સધળા ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિનો નિયંત્રા આત્મા જ છે, માટે આત્મા જ એ અવસ્થાઓનો દ્રષ્ટા છે એમ સમજવું. શાસ્ત્રમાં જગત્ત-તનો દ્રષ્ટા વિશ્વ, સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા તૈજસ અને સુષુપ્તિનો દ્રષ્ટા પ્રાણ છે; એમ જૂદાં જૂદાં નામ આપેલાં છે, પરંતુ તે નામોવાળો દ્રષ્ટા એક જ છે. કારણ કે, 'જે હું સ્વપ્નને દેખતો હતો અને તે પછી કાંઈ પણ જાણતો ન હતો તે જ હું હમણાં જાગું છું' એવી સ્મૃતિ થાય છે; માટે સધળા અવસ્થાઓમાં એકનો જ અન્વય છે. વિશ્વાદિક નામનો વ્યવહાર તો અવસ્થારૂપ ઉપાધિના ભેદને લઈને છે. (બાહ્ય અને યૌવનાદિક અવસ્થાઓમાં પણ એવી રીતે જ આત્માની એકતા જાણી લેવી.) ૩૨

આ ત્રણ અવસ્થાઓ કે જેઓ ગુણોને લીધે મનને જ થાય છે. તેઓ મારા અજ્ઞાનથી મારામાં કદપી લીધેલી છે, એમ વિચાર કરી આત્મ-સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરતાં તમે અનુમાનોથી અને સદ્ગુરના ઉપદેશોથી સજેલા જ્ઞાનરૂપી ખડગ વતે સર્વ સંસયોના સ્થાનકરૂપ અહં-કારને કાઢી નાંખી હું કે જે હૃદયમાં જ રહેલો છું તેને બળે; જેઓથી જ્ઞાનરૂપી ખડગ સજાય છે તે અનુમાનો દેખાડું છું.

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી વિચારના બળથી દેહાદિકના અધ્યાસને દૂર કરી અને સર્વવ્યાપક મારા સ્વરૂપમાં મન ધરીને તૃપ્તી પામવી, પણ કેવળ પંડિતાઇ ધરીને તૃપ્તી પામવી નહિ. ઇત્યાદિ

અંહી, આ પ્રમાણે નિષ્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે:—

વિષયો ચિત્તોવિષે આકાર (સ્વરૂપ) ને સમર્પણ કરનારા હોય છે; તેઓ શ્રી ભગવાનથી વ્યતિરિક્ત સ્વરૂપે ન હોય કેમકે, તેઓ ભગવાન વિષે અધ્યસ્ત (કલ્પિત) હોય છે; એટલે, ભગવાનની જ સદ્રૂપતાવડે, ઘટરૂપે સતા, પટ રૂપે સતો, ઇત્યાદિ સતસ્વરૂપે જ સર્વ-વિષયોનું સ્ફુરણ સિદ્ધ હોય છે;

‘ સર્વેશ્વરિવદં બ્રહ્મ ’ અર્થ:—આ સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, ‘ તત્ત્વજ્ઞાનિ ’ અર્થ:—આ પ્રપંચ તે (બ્રહ્મમાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં સ્થિતિ કરે છે. અને તેમાં લય પામે છે, (છાં. ૩-૧૪-૧) આશ્રુતિવડે એક ભગવાનથી ઉત્પત્તિ, તેજ ભગવાનથી સ્થિતિ તથા તેજ ભગવાનથી લય સિદ્ધ હોવાથી, મૃદ તથા ઘટની પેઠે અભેદનો બોધ થાય છે તેમ જ સ્વપ્નાદિ પ્રપંચની પેઠે તે બાધ્યરૂપ હોય છે; એથી જ, ભગવદાકારની સ્ફૂર્તિને લઇ તે સર્વે નિવૃત્ત થતાં સદ્રૂપ થાય છે; કેમકે, કલ્પિત વિષયો અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થાય છે. એમ સતે, વિષયનિષ્ઠ સર્વ પ્રેમ પણ ભગવાન વિષે અર્પિત હોય છે કેમકે, તેનાથી વ્યતિરિક્ત પદાર્થનું વિસ્ફુરણ હોતું નથી: વળી, આ પ્રકારની અવસ્થાની પ્રહુલાદે પ્રાર્થના કરેલી:—

યા પ્રીતિરવિવેકાનાં વિષયેષ્વનપાયિની ।

ત્વામનુસ્મરતઃ સાંમે હૃદયાન્માપસર્પતુ ॥

અ૦—અ—વિવેકી પુરૂષોને વિષયો વિષે જે પ્રકારની અવિનાશી પ્રીતિ હોય છે તેવી પ્રીતિ, તાં અનુસ્મરણ કરનાર હું. તેના હૃદય-માંથી અપસર્પણ મ કરો.

(વિષ્ણુ. પુ. ૧-૨૦-૧૯)

તેથી આ રીતની યુક્તિના અનુસંધાનવડે સર્વોધિજ્ઞાન, સન્માત્ર, પરિપૂર્ણ, સમ્યક્દાનન્દધન, અદ્વય ભગવાન્સ્વરૂપે પોતાનો આત્મા છે એમ નિશ્ચય કરતાં, સ્વામિક વિષયોની પેઠે જાત્રત દશાના વિષયો પરત્વે પણ તેવું અનુસંધાન કરતાં વશીકાર નામનો મહાન વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે; વળી ભગવાન પતંજલિનું “**દૃષ્ટાનુભવિકવિષય વિતૃષ્ણસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્**” અર્થ:-દેખેલા તથા સાંભળેલા (ઐહિક તથા આમુખિક) વિષયોથી વિતૃષ્ણ પુરૂષને વશીકાર નામનો વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે. (પાત. સૂ.)

સાધ્યસાધનભાવાપન્ન (સાધ્ય તથા સાધનભાવને પ્રાપ્ત) વૈરાગ્ય, નિશ્ચે ચાર પ્રકારનો હોવાનું આગમ (શાસ્ત્ર) પ્રસિદ્ધ છે; તેમાં, મહાન પ્રયાસવડે ચિત્તદોષોને હું અવશ્ય ખસેડી નાંખીશ એવા નિશ્ચયાત્મક પ્રથમ પ્રકારના વૈરાગ્યને **યતમાનસંજ્ઞા** વૈરાગ્ય કહે છે; તેથી નિરન્તર ઉપાયાનુદાન કરતાં હવે આટલા ચિત્તદોષો નાશ પામ્યા, અને આટલા અવશેષ રહ્યા એમ ચિકિત્સક (વૈદ્ય)ની પેઠે પ્રત્યેક ક્ષણે અવધાન કરવું તેને **વ્યતિરેકસંજ્ઞા** વૈરાગ્ય કહે છે; એ રીતે, પ્રત્યેક ક્ષણે આ બે ભૂમિકાઓનો અભ્યાસ કરતાં સર્વતઃ ભાવવડે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની વિષયોપરત્વે જે અ-પ્રવૃત્તિ, તેને **પકેન્દ્રિયસંજ્ઞા** વૈરાગ્ય કહે છે; એ રીતે, વૈરાગ્યની ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી વનિતા આદિ દૃષ્ટ તથા સ્વર્ગાદિ અદૃષ્ટ (સાંભળેલા) વિષયોનું ઇન્દ્રિયો વડે ગૃહણ કરાય તથાપિ તે વિષે દોષદર્શન-પરિપાકવડે ઉત્પન્ન થનાર અસ્પૃહાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિ, તેને **વશીકારસંજ્ઞા** વૈરાગ્ય કહે છે; તે પણ બે પ્રકારનો હોય છે; **અપર** તથા **પર** સ્વરૂપ; તેમાં બીજા સંબંધમાં પતંજલિનું સૂત્ર છે કે “**તત્પરં પુરુષરુચાતે-ર્ગુણવૈતૃષ્ણમ્**” અર્થ:-પુરૂષઆતિથી ગુણની વિતૃષ્ણતા સિદ્ધ થાય તેને **પર** વૈરાગ્ય કહે છે; આત્મજ્ઞાનને **પુરૂષઆતિ** કહે છે; તે પ્રાપ્ત થયા પછી તેના શબ્દાદિ ગુણો વિષે વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય તેને **શ્રેષ્ઠક્લેષપત્વ** કીધે **પર** વૈરાગ્ય કહે છે; તેનાથી પૂર્વગામી વૈરાગ્યને

તેના સાધનરૂપત્વને લઈ અપર વૈરાગ્ય કહે છે. વળી ધતરફળની નિરપેક્ષાને લઈ મોહમાત્રસ્પૃહ્યાલુત્વ (મોહમાત્રની સ્પૃહા-હોવાપણું) તે તે વૈરાગ્યનું લિંગ હોય છે; જે શુકુન્દલાગવાનમાં જોવામાં આવે છે:—

ન કામયેડ્યં તવ પાદસેવના—

દક્ષિણનપ્રાર્થ્યતમાદ્ વરં વિમ્બો ! ।

આરાધ્ય કસ્ત્વામપવર્ગદં હરે !

વૃણીત આર્યો વરમાત્મબન્ધનમ્ ॥

તસ્માધ્વિસૃગ્યાશિષ ર્દેશ ! સર્વતો—

રજસ્તમઃસત્ત્વગુણાનુબન્ધનાઃ ।

નિરઙ્ગનં નિર્ગુણમધ્વયં પરં—

ત્વાં જ્ઞાતિમાત્રં પુરુષં વ્રજામ્યહમ્ ॥

ચિરમિહ વૃજિનાર્તસ્તપ્યમાનોડનુતાપૈ—

રવિતૃષ્ણડમિત્રોડલબ્ધશાન્તિઃ કથચ્છિત્ ॥

શરણદ ! સમુપેતસ્ત્વત્પદાબ્જં પરાત્મ—

ન્નમયમમૃતશોકં પાહિ માડપન્નમીશ ! ॥

અ૦—હે પ્રભુ ! તમારા ચરણનું સેવન કે જેને દેહાલિમાન રહિત પુરુષો બહુ જ માગ્યા કરે છે તે વિના બીજા કશા વરને હું ઇચ્છતો નથી. હે વિષ્ણુ ! મોક્ષ આપનારા આપને પ્રસન્ન કરી કયો સમજી પુરુષ જેથી પોતાને બંધન થાય એવું વરદાન માગે ? ૫૭

માટે હે ઇશ્વર ! રજોગુણ, તમોગુણ, અને સત્ત્વગુણથી બંધા એલી સર્વ સુખની અપેક્ષાઓને છોડી દેતાં તમે કે જે નિરંજન, નિર્ગુણ, અદ્વૈત, અને જ્ઞાનમાત્ર પરમ પુરુષ છો તેમનું હું શરણ લઉં છું. ૫૮

રક્ષણ આપનાર ! હે પરમાત્મા ! હે પરમેશ્વર ! હું કે જે બધા કાળ થયા આ સંસારમાં કર્મોના ફળથી પીડાએલો, કર્મોની વાસના-

ઐથી તપતો અને જેના ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ તૃષ્ણા રહિત થતા જ નથી એવો હું તે માંડમાંડ શાંતિ મળતાં નિર્ભય, સત્ય અને શૌકરહિત તમારા ચરણારવિંદની શરણે આવેલો છું માટે હું કે જે દુઃખી છું તેનું રક્ષણ કરો. ૫૯

(શ્રી. ભા. ૧૦. ૫૧. ૫૭-૫૯)

વળી, આ રીતની દશા વિષે, તે ભગવત્પ્રેમાનન્દની પરાકાષ્ટાને અધિરોહણ કરે છે એમ શ્રી ભગવાને તેના પ્રત્યે ઉક્તિ કરેલી:—

ક્ષાત્રધર્મસ્થિતો જન્તૂનવધીર્મૃગયાઽઽદિમિઃ ।

સમાહિતસ્તત્તપસા જહ્યધં મદપાશ્રયઃ ॥

જન્મન્યનન્તરે રાજન્ ! સર્વભૂતસુહૃત્તમઃ ।

ભૂત્વા ધ્વિજવરસ્ત્વં વૈ મામન્તે બ્રહ્મ યાસ્યસિ ॥

અં તમે ક્ષત્રિય ધર્મમાં રહી મૃગયા આદિ કરીને ઘણા જીવ માયાં છે, તે પાપ મારો આશ્રય રાખી એકાગ્રપણાથી તપ કરીને ટાળો. ૬૪

હે રાજા ! તમે હવે પછીના જન્મમાં સર્વ પ્રાણિઓના મિત્ર, ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થઇને, મારા અદ્વૈત સ્વરૂપને પામશો.

(શ્રી. ભા. ૧૦. ૫૧. ૬૪-૬૫)

વળી, પતંજલિએ અપર વૈરાગ્યનું “ દૃષ્ટાનુભવિક વિષય ચિતૃષ્ણસ્ય વશીકારસંજ્ઞાઘૈરાગ્યમ્ ” અર્થ:—ઐહિક તથા આમુખિક વિષયથી ચિતૃષ્ણ હોય તેને વશીકાર સંજ્ઞા વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે, એમ સૂત્રનિરૂપણ કરેલું છે. વળી, તે વૈરાગ્યવડે પ્રેમાનન્દની પરાકાષ્ટાનું અધિરોહણ થતું નથી. તે પુરૂષને તે ક્ષણે જ કૃતકૃત્યતા સિદ્ધ થતી નથી; કેમકે, પર વૈરાગ્યના અભાવ વડે ભક્તિપ્રકર્ષનો અભાવ હોય છે; અને તે ભક્તિપ્રકર્ષ તેજ કૃતકૃત્યતાના હેતુરૂપે હોય છે.

મોક્ષપથેત સકળજીની નિરપેક્ષતા તે પર વૈરાગ્યનું લિંગ હોય છે જેમકે:—

इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनम् ।
 आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ॥
 विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेव विश्वतो मुखम् ।
 भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान् मृत्योरतिपारये ॥

અ-આ લોક, પરલોક, તેઓમાં જનારો દેહ, અને દેહના પછ-
 વાડે સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ અને ધન વગેરે જે છે તે સધળાંને તથા ખીજા
 પણ કેટલાંએક પદાર્થોને મૂકી દઈને જેઓ હું કે જે સર્વવ્યાપક
 છું તેને એકાગ્રભક્તિથી બળે છે, તેઓને હું સંસારમાંથી તારું છું.

(શ્રી. ભા. ૩. ૨૫. ૩૯-૪૦)

સાલોક્યસાર્થિસામીપ્યસારૂપ્યૈકત્વમપ્યુત ।
 દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥

(શ્રી. ભા. ૩-૨૯-૧૩)

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति के चि-
 न्मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः ।
 येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य
 सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥

(શ્રી. ભા. ૩-૨૯-૩૪)

न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं-
 न सार्वभौमं न रसाऽधिपत्यम् ।
 न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा
 वाञ्छन्ति यत्पादरजः प्रपन्नाः ॥

(શ્રી. ભા. ૧૧-૧૪-૧૪)

અ૦—(એવી નિર્ગુણ ભક્તિ કરનારાઓને કેવળ મારી સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય છે તેથી) સાલોક્ય (મારી સાથે એક લોકમાં વાસ) સાર્થિ (મારા જેવું ઐશ્વર્ય), સામીપ્ય (મારી પાસે રહેવું), સાશ્વ્ય (મારા જેવું રૂપ), અને એકત્વ (મારા સ્વરૂપમાં મળી જવું), હું આપવા માંડું તોપણ તેઓ લેતા નથી.

મારા ચરણની સેવામાં પ્રીતિથી લાગેલા અને મારે માટે સર્વ કર્મને કરનારા કેટલાએક લોકો મારા સ્વરૂપ સાથે જોડાઈ જવારૂપ સાયુજ્ય ભક્તિને ઇચ્છતા નથી; પણ એ ભક્તો એક બીજાને મળી મારી લીલાની જ પ્રશંસા કરે છે.

પોતાના ચિત્તને મારામાં અર્પણ કરી દેનાર ભક્ત બ્રહ્માની પદવીને, ઇન્દ્રના આસનને, ચક્રવર્તીપણાને, પાતાળના રાજ્યને કે બીજા કોઈ પદાર્થને ઇચ્છતો નથી; ભક્તને મારા ઉપર જ પ્રેમ હોય તેથી તે મારા વિના બીજા કશાને ઇચ્છે જ નહિ.

પ્રત્નહાદઃ— અહં ત્વકામસ્ત્વધ્મક્તસ્ત્વન્તુ સ્વામ્યનપાશ્રયઃ ।

નાન્યથેહાવયોરર્થો રાજસેવકયોરિવ ॥

(શ્રી. મા. ૯-૧૦-૬)

અ૦—પ્રત્નહાદઃ—હું તો આપનો નિષ્કામ ભક્ત છું, અને આપ મારા નિષ્કામ સ્વામી છો. રાજા અને નોકર વચ્ચે જેવો સ્વાર્થનો સંબંધ હોય છે તેવો આપણુ વચ્ચે નથી; આપણા સંબંધમાં તો નિષ્કામપણું રહે એટલું જ પ્રયોજન છે.

પૃથુ— ન કામયે નાથ ! તદપ્યહં ધ્રુવં—

ન યત્રયુષ્મશ્ચરણામ્બુજાસવઃ ।

મહત્તમાન્તર્દયાન્મુસ્વચ્યુતો—

વિઘત્સ્વ કર્ણાયુતમેષ મે વરઃ ॥

(શ્રી. મા. ૪-૨૦-૨૪)

પૃથુ:—એટલા માટે હે મોક્ષના પતિ ! એ સુખોને માગતો નથી, અને મોક્ષ પણ જો મોટા પુરુષોના હૃદયમાંથી સુખદ્વારા નીકળતો આપની ચરણારવિન્દના મકરંદ (કથારસ) ન મળતો હોય તો તે મોક્ષસુખને પણ હું માગતો નથી. પરંતુ તમારી કથાના શ્રવણને સાર મને દશ હજાર કાન કરી આપો એજ વર માગું છું.

ધ્રુવ:— યા નિર્વૃત્તિસ્તનુમૃતાં તવ પાદપદ્મ—

ધ્યાનાધ્મવજ્જનકથાશ્રવણેન વા સ્યાત્ ।

સા બ્રહ્મણિ સ્વમહિમન્યપિ નાથ ! મા ભૂત્ ।

કિન્ત્વન્તકાસિલુલિતાત્ પતતાં વિમાનાત્ ।

(શ્રી. મા. ૪-૧-૧૦)

ધ્રુવ:—તમારા ચરણારવિન્દના ધ્યાનથી અથવા તથા ભકતોની કથા સાંભળવાથી જે સુખ થાય તે સુખ આનંદરૂપ પરબ્રહ્મમાં પણ મળતું નથી, ત્યારે કાળના વેગથી વિમાનમાંથી પડી જનારા દેવતાઓને તો ક્યાંથી જ મળે ?

મહિષ્ય:— ન વયં સાધ્વિ ! સામ્રાજ્યં સ્વારાજ્યં ભૌમમપ્યુત ।

વૈરાગ્યં પારમેષ્ઠ્યં વા આનન્ત્યં વા હરેઃ પદમ્ ॥

કામયામહ્ એતસ્ય શ્રીમત્પાદરજઃશ્રિયઃ ।

કુચકુંઙ્કુમગન્ધાદયં મૃદ્ધર્ના વોહું ગદામૃતઃ ॥

(શ્રી. મા. ૧૦. ૮૩. ૪૧-૪૨)

મહિષીઓ:—હે દેવદી ! અમે ચક્રવર્તીપણાને, ઇન્દ્રપદવીને, તે બંને પ્રકારના વૈભવને, અણિમા આદિ સિદ્ધિઓને, બ્રહ્માની પદવીને, સાલોક્યાદિક મુક્તિઓને અથવા કૈવલ્ય મોક્ષને પણ અમે ઇચ્છતી નથી; પરંતુ લક્ષ્મીજીના સ્તન ઉપર ચોપડેલી કેસરની સુગંધીવાળી એ ભગવાનની સર્વોત્તમ ચરણરજને જ માથે ધરવાને ઇચ્છીએ છીએ.

ઇન્દ્ર:— પ્રત્યાનીતાઃ પરમ ! ભવતા ત્રાયતાન્નઃ સ્વભાગા—
 દૈત્યાક્રાન્તં હૃદયકમલં ત્વદ્ગૃહં પ્રત્યબોધિ ।
 કાલપ્રસ્તં કિયદિદમહો નાથ ! શૂશ્રૂષતાં તે
 મુક્તિસ્તેષાં ન હિ બહુમતા નારસિંહાપરૈઃ કિમ્ ॥

(શ્રી. મા. ૭-૮-૪૨)

ઇન્દ્ર:—હે પરમેશ્વર નૃસિંહ ! આપે અમારી રક્ષા કરી દૈત્ય
 પાસેથી પોતાના ભાગ અમને અપાવ્યા. અને આપનું ધ્યાન કરવાનું
 સ્થાનક અમારું હૃદયકમળ કે જે દૈત્યના બપથી વ્યાપ્ત હતું તેને તે
 બય મટાડીને ખુલ્લું કર્યું છે. જેનો કાળથી નાશ થવાનો છે એવું
 આ ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય તમારા સેવકોને કાણ માત્ર છે ? એઓને તો
 મુક્તિ પણ પ્યારી નથી ત્યારે તો બીજાં સુખ તો શા હિસાબમાં છે ?

તથા— યસ્ય ભક્તિર્ભગવતિ હરૌ નિઃશ્રેયસાત્મનિ ।

વિક્રીડતોઽમૃતામ્બોધૌ કિં તુચ્છૈઃ સ્વાત્કોદકૈઃ ॥

(શ્રી. મા. ૬-૧૨-૨૨)

વૃત્ર:— ન નાકપૃષ્ઠં ન ચ પારમેષ્ઠ્યં—
 ન સાર્વભૌમં ન રસાઽધિપત્યમ્ ।
 ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા
 સમજ્ઞસ ! ત્વાં વિરહ્ય્ય કાંક્ષે ॥

(શ્રી. મા. ૬-૧૧-૨૫)

શ્રુતય:— દુરધિગમાત્મતત્ત્વનિગમાય તવાત્તતનો—
 શ્વરિતમહામૃતાન્ધિપરિવર્ત્તપરિશ્રમણાઃ ।
 ન પરિલષન્તિ કેચિદપવર્ગમપીશ્વર ! તે
 ચરણસરોજહંસકુલસંજ્ઞવિસૃષ્ટગૃહાઃ ॥

(શ્રી. મા. ૧૦-૮૭-૨૧)

તેજ પ્રકારે:—મોક્ષના સ્વામી ભગવાનમાં જેને ભક્તિ હોય તેને સ્વર્ગ વિગેરેનાં ક્ષુદ્રસુખોનું શું પ્રયોજન છે? અમૃતના સમુદ્રમાં વિહાર કરતો હોય તેને ખાઓચીયાના પાણીનું શું કામ હોય ?

વૃત્ત:—હે સર્વ સૌભાગ્યના ભંડારરૂપ ! આપને મૂકી હું સ્વર્ગ-લોક, બ્રહ્મલોક, ચક્રવર્તિ રાજ્ય, પાતાળનું રાજ્ય, અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ કે મોક્ષને પણ ઇચ્છતો નથી.

શ્રુતિઓ:—હે ઇશ્વર ! (ભક્તિ એ તો એક અલ્પ સાધન છે એમ કહેવું અત્યન્ત અયોગ્ય છે કેમકે) આપનું તત્ત્વ કે જે જાણવું કદાચ તેને જાણવાને માટે જે આપ અવતાર ધારો છો તે અવતારના ચરિત્રરૂપી મોટા અમૃતસાગરમાં નાહવાથી શ્રમરહિત થએલા દેટલાએક વિરલા પુરૂષો મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી, ત્યારે ઇન્દ્રપદ્મદિક સુખને તો કેમ જ ઇચ્છે? આપના ચરણકમળમાં હંસની પેઠે રમતા ભક્ત લોકોના સંગથી શ્રવણ કીર્તનાદિક સુખમાં મગ્ન થઇને એ લોકો પોતાના ધર આદિ સુખને પણ છોડી દે છે. ત્યારે પરલોકનાં સુખો જે જન્માન્તરમાં પ્રાપ્ત થાય એવાં છે તેઓની તો શી વાત કરવી? ભક્તિ એ મુક્તિ કરતાં પણ અધિક છે એમ અમે પોતે જ કહીએ છીએ.

એ રીતે બીજું પણ સમજ લેવું; આ રીતનો મોક્ષપર્યન્ત સકલકલ્પનિરપેક્ષ પર્યંરાગ્ય સિદ્ધ સતે, જ્ઞાન્તર પરત્વે પ્રેમનો અનુદય હોવાથી પ્રેમ, પરમાનન્દરૂપ પરમાત્મા વિષે જ. પરાકાષ્ઠાનું આરોહણ કરે છે; જે પ્રકારે વૃત્રાસુર સંબંધમાં થયેલું:—

અજાતપક્ષા ઇવ માતરં સ્વગાઃ ।

સ્તન્યં યથા વત્મતરાઃ ક્ષુધાઽર્જાઃ ॥

પ્રિયં પ્રિયેવ વ્યુષિતં વિષણ્ણા

મનોઽરવિન્દાક્ષ ! દિદૃક્ષતે ત્વામિતિ ॥

અ૦—ધૂડ વગેરેએ પીડા કરેલાં પાંખો આવ્યા વગરનાં બચ્યાં જેમ માને જોવાની ઇચ્છા કરે, અને મુંઝાએલી સ્ત્રી જેમ પરદેશમાં ગયેલા પતિને જોવાની ઇચ્છા કરે તેમ હે પરમેશ્વર ! માઈ મન તમને જોવાની ઇચ્છા કરે છે. (શ્રી. ભા. ૬-૧૧-૨૬)

એથી જ જ્ઞાન વિના પર વૈરાગ્યનો અભાવ હોય, અને તેના વિના ભગત્રેમપરાકાષ્ઠાનો અભાવ હોવાથી, તદર્થે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય દૃઢ કરવા જોઈએ તે વિષે કહ્યું છે:—

અસેવયાડયં પ્રકૃતેર્ગુણાનાં—

જ્ઞાનેન વૈરાગ્યવિજૃમ્ભિતેન ।

યોગેન મધ્યર્પિતયા ચ ભક્ત્યા

માં પ્રત્યગાત્માનમિહાવરુન્ધે ॥

(શ્રી. ભા. ૩-૨૫-૨૭)

જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્તેન ભક્તિયોગેન યોગિનઃ ।

ક્ષેમાય પાદમૂલં તે પ્રવિશન્ત્યકુતોભયમ્ ॥

(શ્રી. ભા. ૩-૨૫-૪૩)

इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या

भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।

भवन्ति वै भागवतस्य राजन् !

ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥

(શ્રી. ભા. ૧૧-૨-૪૩)

અ૦—વિષયના સેવનનો ત્યાગ કરવાથી, વૈરાગ્યથી વધેલા જ્ઞાનથી, યોગથી અને મારે વિષે અર્પણ કરેલી ભક્તિથી, હું કે જે પોતાનું સ્વરૂપ જ છું તેને જીવતાં જ પામે છે.

તથા યોગી લોકો જ્ઞાન અને વૈરાગ્યસહિત ભક્તિ કરી અ-
વિનાશી સુખને માટે મારા નિર્ભય ચરણારવિંદને આશ્રય કરે છે.

હે રાજા ! આ પ્રમાણે અ-વિચ્છિન્નપણાથી ભગવાનના
ચરણનું ભજન કરનારા વૈષ્ણવને ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પ્રબળ
થતાં અંતે સાક્ષાત્ પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભગવદ્દર્શનું અનુષ્ઠાન કરનાર, પુણ્ય ગાથાઓનું શ્રવણ
કરનાર વૈષ્ણવભક્તને પ્રથમ ભગવત્પ્રભોધ સિદ્ધ થાય, તે પછી
પર વૈરાગ્ય અને તે પછી પ્રેમલક્ષણાભક્તિ ઉત્પન્ન થાય; વળી,
આ સિદ્ધાંત દર્શાવવા શ્રી ભગવાને ઉદ્ધવને કહ્યું છે:—

જાનિનસ્ત્વહમેવેષ્ટઃ સ્વાર્થો હેતુશ્ચ સમ્મતઃ ।

સ્વર્ગશ્ચૈવાપવર્ગશ્ચ નાન્યોઽર્થો મદતે પ્રિયઃ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્પન્નાઃ પદં શ્રેષ્ઠં વિદુર્મમ ।

જ્ઞાની પ્રિયતમોઽતો મે જ્ઞાનેનાસૌ વિમર્તિ મામ્ ॥

અ૦—જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થયેલા પુરૂષો મારા શ્રેષ્ઠ
પદને જાણે છે; જ્ઞાની પુરૂષ જ્ઞાનથી મારું ધારણ કરે છે, એટલા
માટે તે મને અત્યંત પ્રિય છે. (શ્રી. ભા. ૧૧-૧૯, ૨-૩)

તે જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું હોય એવી આકાંક્ષા સબંધમાં સંક્ષેપમાં
તે કહ્યું છે:—

ત્વચ્ચુદ્ધવાશ્રયતિ યસ્રિવિધો વિકારો—

માયાઽન્તરાપતતિ નાદપવર્ગયોર્યત્ ।

જન્માદયોઽસ્ય યદમી તવ તસ્ય કિં સ્યુ—

રાઘન્તયોર્યદસતોઽસ્તિ તદેવ મધ્યે ॥

અ૦—હે ઉદ્ધવ ! તમારામાં જે દેહાદિક વિકાર જોવામાં
આવે છે તે માયારૂપ છે, સાચા નથી; કારણ કે રજ્જીમાં સર્પ અને

ભાળાદિકની પેઠે મધ્યકાળમાં જ દેખાય છે, પણ આદિ કે અંતમાં નથી; એટલા માટે આ વિકારરૂપ દેહાદિકને જન્મદિક થાય ત્યારે તમે કે જે તેના અધિષ્ઠાનરૂપ છો તેને શું છે ? કાંઈ પણ નથી; સર્પોદિક મિથ્યા પદાર્થના આદિ તથા અંતમાં જે (રજ્જુ આદિક) હોય છે તે જ મધ્યમાં હોય છે પણ સર્પોદિક હોતું નથી, તેમ આ દેહાદિક મિથ્યા પદાર્થના આદિ તથા અંતમાં જે બ્રહ્મ છે, તે જ મધ્યમાં છે, પણ દેહાદિક છે જ નહિ, તો વાસ્તવિક જોતાં દેહાદિકને પણ જન્મદિક નથી ત્યારે તમને પોતાને તો ક્યાંથી જ હોય ?

(શ્રી. ભા. ૧૧-૧૯-૭)

ભગવાનથી વ્યતિરક્ત સર્વ પ્રપંચ માયામયરૂપ હોવાથી સ્વપ્નની પેઠે તે માયિક, તુચ્છરૂપ, અને દુઃખરૂપ અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; ભગવાન પ્રત્યગાત્માથી અભિન્ન કેવળ પરમાત્મારૂપ, સત્ય સ્વરૂપ, સ્વપ્રકાશ પરમાનન્દરૂપ, નિત્ય, અને વ્યાપક હોવાથી ગૃહણ કરવા યોગ્ય છે; આ રીતે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ હોય છે.

વળા ભગવદ્ગીતામાં તેની જ ઉક્તિ કરેલી છે:—

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ! ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભઃ ! ॥

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥

બહૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રપદ્યતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ।

અન્—હે અર્જુન ! હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! આર્ત, જીસાસુ, વિષયાર્થી, તથા જ્ઞાની આ ચાર પ્રકારના પુણ્ય પુરૂષો મારું સેવન કરે છે;

તે મધ્યે, નિલયોગી, એક નિષ્ઠાવાળો જ્ઞાની વિશિષ્ટ રૂપ હોય છે; હું જ્ઞાની પુરૂષને અત્યંત પ્રિય હોજી છું અને તે મને પ્રિય હોય છે.

આ સર્વ પુરૂષો જ ઉદાર વૃત્તિના હોય છે; પણ તેમાં જ્ઞાની પુરૂષ તો મારો આત્મસ્વરૂપ હોય છે એમ મારો અભિપ્રાય છે. નિશ્ચે, તે યુક્તચિત્તવાળો જ્ઞાનીપુરૂષ મારા વિષે શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ મારા અનુત્તમ સ્વરૂપને પામે છે.

જ્ઞાનવાન પુરૂષ કેટલાક જન્મોના અંતે મારા સ્વરૂપને પામે છે. સર્વ જગત્ વસુદેવ સ્વરૂપ છે એમ તે માને છે. તે મહાત્મા જ્ઞાની સુદુર્લભ હોય છે. (શ્રી. ભ. ગી. ૭-૧૬-૧૮)

વાસુદેવ ભગવાનથી વ્યતિરિક્ત સર્વ પ્રપંચ હોતો નથી; કેમકે, તે સર્વ પ્રપંચ માયિક હોવાથી તુચ્છ સ્વરૂપ હોય છે; કેવળ વાસુદેવ ભગવાન આત્મ સ્વરૂપે હોવાથી, તે અત્યંત પ્રિય, સત્ય, સ્થાયિ-ભાવરૂપ છે.

વળી, આ રીતના જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્યને દર્શાવેલો છે—

શ્રુતિઃ પ્રત્યક્ષમૈતિહ્યમનુમાનં ચતુષ્ટયમ્ ।

પ્રમાણેષ્વનવસ્થાનાધ્વિકલ્પાત્ સ વિરજ્યતે ॥

કર્મણાં પરિણામિત્વાદાવૈરિઙ્ચ્યાદમંગલમ્ ।

વિપશ્ચિન્નશ્ચરં પર્યેદદૃષ્ટમપિ દૃષ્ટવત્ ॥

અ૦—‘અહીં કાંઈ ભિન્ન ભિન્ન છે જ નહિ’ એમ અર્થવાળી શ્રુતિ, ‘વસ્ત્ર આદિ કાર્યો તંતુ આદિ કારણોથી ભિન્ન દેખાતાં જ નથી; તથા ચૈતન્યથી જૂદું કાંઈ દેખાતું જ નથી’ એ પ્રત્યક્ષ, ‘જગત્ મિથ્યા છે’ એવી લોકપ્રસિદ્ધિ, અને ‘જગત્ મિથ્યા છે કારણ કે દશ્ય છે, જે જે દશ્ય હોય તે મિથ્યા હોય છે જેમકે

છીપમાં જણાયલ રૂપું દરય છે માટે મિથ્યા છે ' એવું અનુમાન, એ ચારે પ્રમાણોથી જગતનો બાધ થાય છે માટે સર્વમાં અનુસ્યત સત્ય આત્માને જોનાર પુરૂષ જગતથી વૈરાગ્ય પામે છે. ૧૭

બ્રહ્મલોક સુધીનું જે અદૃષ્ટ સુખ છે તે પણ કર્મનાં ફળરૂપ હોવાથી દુઃખરૂપ અને નાશ પામનાર છે એમ વિદ્વાને વિચારવું કે જેથી સ્વર્ગાદિકના સુખની આશા છુટી જઇને વૈરાગ્ય થાય.

તે જ પ્રકારે અન્ય સ્થળે કહ્યું છે:- (શ્રી. ભા. ૧૧-૧૯, ૧૭-૧૮)

કર્માણ્યારમમાણાનાં દુઃસ્વહૃત્યૈ સુસ્વાય ચ ।
 પश्येत् પાકવિપર્ય્યાસં મિથુનીચારિણાં નૃણામ્ ॥
 નિત્યાર્તિદેન વિત્તેન દુર્લભેનાત્મમૃત્યુના ।
 ગૃહાપત્યાત્મપશુભિઃ કા પ્રીતિઃ સાધિતૈશ્ચલૈઃ ॥
 એવં લોકં પરં વિદ્યાન્નશ્વરં કર્મનિર્મિતમ્ ।
 સ તુન્યાતિશયધ્વંસં યથા મળ્ડલવર્તિનામ્ ॥

અ૦—દુઃખ મટાડવા સાર અને સુખ મેળવવા સાર કર્મો કર્યા કરતાં અને સ્ત્રી પુરૂષનાં જોડાં થઇને પ્રવૃત્તિ કરનારાં માણસોને તેઓના ધાર્યા કરતાં ઉલટાં ફળ મળે છે તે જોવાં. ૧૮

કર્મો કરીને મેળવ્યા છતાં પણ ધનાદિક સુખ આપતાં જ નથી. નિરંતર પીડા આપનાર, દુર્લભ અને પોતાના મૃત્યુરૂપ ધન અને ઘર, સંતાન, સગાં તથા પશુઓ કે જેઓ ચંચળ છે તેમને મેળવવાથી પણ શું પ્રીતિ થાય છે ? કશી પ્રીતિ થતી નથી. ૧૯

આ લોકનું સુખ અને લોક જેમ નાશ પામનાર છે, તેમ કર્મથી મેળવેલું પરલોકનું સુખ અને તે લોક પણ નાશ પામનાર છે એમ જાણવું. જેમ ખંડપતિ રાજાઓને પોતાથી તુલ્ય હોય તે ઉપર

સ્પર્ધા, અધિક ઉપર ઇર્ષ્યા અને સુખ જતું રહેવાનો ભય રહે છે તેમ, સ્વર્ગાદિક પરલોકમાં પણ સ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા. અને ભય રહે છે, માટે વર્તમાનકાળમાં પણ પરલોક દુઃખયુક્ત છે એમ વિચારવું.

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૩. ૧૮-૨૦)

ભગવદ્દર્શના અનુષ્ઠાતા પુરૂષને ભગવાન વિષે, જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય પૂર્વિકા કેવી ભક્તિ ઉદય પામે ? આ આકાંક્ષા પરત્વે કહ્યું છે:—

યદ્યનીશો ધારયિતું મનો બ્રહ્મણિ નિશ્ચલમ્ ।

મયિ કર્માણિ સર્વાણિ નિરપેક્ષઃ સમાચર ॥

શ્રદ્ધાલુર્મે કથાઃ શૃણ્વન્ સુમદ્રા લોકપાવનીઃ ।

ગાયત્રીનુસ્મરન્ જન્મ કર્મ ચામિનયન્ મુહુઃ ॥

મદર્થે ધર્મકામાર્થાનાચરન્ મદપાશ્રયઃ ।

લભતે નિશ્ચલાં ભક્તિં મય્યુદ્ભવ ! સનાતને ॥

પરબ્રહ્મમાં આ પ્રમાણે મનને નિશ્ચળ રાખવાની તમારી શક્તિ ન હોય તો તેમ કરવાનું પણ છોડી દેતાં નિષ્કામ રહીને સઘળાં કર્મો મને અર્પણ કરી દેવાનું રાખો. ૨૨

હે ઉદ્ભવ ! જે પુરૂષ શ્રદ્ધાથી પરમ મંગળરૂપ અને લોકોને પવિત્ર કરનારી મારી કથાઓને સાંભળ્યા કરે, મારા જન્મ અને કર્મોનું વારંવાર ગાયન, સ્મરણ અને અનુકરણ કર્યા કરે, મારી પ્રીતિને માટે જ ધર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરે અને મારા આશ્રયથી જ રહે, તે પુરૂષને હું કે જે સનાતન છું તેમાં નિશ્ચળ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

(શ્રી. ભા. ૧૨. ૧૧. ૨૨-૨૪)

તેજ પ્રકારે કહ્યું છે:—

મક્તિયોગઃ પુરૈવોક્તઃ પ્રીયમાણાય તેઽનય ।

પુનશ્ચ કથયિષ્યામિ મદ્ભક્તેઃ કારણં પરમ્ ॥

શ્રદ્ધાઽમૃતકથાયાં મે શશ્વન્મદનુકીર્તનમ્ ।
 પરિનિષ્ઠાયાન્તુ પૂજાયાં સ્તુતિભિઃ સ્ત્વનં મમ ॥
 આદરઃ પરિચર્યાયાં સર્વાઙ્ગૈરભિવન્દનમ્ ।
 મદ્રક્તપૂજાઽભ્યધિકા સર્વભૂતેષુ મન્મતિઃ ॥
 મદર્થેષ્વજ્ઞચેષ્ટા ચ વચસા મદગુણેરણમ્ ।
 મય્યર્પણશ્ચ મનસઃ સર્વકામવિવર્જનમ્ ॥
 મદર્થેઽર્થપરિત્યાગો ભોગસ્ય ચ સુખસ્ય ચ ।
 ઇષ્ટં દત્તં હૃતં જપ્તં મદર્થે યદ્ વ્રતં તપઃ ॥
 એવં ધર્મેર્મનુષ્યાણામુદ્ભવાત્મનિવેદિનામ્ ।
 મયિ સન્જાયતે ભક્તિઃ કોઽન્યોઽસ્યાર્થાવશિષ્યતે ॥

અ૦—હે ઉદ્ધવ! જો કે ભક્તિયોગ મેં તમને પ્રથમ જ કહેલો છે તો પણ ભક્તિયોગમાં તમારી પ્રીતિ જોવામાં આવે છે, તેથી ફરીવાર પણ કારણ સહિત ભક્તિયોગ વિષે કહીશ.

મારી અમૃત સરખી કથામાં શ્રદ્ધા, શ્રવણ કર્યા પછી નિરંતર મારી કથાનું વ્યાખ્યાન, મારી પૂજામાં નિરંતર નિષ્ઠા, સ્તોત્રામાંથી નિરંતર મારી સ્તુતિ, સેવામાં નિરંતર આદર, સર્વ અંગોથી નમસ્કાર, મારા ભક્તોનું વિશેષ પૂજન, સર્વ પ્રાણિઓમાં મારી ભાવના, મારે માટે જ સર્વ લૌકિક ક્રિયા, વચનથી મારા ગુણોનું કથન, મારા ભજનને માટે તેમાં અડચણ લાવનાર ધન, ભોગ અને પુત્ર રમાંડવા આદિ સુખનો ત્યાગ, અને મારે માટે જ યજન, દાન, હોમ, જપ, વ્રત તથા તપની ક્રિયા, એ સઘળાં મારી ભક્તિનાં કારણ છે.

હે ઉદ્ધવ! આવા ધર્મોથી મને પોતાનું નિવેદન કરનારા મનુષ્યોને મારામાં પ્રેમલક્ષણાભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એવા ભક્તને કશું સાધન કે તે સાધનથી મેળવવાનું અવશેષ રહેતું નથી. સઘળું પોતા-થીજ મળે છે. (શ્રી. ભા. ૧૧. ૧૯, ૧૯-૨૪)

अन्य स्थले तेन प्रकारे कहुं छेः—

तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।
 शब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥
 तत्र भागवतान् धर्माञ्छिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः ।
 अमाययाऽनुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्माऽऽत्मदो हरिः ॥
 सर्वतो मनसोऽसंगमादौ संगं च साधुषु ।
 दयां मैत्रां प्रश्रयञ्च भूतेष्वद्वा यथोचितम् ॥
 शौचं तपस्तिक्ष्णां च मोनं स्वाध्यायमार्जवम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं इन्द्रसज्जयोः ॥
 सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् ।
 विविक्तं चीरवसनं सन्तोषं येन केन चित् ॥
 श्रद्धां भागवते शालेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि ।
 मनौवाक्कायदंडं च सत्यं शमदमावपि ॥
 श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ।
 जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥
 इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यश्चात्मनः प्रियम् ।
 दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनम् ॥
 एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ।
 परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥
 परस्परानुकथनं पावनं भगवद्दयशः ।
 मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ॥

સ્મરન્તઃ સ્મારયન્તશ્ચ મિથોઽધૌઘહરં હરિમ્ ।

ભક્ત્યા સન્નાતયા ભક્ત્યા વિભ્રત્યુત્પલકાં તનુમ્ ॥

ક્વચિદ્દુદન્ત્યચ્યુતચિન્તયા ક્વચિ

દ્વસન્તિ નન્દન્તિ વદન્ત્યલૌકિકા : ।

નૃત્યન્તિ ગાયન્ત્યનુશીલયન્ત્યજં—

ભવન્તિ તૂર્ણોં પરમેત્ય નિર્વૃત્તાઃ ॥

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षेद्भक्त्या तदुत्थया ।

नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥

અ—આ કારણથી ઉત્તમ કલ્યાણ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે, વેદમાં પોહોંચેલ હોવાથી સંશય મટાડનાર અને પરબ્રહ્મમાં અપરોક્ષ અનુભવથી પહોંચેલ હોવાથી શિષ્યોના મનમાં પોતાનો બોધ પેસાડનાર ધણી શાંતિવાળા ગુરૂને શરણે જવું.

ગુરૂની પાસે રહી ગુરૂને જ આત્મ અને ઇષ્ટ દેવ સમજતાં નિષ્કપટ સેવાથી ભગવતસંબંધી ધર્મ શીખવા, કે જે ધર્મોથી આત્મા અને ભક્તોને પોતાનું સ્વરૂપ આપનાર ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે.

મનમાં સર્વ વિષયોથી વૈરાગ્ય, પ્રથમ સાધુ પુરૂષોનો સંગ, પોતાથી હીન પ્રાણિ ઉપર દયા, સમાનની સાથે મૈત્રી અને ઉત્તમોની પાસે નમ્રતા કરવાનું શીખવું.

માટી તથા જળ આદિથી મનની પવિત્રતા, સ્વધર્મનું આચરણ, ક્ષમા, વૃથા બોલવાનો ત્યાગ, વેદપાઠાદિક, સરળતા, ઋતુમાંજ પોતાની સ્ત્રીનો સંગ કરવા આદિ બ્રહ્મચર્ય, પ્રાણિઓનો અદ્રોહ, અને સુખદુઃખ તથા શીતઉષ્ણ આદિ જોટાના પદાર્થોમાં હર્ષ શોકથી રહિતપણું રાખવાનું શીખવું.

સર્વ પદાર્થમાં સત્ અને ચિત્ત રૂપે આત્મા રહેલ છે એવો વિચાર, નિયંતાપણાથી ઇશ્વર રહેલ છે એવો વિચાર, એકાંતમાં રહે-

નારપણું, ધર આદિના અભિમાનથી રહિતપણું, નિર્જન સ્થાનમાં પડેલાં ચીથરાં અથવા શુદ્ધ વલ્કલનું પરિધાન, અને જે કાંઈ મળે તેથી સંતોષ રાખવાનું શીખવું.

ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા, બીજાં શાસ્ત્રોની અનિન્દા, પ્રાણાયામથી મનનો દંડ, મૌનથી વાણીનો દંડ, અનુદ્યમથી ક્રિયાનો દંડ, યથાર્થ ભાષણ, અન્તઃકરણનો નિગ્રહ, અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ રાખવાનું શીખવું.

અહ્ભુત કર્મ કરનારા ભગવાનનાં જન્મ, કર્મ અને ગુણોનું શ્રવણ, કીર્તન, ધ્યાન અને ભગવાનના ઉદ્દેશથી જ સર્વ કર્મ કરવાનું શીખવું.

યજ્ઞન, દાન, તપ, જપ, સદાચાર, ગંધપુષ્પાદિક પોતાના પ્રિય પદાર્થ અને સ્ત્રી, પુત્ર. ધર તથા પ્રાણ પણ સેવકપણાથી ઇશ્વરને અર્પણ કરવાનું શીખવું.

એ પ્રમાણે જ જેઓના ભગવાન જ આત્મા અને સ્વામી છે એવા મનુષ્યોમાં સ્નેહ, સ્થાવર જંગમોની સેવા, તેઓમાં પણ મનુષ્યોની વિશેષ સેવા, અને સ્વધર્મ પાળનારાઓની વિશેષ સેવા કરવાનું શીખવું.

પરસ્પરની સાથે ભગવાનના પવિત્ર યજ્ઞનું વર્ણન અને યજ્ઞના વર્ણનથી જ મનનું રક્ષણ, સુખ તથા દુઃખોની નિવૃત્તિ રાખવાનું શીખવું.

આ પ્રમાણે વર્તનારા અને પાપના સમૂહને દરનારા ભગવાનનું સ્મરણ કરતા તથા પરસ્પર સ્મરણ કરાવતા ભક્તોના શરીરમાં સાધન ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી રૂવાડાં ઉભાં થઈ જાય છે.

આવા અલૌકિક ભક્તો કોઈ સમયે ભગવાનનું ચિંતન કરતાં રહે છે, કોઈ સમયે હસે છે, કોઈ સમયે રાજી થાય છે, કોઈ સમયે વાતો કરે છે, કોઈ સમયે નાચે છે, કોઈ સમયે ગાય છે, કોઈ સમયે ભગવાનની લીલાનું અનુકરણ કરે છે અને કોઈ સમયે તદાકાર થઈ જતાં સુખ પામીને ચૂપ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે ભગવત્સંબંધી ધર્મોને શીખતો અને નારાયણને તત્પર રહેતો પુરૂષ એ ધર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિના પ્રભાવથી દુસ્તર માયાને પણ અનાયાસે તરે છે.

શ્રી. ભા. ૧૧. ૩. ૨૧-૩૩)

તાત્પર્ય:—તેથી એવિધ શાસ્ત્રીય ઉપાયો વડે મન:શુદ્ધિ સંપાદન કરવી યોગ્ય છે.

અવ૦—શરણે આવેલા પુરૂષની શુદ્ધિસૌકર્યાર્થ (સુગમસિદ્ધિઅર્થે) ભૂમિકા ભેદવડે તે શાસ્ત્રીય ઉપાયોની જ ‘ઉપાયા’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે પ્રતિજ્ઞા કરે છે—

ઉપાયાઃ પ્રથમ સ્કન્ધે નારદેનોપવર્ણિતાઃ ।

સંક્ષેપાત્તાનહં વક્ષ્યે ભૂમિભેદવિભાગતઃ ॥ ૩૧ ॥

અ૦—પ્રથમ સ્કન્ધમાં નારદે ઉપાયોનું ઉપવર્ણન કરેલું તેનું હું સંક્ષેપથી ભૂમિભેદવિભાગપૂર્વક કથન કરીશ. ૩૧

તે ઉપાયોનું જ ‘પ્રથમ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

પ્રથમં મહતાં સેવા તદ્યાપાત્રતા તતઃ ।

શ્રદ્ધાઽથ તેષાં ધર્મેષુ તતો હરિગુણશ્રુતિઃ ॥ ૩૨ ॥

તતો રત્યંકુરોત્પત્તિઃ સ્વરૂપાધિગતિસ્તતઃ ।

પ્રેમવૃદ્ધિઃ પરાનન્દે તસ્યાથ સ્ફુરણં તતઃ ॥ ૩૩ ॥

મગવદ્ધર્મનિષ્ઠાતઃ સ્વસ્મિસ્તદ્ગુણશાલિતા ।

પ્રેમ્ણોઽથ પરમા કાષ્ટેત્યુદિતા ભક્તિભૂમિકા ॥ ૩૪ ॥

અ૦—પ્રથમ મહાન પુરૂષોની સેવા, તેથી તેઓની દયાપાત્રતા, તેથી તેમના ધર્મોપરત્વે શ્રદ્ધા, તેથી હરિશુણનું શ્રવણ, તેથી

રત્યાંકુરોત્પત્તિ (ત્રેમાંકુરની ઉત્પત્તિ), તેથી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ, તેથી
પરાનન્દસ્વરૂપ વિષે ત્રેમવૃદ્ધિ, તેથી પરમાનન્દનું સ્પુરણ, તેથી
ભગવદ્ધર્મની નિષ્ઠા, પોતાના વિષે તેવા શુણ્ણોનું હોવાપણું,
તે પછી ત્રેમની પરમકાળી એ રીતે ભક્તિભૂમિકાનું નિરૂપણ
કરેલું છે. (૩૨-૩૪)

તેજ પ્રકારે વ્યાસનારદના સંવાદમાં નારદે કહ્યું છે:—

અહં પુરાડર્તાતભવેડભવં મુને !
દાસ્યાશ્ચ કસ્યાશ્ચન વેદવાદિનામ્ ।
નિરૂપિતો બાલક એવ યોગિનાં-
શુશ્રૂષણે પ્રાવૃષિ નિર્વિવિક્ષતામ્ ॥
તે મય્યપેતાચ્ચિલચાપલેડર્મકે
દાન્તેડધૃતક્રીડનકેડનુવર્તિનિ ।
ચક્રુઃકૃપાં યદ્યપિ તુલ્યદર્શનાઃ
શુશ્રૂષમાણે મુનયોડરૂપભાષિણિ ॥
ઉચ્છિષ્ટલેપાનનુમોદિતો દ્વિજૈઃ
સકૃત્સમ ભુજ્જે તદપાસ્તકિલ્બિષઃ ।
એવં પ્રવૃત્તસ્ય વિશુદ્ધચેતસ-
સ્તદ્ધર્મ એવાત્મરુચિઃ પ્રજાયતે ॥
તત્રાન્વહં કૃષ્ણકથાઃ પ્રગાયતા-
મનુગ્રહેણાશૃણવં મનોહરાઃ ।
તાઃ શ્રદ્ધયા મેડનુપદં વિશૃગ્વતઃ
પ્રિયશ્રવસ્યક્તઃ મમાભવદ્રુચિઃ ॥
તસ્મિન્સતદા લબ્ધરુચેર્મહામતે !

प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ।
 ययाऽहमेतत् सदसत्स्वमायया
 पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥
 इत्थं शरत्प्रावृषिकावृत्तू हरे-
 विंशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।
 संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभि-
 र्भक्तिःप्रवृत्ताऽत्मरजस्तमोऽपहा ॥
 तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः
 श्रद्धधानस्य बालस्य दान्तस्यानुचरस्य च ॥
 ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत् साक्षाद्भगवतोदितम् ।
 अन्ववोचन् गमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ॥
 येनैवाहं भगवतो वामुदेवस्य वेधसः ।
 मायाऽनुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥
 एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्त्वया यद्विचिकित्सितम् ।
 यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥
 आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत !
 तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥
 एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।
 त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥
 यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ।
 ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥

કુર્વાણા યત્ર કર્માણિ ભગવચ્છિક્ષ્યાઽસકૃત્ ।
 ગૃણન્તિ ગુણનામાનિ કૃષ્ણસ્યાનુસ્મરન્તિ ચ ॥
 ઝંનમો ભગવતે તુમ્યં વાસુદેવાય ધીમહિ ।
 પ્રદ્યુમ્નાયાનિરુદ્ધાય નમઃ સંકર્ષણાય ચ ॥
 ઇતિ મૂર્ત્યભિધાનેન મન્ત્રમૂર્તિમમૂર્તિકમ્ ।
 યજતે યજ્ઞપુરુષં સ સમ્યગ્દર્શનઃ પુમાન્ ॥
 હ્રમં સ્વનિગમં બ્રહ્મન્નવેત્ય મદનુષ્ટિતમ્ ।
 અદાન્ મે જ્ઞાનમૈશ્વર્યં સ્વસ્મિન્ ભાવંચ કૈશવઃ ॥

અ०—હે મુનિ ! હું પૂર્વજન્મમાં વેદવાદીઓની કેઃઈ એક દાસી
 થકી જન્મ પામ્યો હતો અને મને ચોમાસામાં એક કેકાણે રહેવાને
 ઇચ્છતા એવા યોગીઓની સેવામાં રાખ્યો હતો.

સર્વજ્ઞતિનું ચપળપણું જેનું ગયું છે એવો બાળક, જિતેન્દ્રિય,
 ત્યાગ કરેલ છે રમવાનાં સાધન જેણે એવો, અનુકૂળ વર્તવાવાળો,
 સેવાને કરતો અને થોડું બોલવાના સ્વભાવવાળો એવો તેને વિષે તે
 મુનિઓ પણ જો કે સમદર્શિ હતા તો પણ દયા કરતા હતા.

તે બ્રાહ્મણ મુનિઓની આજ્ઞાથી પાત્રમાં વળગેલાં ઉચ્છિષ્ટને જ
 જમતો તેથી નાશ થયેલ છે સર્વ પાપ જેનાં એવો, એવી રીતે સેવા
 કરતો અને શુદ્ધ ચિત્તવાળો એવો હું તેની તેઓના ધર્મમાં એટલે
 ઇશ્વર ભજનમાં રૂચિ થઇ.

હે મુનિ ! ત્યાં કૃષ્ણની મનોહર કથાને ગાતા એવા તે મુનિ-
 ઓના અનુગ્રહથી હું તે કથાઓને સાંભળતો હતો, અને મારી પોતાની
 શ્રદ્ધાવડે પદેપદે શ્રવણ કરતો એવો હું તેને ઇશ્વરને વિષે રૂચિ થઇ.

તે ભગવાનને વિષે પ્રીતિ થયા પછી મને તેજ ભગવાનમાં તે
 સમયે દૃઢમતિ થઈ કે જે મતિ વડે પ્રપંચ થકી જૂદો પરબ્રહ્મ

એવો હું તેને વિષે, સત્ અને અસત્ એટલે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એવું આ શરીર પોતાની અવિદ્યાવડે કલ્પેલું છે એમ જાણું છું.

એ રીતે શરદ અને વર્ષાઋતુમાં મહાત્મા મુનિઓએ ગવાતા હરિભગવાનના નિર્ભજ યજ્ઞને ત્રણે વખત શ્રવણ કરતો એવો હું તેને શુદ્ધિના રજોગુણ અને તમોગુણને મટાડનારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ.

શ્રદ્ધાવાળો, બાળક, જીતેન્દ્રિય, અને ચાકર એવો હું તેને, દીન જેને વહાલા છે અને જવાને ઇચ્છા કરતા એવા મુનિઓએ કૃપા કરીને સાક્ષાત્ ભગવાને કહેલું જ્ઞાનામાં જ્ઞાનું જ્ઞાન કહ્યું.

જે જ્ઞાન વડે ભગવાન વાસુદેવ એવા વિદ્યાતાની માયાના અનુભાવને મેં જાણ્યો, કે જે જાણવાથી તે ઇશ્વરના પદને પુરૂષો પામે છે.

હું વ્યાસજી ! આ અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવ એવા ત્રણે તાપને મટાડનારૂં, સર્વને નિયમમાં રાખનારા બ્રહ્મરૂપ ભગવાનને વિષે અર્પણ કરેલું જે કર્મ, તે તમને કહી દેખાડયું.

હું સારાં વ્રતવાળા વ્યાસજી ! જે દ્રવ્યથી પ્રાણિઓને જે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે રોગને તે જ દ્રવ્ય મટાડી શકતું નથી, પણ બીજા દ્રવ્યથી મળેલું અથવા સંસ્કાર પામેલું હોય તો તે રોગને મટાડી શકે છે.

એ રીતે માણસોના સર્વ ક્રિયાના યોગો સંસારના હેતુરૂપ છે. પરન્તુ તે જો ઇશ્વરને વિષે અર્પણ કરેલા હોય તો કર્મની નિવૃત્તિને માટે કલ્પાય છે, એટલે કર્મનો નાશ કરવામાં સમર્થ થાય છે.

જે ભગવાનને પ્રસન્ન કરનારૂં કર્મ અંહી કરાય છે તે કર્મ ભક્તિ-યોગવાળું અને તે ભગવાનને આધીન એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.

જ્યારે ભગવાનની આજ્ઞા વડે નિરંતર કર્મને કરનારા પુરૂષો થાય છે ત્યારે તે ભગવાનના ગુણને અને નામને ગાય છે અને સ્મરણ કરે છે.

ભગવાન એવા તમને નમન કરીએ છીએ, વાસુદેવ એવા તમને મનવડે નમન કરીએ છીએ, પ્રલુપ્ત, અનિરૂદ્ધ, સંકર્ષણ એવા તમને નમીએ છીએ.

એ રીતે મૂર્તિઓના નામથી નિરાકાર અને મંત્રની મૂર્તિરૂપ ચરપુરુષ ઇશ્વરને જે પૂજે છે તે પુરુષ સારા જ્ઞાનવાળો થાય છે.

હું પણ એવી જ રીતે કરતો હતો, તો હે બ્રહ્મન્ ! આ મારો ઉપદેશ નારદે પાળ્યો. એમ જાણી તે કેશવ ભગવાને મને જ્ઞાન, ઇશ્વરપણું અને પોતાને વિષે પ્રીતિ આપી.

(શ્રી. ભા. ૧. ૫. ૨૩-૩૯)

ભગવત્સેવા એ પ્રકારની હોય છે; ભગવાનના ભક્તની સેવા અને બીજી સાક્ષાત્ ભગવાનની સેવા; તેમાં પહેલી, જે પ્રકારે નીચે કહ્યું છે તેવી હોય છે:—

મહત્સેવાં દ્વારમાહુર્વિમુક્તે—

સ્તમોદ્વારં યોષિતાં સંગિસંગમ્ !

મહાન્તસ્તે સમચિત્તાઃ પ્રશાન્તા—

વિમન્યવઃ સુહૃદઃ સાધવો યે ।

યે વા મયીશ કૃતસૌહૃદાર્થા—

જનેષુ દેહમ્ભરવાર્તિકેષુ ।

ગૃહેષુ જાયાઃ સ્તમજરાતિમત્સુ

ન પ્રીતિયુક્તા યાવદર્થાશ્ચ લોકે ॥

તેમ જ કહ્યું છે:—

પ્રસંગમજરં પાશમાત્મનઃ કવયો વિદુઃ ।

સ ઇવ સાધુષુ કૃતો મોક્ષદ્વારમપાવૃત્તમ્ ॥

તિતિક્ષવઃ કારુણિકાઃ સુહૃદઃ સર્વદેહિનામ્ ।

અજાતશત્રવઃ શાન્તાઃ સાધવઃ સાધુભૂષણાઃ ॥

મય્યનન્યેન ભાવેન ભક્તિં કુર્વન્તિ યે દ્વદામ્ ।

मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥
 मदाश्रयाः कथामृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
 तपन्ति विविधास्तापा नैतान् मद्रतचेतसः ॥
 त एते साधवः साध्वि ! सर्वसंगविवर्जिताः ।
 संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः संगदोषहरा हि ते ॥

तेभ्य ७४ ३६ तुं छेः—

यत्पादसंश्रयाः सूत ! मुनयः प्रशमायनाः ।
 सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापोऽनुसेवया ॥
 तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥

तेभ्य ७४ ३६ तुं छेः—

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः ।
 तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥
 अत आन्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः ।
 संसारोऽस्मिन् क्षणाद्धोऽपि सत्संगः शेषधिर्नृणाम् ॥

तेभ्य ७४ ३६ तुं छेः—

न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव !
 न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणाः ॥
 व्रतानि यज्ञाच्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः ।
 यथाऽवरुन्धे सत्संगः सर्वसंगापहो हि माम् ॥
 सत्संगेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः ।
 गन्धर्व्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चरणगुह्यकाः ॥

વિદ્યાધરા મનુષ્યેષુ વૈશ્યાઃ શૂદ્રાઃ સ્ત્રિયોઽન્યજાઃ ।

રજસ્તમઃપ્રકૃતયસ્તસ્મિન્ યુગેઽનઘ !

બહવો મત્પદં પ્રાપ્તાસ્ત્વાષ્ટ્રકાયાઘવાદયઃ ॥

અ૦—મહાત્માપુરૂષોની સેવા એ મોક્ષનું દાર છે અને સ્ત્રીઓના સંગીઓનો સંગ એ નરકનું દાર છે એમ કહેવાય છે. જેઓ સમદષ્ટિ રાખનાર, શાંતિવાળા, ક્રોધરહિત. સર્વના મિત્ર અને સદાચારવાળા હોય તેઓને મહાત્મા સમજવા. ૨

અથવા, હું કે જે પરમેશ્વર છું તેમાં જ રનેહ રાખવારૂપી પુરૂષાર્થ કરનારા, પેટ ભરવાની જ વાતો કરનારા લોકોમાં તથા સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, અને ધનમાં પ્રીતિ નહિ રાખનારા અને દેહના નિર્વાહ કરતાં વધારે ઇચ્છા નહિ રાખનારા જેઓ હોય તેમને મહાત્મા સમજવા. (શ્રી. ભા. પ. ૫. ૨-૩)

સંગ કરવો એ આત્માને ત્રુટે નહિ એવો પાશ છે એમ વિદ્વાનોનો સિદ્ધાંત છે; પણ તે જ સંગ જે સાધુઓનો કર્યો હોય તો ખુલેલું મોક્ષનું દાર છે. (શ્રી. ભા. ૩. ૨૫. ૨૦)

સુખ દુઃખને સહન કરનારા, દયાવાળા, સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર, કોઈને શત્રુ તો માને જ નહિ એવા શાંત, શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલનારા સારો સ્વભાવ જ જેને ધરેણું છે એવા, એક ભાવથી મારી દહ ભક્તિ કરનારા, મારા માટે સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરનારા, સ્વજન અને આંધવોના રનેહને મૂકી દેનારા અને નિરંતર મારી પવિત્ર કથાઓને સાંભળનારા તથા વર્ણન કરનારા જેઓ હોય, તેઓને સાધુ જાણવા; એ લોકોનું ચિત્ત મારામાં જ લાગી રહ્યું હોય છે. તેથી તેઓને અનેક પ્રકારના તાપ પીડા કરતા નથી. (શ્રી. ભા. ૩. ૨૫. ૨૧-૨૩)

હે સાધ્વી ! સર્વ પ્રકારની આસક્તિઓનો જેઓએ ત્યાગ કર્યો હોય તેઓ સાધુ કહેવાય છે; તે માટે એવા લોકોનો જ સંગ કરવો; કેમકે એઓ વિષયસંગના દોષને મટાડે છે. (શ્રી. ભા. ૩. ૨૫. ૨૪)

ગંગાનું જળ તો ધણો વખત સેવવાથી પવિત્ર કરે છે, પણ જે ભગવાનના ચરણારવિંદને આશ્રય કરનારા અને શાંતિનો જ જેને આશ્રય છે, એવા મુનિઓ પાસે જવાથી તત્કાળ પવિત્ર કરે છે.

(શ્રી. ભા. ૧-૧-૧૫)

અને ભગવદ્ભક્તના સંગના લેશની ધરાબર સ્વર્ગ અથવા મુક્તિને પણ ગણતા નથી, સારે માણસોનાં તુચ્છ રાજ્ય આદિ સુખો તો કાણ માત્ર છે !

(શ્રી. ભા. ૧. ૧૮. ૧૩)

ઘણા અવતારમાં ફરતા નરોને આ મોક્ષના સાધનરૂપ મનુષ્યોને દેહ ક્ષણભંગુર છતાં પણ દુર્લભ છે, અને તેમાં પણ વૈષ્ણવોનું દર્શન દુર્લભ છે એમ માનું છું. (શ્રી. ભા. ૧૧. ૨. ૨૯)

હે નિર્મળ પુરુષો ! એટલા માટે સર્વોત્તમ કલ્યાણ શું છે ? તે આપ લોકોને પૂછું છું; કારણ કે આ સંસારમાં અરધા ક્ષણનો સત્સંગ પણ મનુષ્યોને ભંડાર મળવાની યેઠે આનંદ આપે છે.

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૨. ૩૦)

સઘળા સંગોને મટાડનારો સત્સંગ જેવી રીતે મને વશ કરે છે. તેવી રીતે યોગ, તત્ત્વવિવેક, ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ, સંન્યાસ, યજ્ઞ, વાવકૃવા આદિ કરાવવારૂપ પૂર્તિ, દક્ષિણા, વ્રત, દેવપૂજન, મંત્રો, તીર્થ, નિયમ કે યમો મને વશ કરતા નથી. (શ્રી. ભા. ૧૧. ૧૨. ૧)

દૈત્યો, રાક્ષસો, મૃગો, પક્ષીઓ, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગ લોકો, સિદ્ધો, ચારણો, યક્ષો, વિદ્યાધરો, માણસોમાં પણ વૈશ્યો, શૂદ્રો કે જેઓ રજ્જેગુણી કે તમોગુણી સ્વભાવવાળા હતા, તેઓ પણ તે યુગમાં કેવળ સત્સંગથી મને પામ્યા છે. (શ્રી. ભા. ૧૧. ૧૨. ૧-૫)

સાક્ષાત્ ભગવાનની સેવા સંબંધમાં જેમ કહ્યું છે:—

वृषपन्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ।

सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्वथः ॥

વ્યાધઃ કુબ્જા વ્રજે ગોપ્યો યજ્ઞપત્યસ્તથાઽપેરે ।

તે નાધીતશ્રુતિગણા નોપાસિતમહત્તમાઃ ॥

અવ્રતાતપ્તપસઃ સત્સંગાન્મામુપાગતાઃ ।

કેવલેન હિ ભાવેન ગોપ્યો ગાવો નગા મૃગાઃ ॥

યેઽન્યે મૂઢધિયો નાગાઃ સિદ્ધા મામીયુરજ્જસા ।

યં ન યોગેન સાંખ્યેન દાનવ્રતતપોઽધ્વરૈઃ ॥

વ્યાહ્યાસ્વાધ્યાયસંન્યાસૈઃ પ્રાપ્નુયાદ યત્નવાનપિ ॥

(શ્રી. મા. ૧૧-૧૨. ૫-૯)

મત્કામા રમણં જારમસ્વરૂપવિદોઽબલાઃ ।

બ્રહ્મ માં પરમં પ્રાપુઃ સંગાચ્છતસહસ્રશઃ ॥

તસ્માત્ ત્વમુદ્ભવોત્સૃજ્ય ચોદનાં પ્રતિચોદનામ્ ।

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ શ્રોતવ્યં શ્રુતમેવ ચ ॥

મામેકમેવ શરણમાત્માનં સર્વદેહિનામ્ ।

યાહિ સર્વાત્મિભાવેન યાસ્યસિ હ્યકુતોભયઃ ॥

(શ્રી. મા. ૧૧-૧૨. ૧૩-૧૫)

જ૦—હે ઉદ્ધવ ! વૃત્રાસુર, પ્રહલાદ આદિ, વૃષપર્વા, બળિરાજ, બાણાસુર, મયદાનવ, વિભીષણ, સુગ્રીવ, હનુમાન, ગંધર્વાન, ગન્ધેન્દ્ર, જટાયુપક્ષી, તુલાધાર વાણીઓ, ધર્મવ્યાધ, કુબ્જ, વ્રજની ગોપીઓ, યજ્ઞકરનારા બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ, અને બીજાઓ પણ સત્સંગથી જ મને પામ્યા છે.

એઓએ વેદનું અધ્યયન કર્યું ન હતું, અધ્યયનને માટે મહાત્મા પુરૂષોની ઉપાસના કરી ન હતી, વ્રત કર્યા ન હતાં, અને તપ પણ કર્યા ન હતાં; તોપણ સત્સંગથી (મારા અને મારા ભક્તોના સંગથી) મને પામ્યા છે.

ગોપીઓ, ગાયો, વૃક્ષો, મૃગો, નાગ અને બીજાં પણ મૂઠ શુદ્ધિ-વાળા જીવો સત્સંગથી મળેલા કેવળ ભાવથી જ કૃતાર્થ થઇને મને અનાયાસથી પામ્યા છે. વૃત્રાસુરાદિકને કદાચ બીજાં સાધનો પણ હોય પરંતુ ગોપી અને ગાયો આદિકને તો બીજાં કંઈ સાધન હતાં જ નહિ.

યોગ, સાંખ્ય, દાન, વ્રત, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, વેદાધ્યયન અને સંન્યાસના યત્ન કરે તો પણ જે મારા સ્વરૂપને પામતા નથી તે સ્વરૂપને ઉપર કહેલાં પ્રાણિઓ કેવળ સત્સંગથી જ પામ્યા છે.

(શ્રી. ભા. ૧૧-૧૨, ૫-૯)

આ પ્રમાણે મારી જ કામના રાખનારી એ સેંકડો અને હજારો અખળાઓ જોકે મારા સ્વરૂપને જાણતી ન હતી તો પણ હું કે જે તેઓએ જરૂરશુદ્ધિથી સમજેલો પરબ્રહ્મ છું તેને સત્સંગના મહિમાને લીધે પામી હતી.

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૧૨. ૧૩)

હે ઉદ્ધવ ! મારા ભજનનો પ્રભાવ એવો છે એટલા માટે તમે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વિધિ, નિષેધ, પ્રવૃત્ત કર્મ, નિવૃત્ત કર્મ, સાંભળવાનું અને સાંભળેલું છોડી દઇને હું કે જે સર્વ પ્રાણિઓનો એકજ આત્મા છું તેનું જ ' સર્વ જગત્ ભગવત્સ્વરૂપ છે ' એવા ભાવથી શરણ લ્યો અને મને પ્રાપ્ત થઇને સંસારના સઘળા ભયથી છૂટી જાઓ.

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૧૨, ૧૪-૧૫)

તેથી અહીં આ પ્રમાણે નિષ્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે:—

યથાયોગ્ય ભગવત્સંગ વા ભગવત્સંગિસંગ (ભક્તસંગ) વિના ભક્તિ ઉદયને પામતી નથી; તેમાં આટલો જ વિશેષ હોય છે:—

ભગવત્સંગિઓને કૃતકૃત્યતા સિદ્ધ હોવાથી. અન્યસંગની અપેક્ષા હોતી નથી, અને ભગવત્સંગિના સંગ રાખનારાઓને તો ફલપણાએ કરીને ભગવત્સંગની અપેક્ષા અવશ્ય વિઘ્નમાન હોય છે; આ રીતે, મહત્સેવા જે પ્રકારની છે તેનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

ભગવત્સેવાથી ભગવાનની દયાપાત્રતા સિદ્ધ થાય છે; તે મહાન પુરુષોને તે (ભગવાનની દયાપાત્રતા) સ્વવિષયભૂત હોવાથી, પોતાના સુશ્રીલતા આદિ ગુણો વડે તે સિદ્ધ થાય છે; વળી શ્રી ભગવાનને તે ગુણોની ઉક્તિ કરેલી છે:—

કૃપાલુરકૃતદ્રોહસ્તિતિક્ષુઃ સર્વ્વદેહિનામ્ ।

સદાસારોઽનવદ્યાત્મા સમઃ સર્વ્વોપકારકઃ ।

કામૈરહતધીર્દાન્તો મૃદુઃ શુચિરકિશ્ચન ।

અનીહો મિત્તમુક્ શાન્તઃ સ્થિરો મચ્છરણો મુનિઃ ॥

અપ્રમત્તો ગમીરાત્મા ધૃતિમાન્ જિતષઙ્ગુણઃ ।

અમાની માનદઃ કલ્પો મૈત્રઃ કારુણિકઃ કવિઃ ॥

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૧૧. ૨૯-૩૧)

અ૦—(સાધુનાં આ પ્રમાણે ત્રીશ લક્ષણ છે)—પરાયાં દુઃખોને નહીં સહન કરનાર, કોઈ પણ પ્રાણિનો દ્રોહ નહીં કરનાર, ક્ષમાવાળો, સત્યરૂપ બળવાળો, ધર્મ્યાદિકથી રહિત, સુખદુઃખમાં સમાન, યથાશક્તિ સર્વનો ઉપકાર કરનાર, વિષયોથી નહિ ક્ષોભ પામતા મનવાળો, ઇન્દ્રિયોને જીતનાર, કોમળ ચિત્તવાળો, સારો આચાર પાળનાર, પરિગ્રહ નહિ કરનાર, આ લોકના સુખ માટે કશી ક્રિયા નહિ કરનાર, થોડું જમનાર, શાંત, સ્વધર્મમાં સ્થિર, મારા જ આશ્રયથી રહેનાર, મનન કરનાર, સાવધાન, નિર્વિકાર, કષ્ટના સમયમાં પણ ધૈર્ય રાખનાર, ક્ષુધાપિપાસા, શોક, મોહ, જરા તથા મૃત્યુને પોતામાં નહિ માનનાર, માનની ઈર્ષ્યા નહીં ધરાવનાર, બીજાઓને માન આપનાર, બીજાને જ્ઞાન દેવામાં ચતુર, કોઈને નહિ ઇગનાર, કંઈથી જ સઘળી પ્રવૃત્તિ કરનાર, અને સારી રીતના જ્ઞાનવાળો જે પુરુષ હોય તે સાધુ કહેવાય છે.

તેજ રીતે કહ્યું છે:—

મદમિજ્ઞં ગુરું શાન્તમુપાકમીત મદાત્મકમ્ ।

અમાની મત્સરો દક્ષો નિર્મમો દૃઢસૌહૃદઃ ॥

અસત્વરોઽર્થજિજ્ઞાસુરનસૂયુરમોઘવાક્ ।

જાયાઽપત્યગૃહક્ષેત્રસ્વજનદ્રવિણાદિષુ ॥

ઉદાસીનઃ સમં પश्यન્ સર્વેષ્વર્થમિવાત્મનઃ ॥

(શ્રી. મા. ૧૧-૧૦, ૫-૭)

અ०—યમોમાં પણ આદર મૂકીને શાંત, હું રૂપ અને મને જાણનાર ગુરૂની સેવા કરવી. ગુરૂનું સેવન કરનારા પુરૂષે માન, મત્સર આળસ કે સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં મમતા રાખવા નહિ. ગુરૂમાં દૃઢ પ્રેમ રાખવો, વ્યગ્રતા રાખવી નહિ, સાચા તત્ત્વનો વિચાર કરવો, ઇર્ષ્યા રાખવી નહિ, વ્યર્થ બોલવું નહિ.

સ્ત્રી, સંતાન, ધર, ક્ષેત્ર, સ્વજન અને ધન ઇત્યાદિકમાં ઉદાસીન રહેવું, અને વિચાર કરવો કે “ સર્વ શરીરોમાં આત્મા એક જ છે માટે સર્વને સર્વનાં સ્ત્રીપુત્રાદિકથી જે સુખ મળે છે તે મને જ મળે છે તેથી મારાં સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં મારે શા માટે મમતા રાખવી ” આવા વિચારથી સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં ઉદાસીન રહીને ગુરૂની સેવા કરવી. ઇત્યાદિ;

આનો જેમ પ્રહલાદ ઉદારણરૂપ છે—

તસ્ય દૈત્યપતેઃ પુત્રાશ્ચત્વારઃ પરમાદ્ભુતાઃ ।

પ્રહ્લાદોઽભૂન્મહાંસ્તેષાં ગુણૈર્મહદુપાસકઃ ॥

બ્રહ્મણ્યઃ શીલસંપન્નઃ સત્યસન્ધો જિતેન્દ્રિયઃ ।

આત્મવત્ સર્વભૂતાનામેકઃ પ્રિયસુહૃત્તમઃ ॥

દાસવત્ સંનતાર્યાગ્નિઃ પિતૃવત્ દીનવત્સલઃ ।

ઋતૃવત્ સદૃશઃ સ્નિગ્ધો ગુરુષ્વીશ્વર ભાવનઃ ।

વિદ્યાઽઽર્થરૂપજન્માદયો માનદમ્ભવિવર્જિતઃ ॥

નોદ્વિગ્નચિત્તો વ્યસનેષુ નિસ્પૃહઃ

શ્રુતેષુ દષ્ટેષુ ગુણેષ્વસ્તુદૃક્ ।

દાન્તેન્દ્રિયપ્રાણશરીરધીઃ સદા

પ્રશાન્તકામો રહિતાસુરોઽસુરઃ ॥

(શ્રી. મા. ૭-૪, ૩૦-૩૩)

અ૦—એ દૈત્યોના રાજા હિરણ્યકશિપુને મહા અહ્ભુત ચાર પુત્રો થયા. તેઓમાં સર્વ કરતાં પ્રહલાદ ગુણથી મોટો હતો અને મહાત્માઓનો ભક્ત હતો.

એ પ્રહલાદ બ્રાહ્મણોને માનનાર, સારા સ્વભાવવાળો, વચન પાળનાર, જીતેન્દ્રિય, અને સર્વ પ્રાણિઓને પોતાના આત્માની પેઠે અત્યંત પ્યારો અને પરમ મિત્ર હતો.

મહાત્મા પુરૂષોના ચરણમાં દાસની પેઠે નમતો હતો, રાંક લોકો ઉપર તેઓના આપની પેઠે પ્રેમ રાખતો હતો. જે પુરૂષ પોતાની યરાયર હતા તેઓના ઉપર ભાઈના જેવો સ્નેહ રાખતો હતો. ગુરૂને ઈશ્વર કરી માનતો હતો. વિદ્યા, ધન, રૂપ અને કુળથી સંપન્ન હોતો તો પણ અભિમાન કે અઙ્કડપણું રાખતો નહોતો.

દુઃખથી ઉદ્વેગ પામતો નહોતો. આ લોક તથા પરલોક સંબંધી વિષય સુખને ખોટાં માનતો હતો તેથી તેઓમાં તેને ઈચ્છા હતી નહીં. ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, શરીર અને બુદ્ધિને વશ રાખતો હતો. નિરન્તર તેની સઘળા કામનાઓ જ્ઞાંતજ રહેતી હતી; જાતે અસુર હતો તો પણ તેમાં અસુરના ગુણ હતા નહિ, (શ્રી. ભા. ૭. ૪. ૩૦-૩૩)

આ રીતના શિષ્ય ગુણના અભાવે તો મહત્તમ પુરૂષનો સંગ નિરર્થક થાય છે: એમ તદ્દયાપાત્રતા (તે મહાત્માની દયાપાત્રતા) બીજી ભૂમિકા છે. તે પણ એ પ્રકારની હોય છે; એક સ્વપ્રયત્નની

અપેક્ષા રહિત અને બીજી તેની અપેક્ષા સહિત; તેમાં પહેલા પ્રકાર સંબંધમાં જેમ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

તત્ત્વેમનિકાયામં શિતિકણ્ઠં ત્રિલોચનમ્ ।
 પ્રસાદસુમુખં વીક્ષ્ય પ્રણેમુર્જાતકૌતુકાઃ ॥
 સ તાન્ પ્રપન્નાર્તિહરો ભગવાન્ ધર્મવત્સલઃ ।
 ધર્મજ્ઞાન્ શીલસમ્પન્નાન્ પ્રીતાન્ પ્રીત ઉવાચ હ ॥

શ્રી રુદ્ર કહે છે:—

યૂયં વેદિષદઃ પુત્રા વિદિતં વશ્વિકીર્ષિતમ્ ।
 અનુગ્રહાય ભદ્રં વ એવં મે દર્શનં કૃતમ્ ॥
 યઃ પરં રંહસઃ સાક્ષાત્ ત્રિગુણાઙ્ગીવસંજ્ઞિતાત્ ।
 ભગવન્તં વાસુદેવં પ્રપન્નઃ સ પ્રિયો હિ મે ॥
 સ્વધર્મેનિષ્ઠઃ શતજન્મભિઃ પુમાન્
 વિરિશ્ચતામેતિ તતઃ પરં હિ મામ્ ॥
 અવ્યાકૃતં ભાગવતોઽથ વૈષ્ણવં—
 પદં યથાઽહં વિબુધાઃ કલાઽત્યયે ॥
 અથ ભાગવતા યૂયં પ્રિયાઃ સ્થ ભગવાન્ યથા ।
 ન મદ્ભાગવતાનાઞ્ચ પ્રેયાનન્યોઽસ્તિ કર્હિંચિત્ ॥
 ઇદં વિવિક્તં જસવ્યં પવિત્રં મંગલં પરમ્ ।
 નિઃશ્રેયસકરઞ્ચાપિ શ્રૂયતાં તદ્ધ્વદામિ વઃ ॥
 ઇત્યનુકોશહૃદયો ભગવાનાહ તાઞ્છિવઃ ।
 બદ્ધાઙ્ગલીન્ રાજપુત્રાન્ નારાયણપરો વચઃ ॥

(શ્રી. મા. ૪-૨૪, ૨૫-૩૨)

इत्यादौ रुद्रप्राचेतससंवादे यथा वा ।

ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके ॥

(શ્રી. મા. ૧-૫-૨૪)

અ૦—તપાવેલા સોનાના ઢગલા જેવા નીલકંઠ, ત્રણ નેત્રવાળા અને પ્રસન્ન મુખવાળા, તે સદાશિવને જોઈને તેમને મોટા આશ્ચર્યથી તેઓએ પ્રશ્ન મ કર્યા. ૨૫

ધર્મવત્સલ અને શરણાગતની પીડા હરનારા સદાશિવે તે પ્રયે-
તાઓને જેઓ ધર્મજાણનારા, સારા સ્વભાવવાળા, અને રાજી થએલા
હતા, તેઓને પ્રીતિથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૨૬

સદાશિવ કહે છે—હે પ્રાચીનખર્હિના પુત્રો ! તમે જે કરવા
ઈચ્છો છો તે મેં જાણ્યું છે; અને તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા સાફ
જ આ પ્રમાણે મેં દર્શન આપ્યું છે. ૨૭

કેમકે, જે ભગવાન સૂક્ષ્મમાયાથી (પ્રકૃતિથી) અને પુરૂષથી
પણ પર છે, તેમનો જે ભક્ત હોય તે મને પ્રિય છે. ૨૮

સ્વધર્મ પાળનાર પુરૂષ સેકંડો અવતાર પછી બ્રહ્માની પદવી
પામે છે અને તે કરતાં પણ વધારે પુણ્ય હોય તો મને પામે છે.
પરંતુ જે ભગવાનનો ભક્ત હોય, તે મરણ પામ્યા પછી તુરત જ
નિર્વિકાર વિષ્ણુનું પદ પામે છે. હું અને બીજા દેવતાઓ પણ વાસ-
નાઓનો નાશ થયા પછી વિષ્ણુના પદને જ પામવાના છીએ. ૨૯

એટલા માટે મને ભગવાન જેવા વહાલા છે તેવા જ તમે
વૈષ્ણુવો વહાલા છો, અને વૈષ્ણુવોને પણ મારા જેવો બીજો વહાલો
કદી પણ હોતો નથી. ૩૦

જે સ્તોત્ર, પવિત્ર, પરમ મંગળરૂપ, મોક્ષ આપનાર અને શુદ્ધ
રીતે જપવા જેવું છે તે હું તમોને કહું છું, સાંભળો. ૩૧

મૈત્રેય કહે છે—એ પ્રમાણે બોલી દયાવાન અને મોટા વૈષ્ણુવ
મહાદેવજીએ, હાથ જોડી ઉભેલા તે રાજકુમારોને ઉપદેશ કર્યો.
(એટલે ભગવાનનું સ્તોત્ર કહ્યું.)

ઈત્યાદિ રૂપ પ્રાચેતસ સંવાદ વિષે, વા સર્વ જાતિનું અપળપણું જેનું ગયું છે એવો બાળક તેને વિષે જે પ્રકાર.....

(શ્રી. ભા. ૧. ૫. ૨૪)

એમ અહીં કહેલું છે; બીજા પ્રકારની (ભૂમિકા) જેમાં સ્વ-પ્રયત્નની અપેક્ષા હોય છે તે સંબંધમાં ધ્રુવનારદસંવાદમાં જેમ ધ્રુવે કહ્યું છે તેમ હોય છે:—

સોઽયં શમો ભગવતા સુખદુઃખહતાત્મનામ્ ।
 દર્શિતઃ કૃપયા પુંસા દુર્દશોઽસ્મદ્વિષૈસ્તુ યઃ ॥
 અથાપિ મેઽવિનીતસ્ય ક્ષાત્રં ધર્મમુપેયુષઃ ।
 સુરુચ્યા દુર્વ્વચોબાળૈર્ન મિત્રે શ્રયતે હૃદિ ॥
 પદં ત્રિભુવનોત્કૃષ્ટં જિગીષોઃ સાધુવર્ત્મ મે ।
 બ્રૂહાસ્મત્પિતૃભિર્બ્રહ્મણ્યૈરપ્યનધિષ્ઠિતમ્ ॥
 નૂનં ભવાન્ ભગવતો યૌઽગજઃ પરમેષ્ઠિનઃ ।
 વિનુદન્નતે વીણાં હિતાય જગતોઽર્કવત્ ॥
 ઇત્યુદીરિતમાકર્ણ્ય ભગવાન્ નારદસ્તદા ।
 પ્રીતઃ પ્રત્યાહ તં બાલં સધ્વાક્યમનુકમ્પયા ॥

શ્રીનારદ કહે છે:—

જનન્યાઽભિહિતઃ પન્થાઃસ વૈ નિઃશ્રેયસસ્ય તે ।
 ભગવાન્ વાસુદેવસ્ત્વં ભજ તત્પ્રવણાત્મના ॥
 ધર્માર્થકામમોક્ષાલ્લ્યં ય ઇચ્છેચ્છ્રેય આત્મનઃ ।
 એકં હોવ હરેસ્તત્ર કારણં પાદસેવનમ્ ॥
 તત્ તાત ! ગચ્છ ભદ્રં તે યમુનાયાસ્તટં શુચિ ।
 પુણ્યં મધુવનં યત્ર સાંનિધ્યં નિત્યદા હરેઃ ॥

જા०—ધ્રુવ કહે છે—અમારા જેવાને ધણી મુશ્કેલીથી ન મળે એવો અને સુખદુઃખથી વિભેદ પામતા પુરૂષોને શાન્તિ આપનાર શાંતિ-માર્ગ આપે કૃપા કરી ખતાવ્યો, તથાપિ તે હું કે જે વિનયહીન અને ક્રૂર ક્ષત્રિય ધર્મને અનુસરનાર છું તેના હૃદયમાં રહેતો નથી. કેમકે સુરચિના દુર્વચનરૂપી બાણથી માંડે હૃદય વીધાઈ ગયેલ છે.

હે મહારાજ ! ત્રેલોક્યમાં ઉત્તમ પદ કે જેને મારા પૂર્વજો અથવા બીજો કોઈ પણ પામ્યા નથી તે પામવાની મારી ઇચ્છા છે તો તે મધ્યે એવો સારો માર્ગ મને ખતાવો.

આપ કે જે બ્રહ્માના પુત્ર છો તે જગતના દિતને સાર જ વીણા વગાડતા સૂર્યની પેઠે જગતમાં ફરો છો.

મૈત્રેય કહે છે—એ પ્રમાણે તેનું બોલવું સાંભળી પ્રસન્ન થએલા નારદજીએ દયા કરીને તે બાળકને શુભ ઉપદેશ કર્યો.

શ્રીનારદજી કહે છે—તારી માએ જે ભગવાનનું ભજન ખતાવ્યું, તે જ કલ્યાણનો માર્ગ છે; માટે એકાગ્રચિત્ત રાખીને ભગવાનની ભક્તિ કર.

ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ, એમાંના કોઈ પણ પુરૂષાર્થની ઇચ્છા હોય તો તે કેવળ ભગવાનના ચરણનું સેવન કર્યાથી જ મળે છે.

માટે હે બાપ ! યમુનાજીને પવિત્ર કાંઠે જે મધુવન છે ત્યાં જા કેમકે તે વનમાં ભગવાન સદા સન્નિહિત રહ્યા છે. ઇત્યાદિ;

(શ્રી. ભા. ૪. ૮. ૩૫-૪૦-૪૨)

હવે, પૂર્વોક્ત શુણ્સંપન્ન, શ્રેષ્ઠ મહાત્માઓનું સેવન કરનારને તે રીતના ધર્માનુષ્ઠાનથી હું પણ કૃતાર્થ થાઉં એવી તેમના ધર્મોપરત્વે રિચિવિશેષરૂપી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી તે પોતે તેનું અનુષ્ઠાન કરે છે; તેની ઉક્તિ કરે છે:—

શુશ્રૂષોઃ શ્રદ્ધાધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ ।

સ્યાન્મહત્સેવયા વિપ્રાઃ ! પુણ્યતીર્થનિષેવણાત્ ॥

यदनुध्याऽसिना युक्ताः कर्म ग्रन्थिनिबन्धनम् ।

छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात् कथारतिम् ॥

અ-જે ભગવાનના ધ્યાનરૂપ ખડ્ગ વડે યુક્ત એવા વિવેકી પુરૂષો કર્મની ગ્રન્થિનું બંધન છેદી નાંખે છે એ ભગવાનની કથા વિષે કોણ પ્રીતિ ન કરે ?

હે વિપ્રો ! પુણ્યરૂપ તીર્થના સેવનથી અને સાધુ પુરૂષની સેવાથી ભક્તિવાળા અને શ્રદ્ધાવાળા પુરૂષને જ વાસુદેવની કથાને વિષે પ્રીતિ થાય છે. (શ્રી. ભા. ૧-૨, ૧૫-૧૬)

ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्भिचक्र-

मात्मप्रसाદ उभयत्र गुणेष्वसंगः ।

कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः

को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ।

અ-જેમાંથી રાગદંષ આદિનો સમૂહાય નાશ પામેલ છે એવું જેમાં જ્ઞાન રહ્યું છે, જેમાં ચિત્ત પ્રસન્ન કરનારો એવો વિષયમાં વેરાગ્ય છે તથા મુક્તિનો સર્વ લોકોએ સ્વીકારેલો ભક્તિમાર્ગ જેમાં છે તે ભગવાનની કથાઓમાં, હરિકથા સાંભળી નિવૃત્તિ સુખ પામેલો કોણ પુરૂષ પ્રીતિ ન બાંધે ? ઇત્યાદિ;

(શ્રી. ભા. ૨-૩-૧૨)

हरिकथा पद अन्य भागवत् धर्मोना उपलक्ष्य इषे छे
के जे प्रकारे प्रत्नाने कहेलुं छे:—

तदस्तु मे नाथ ! स भूरिभागो—

भवेऽत्र वाऽन्यत्र तु वा तिरश्चाम् !

येनाहमेकोऽपि भवजनानां—

भूत्वा निषेवे तव पादपल्लमव ॥

અ૦—એટલા માટે હે નાથ ! આ જન્મમાં અથવા કોઈ પણ પક્ષીના જન્મમાં પણ મને એવું સાફ ભાગ્ય મળ્યો કે જે ભાગ્યથી હું આપના ભક્ત લોકોમાંનો કોઈપણ થઈને આપના ચરણારવિંદનું સેવન કરું. (શ્રી. ભા. ૧૦-૧૪-૩૦)

એમ અંહી પાદસેવનનું નિરૂપણ કર્યું. એ રીતે અન્ય સંબંધમાં સમજવું. વળી આ શ્રદ્ધા સાધન-પરિપાકવડે વૃદ્ધિ પામતી, ઐહિક તથા આમુષ્મિક સર્વ વિષય સંબંધી રચિને ઉત્પન્ન કરતાં, ભુખ જેમ કેવળ ભક્ત્ય પદાર્થના શરણને જ પ્રાપ્ત કરાવે તેમ કેવળ ભગવદ્દર્શનચરણ રૂપ જીવનવાળા પુણ્યને પ્રાપ્ત કરાવે છે.

તેજ પ્રકારે પરીક્ષિત રાગ્યએ કહ્યું છે કે:—

નૈષાઽતિદુઃસહા ક્ષુન્માં ત્યક્તોદમપિ બાધતે ।

પિબન્તં ત્વન્મુશ્વામ્બોજચ્યુતં હરિકથામૃતમ્ ॥

અ૦—તારા મુખકમળમાંથી નીકળતા હરિકથામૃતનું પાન કરતાં, મેં ઉદકપાનનો ત્યાગ કરેલો છે તથાપિ આ અત્યંત દુઃસહ ક્ષુધા મને ઉપદ્રવ કરતી નથી. (શ્રી. ભા. ૨-૩)

ઈત્યાદિ અથવા શૌનકાદિકને કહ્યું છે:—

આયુર્હરતિ વૈ પુંસામુઘનસ્તં ચ યન્નસૌ ।

તસ્યર્તે યઃ ક્ષણો નીત ઉત્તમશ્લોકવાર્ત્તયા ॥

અ૦—સૂર્ય પોતાના ઉદયથી આરંભી અસ્તસુધીમાં, માણસોનો જે ક્ષણ ઉત્તમશ્લોક ભગવાનની કથામાં જાય છે તે ક્ષણ વગર બાકીના તેમના સંપૂર્ણ આયુષ્યને હરે છે. (શ્રી. ભા. ૨-૩-૧૭)

બિલે બતોરુક્રમવિક્રમાન્ યે

ન શૃણ્વતઃ કર્ણપુટે નરસ્ય ।

જિહ્વાઽસતી દાર્દરિકેવ સૂત !

ન ચોષમાયત્પુરુમાયગાથાઃ ॥
 મારઃ પરં પટ્ટકિરીટજુષ્ટ—
 મપ્યુત્તમાંગં ન નમેન્સુકુન્દમ્ ।
 શાવૌ કરૌ નો કુરુતઃ સપર્ય્યા—
 હરેર્લસત્કાશ્ચનકંકણૌ વા ॥
 બર્હાયિતે તે નયને નરાણાં—
 લિંગાનિ વિષ્ણોર્ન નિરીક્ષતો યે ।
 પાદૌ નૃણાં તૌ દ્રુમજન્મભાજૌ
 ક્ષેત્રાણિ નાનુવ્રજતો હરેર્યૌ ॥
 જીવઞ્છવો ભાગવતાંદ્વિરેણૂન્
 ન જાતુ મત્યૌઽભિલખેત યસ્તુ ।
 શ્રીવિષ્ણુપદ્યા મનુજસ્તુલસ્યાઃ
 અસઞ્છવો યસ્તુ ન વેદ ગન્ધમ્ ॥
 તદસ્મસારં હૃદયં બતેદં—
 યહ ગૃહ્યમાણૈર્હરિનામધેયૈઃ ।
 ન વિક્રીયેતાથ યદા વિકારો—
 નેત્રે જલં ગાત્રરુહેષુ હર્ષઃ ॥

અ૦—જે પુરુષના કાનરૂપ પડિયા ભગવાનના પરાક્રમને નથી
 સાંભળતા તે નકામા દર જેવા છે, તથા હે સૂત ! જે પુરુષની દુષ્ટ
 જીભ ભગવાનની કથાને કહેતી નથી, તે દેડકાની જીભ સરખી સમજવી.

જે માણસનું મસ્તક પાધડી અથવા મુકુટથી શોભિત હોવા છતાં
 પણ ભગવાનને ન નમે તો તે ફક્ત ભારરૂપ છે. જેથી ભગવાનની સેવા

નથી થતી તે માણસના હાથ સોનાના કડાંથી શોભિતા હોય તોપણ તે મડાંના હાથના સરખા સમજવા.

જે નેત્રથી વિષ્ણુનાં દર્શન ન થાય તે પુરૂષનાં નેત્ર મોરપીંછના ચાંદલા જેવાં જાણવાં; જે પગથી ભગવાનના મંદિરમાં ન જવાય તે પગ ઝાડના થડ જેવા જાણવા.

જે માણસ કોઇ દિવસ ભગવાનની ચરણરજ્જે પ્રાપ્ત ન થાય તે માણસ જીવતો હોય તોપણ શય સરખો સમજવો.

ગૃહણ કરેલાં હરિભગવાનના નામથી જેનાં રૂવાટાં ઉભાં ન થાય તેનું હૃદય પાષાણ સરખું સમજવું. શ્રી. ભા. ૨-૩, ૨૦-૨૪)

ઇત્યાદિ; શ્રદ્ધાથી વિહીન હોય તેવા પુરૂષ તો વિષયભોગપરાયણ હોય છે; કેટલાક પાંડિત્યાદિ ગર્વવડે ભગવદ્ભક્તોની નિન્દાપરાયણ સતા, નરકમાં પણ કેવળ નિન્દનીયરૂપ હોય છે; તેમાં જેઓ વિષય-ભોગપરાયણ કહ્યા તે સંબંધમાં જેમ કહ્યું છે કે:—

યન્ન વ્રજન્ત્યઘભિદો રચનાઽનુવાદા—

ચ્છૃણ્વન્તિ યેઽન્યવિષયાઃ કુકથા મતિગ્રીઃ ।

યાસ્તુ શ્રુતા હતભગૈર્નૃભિરાત્તસારા—

સ્તાંસ્તાન્ ક્ષિપન્ત્યશરણેષુ તમઃસુ હન્ત ॥

તરવઃ કિં ન જીવન્તિ મસ્રાઃ કિં ન શ્વસન્ત્યુત ।

ન સ્વાદન્તિ ન મેહન્તિ કિં ગ્રામપશવોઽપરે ॥

શ્વવિડ્વરાહોઘ્નૃસ્વૈરઃ સંસ્તુતઃ પુરુષઃ પશુઃ ।

ન યત્કર્ણપથોપેતો જાતુ નામ ગદાગ્રજઃ ॥

અ૦—જે પુરૂષ ભગવાનની સૃષ્ટિ આદિ લીલાની કથાને તજીને સારવગરની, બુદ્ધિને બ્રષ્ટ કરનારી તથા સાંભળનારાને અશરણુ

નરકમાં નાંખનારી કામની વાતો સાંભળે છે; અરે! તે બિચારા અભા-
ગિયા પુરૂષો એ વૈકુંઠલોકમાં જઈ શકતા નથી.

(શ્રી. ભા. ૩. ૧૫. ૨૩.)

શું વૃક્ષો નથી જીવતાં! ધમણ શું શ્વાસ નથી લેતી? તથા
બીજાં ગામનાં પશુઓ આહાર વિહાર નથી કરતાં? માટે શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાન કોઈ દિવસ પણ જેના કર્ણના માગે પ્રાપ્ત નથી થયા તે
પુરૂષ કુતરાં, ભૂંડ, ઊંટ અને ગધેડાં સરખો પશુ છે.

(શ્રી. ભા. ૨-૩, ૧૮-૧૯)

ધર્ત્યાદિ ભગવદ્ભક્તોના નિન્દાપરાયણ હોય તેમનાં સંબંધમાં
જેમ કહ્યું છે કે:—

मुखबाहुरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ।

चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥

य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ।

न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद् भ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥

दूरं हरिकथाः केचिद् दूरे चान्युतकीर्तनाः ।

स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्प्या भवादृशाम् ॥

रजसा घोरसंकल्पाः कामुका अहिमन्यवः ।

દામ્ભિકા માનિનઃ પાપા વિહસન્ત્યચ્યુતપ્રિયાન્ ॥

વદન્તિ તેઽન્યોન્યમુપાસિતસ્ત્રિયો—

ગૃહેષુ મૈથુન્યપરેષુ ચાશિષઃ !

યજન્ત્યસૃષ્ટાન્નવિધાનદક્ષિણં—

વૃત્યૈ પરં ઘ્નન્તિ પશૂનતદ્વિદઃ ॥

શ્રિયા વિભૂત્યાઽભિજનેન વિદ્યયા

ત્યાગેન રૂપેણ બલેન કર્મ્મણા ॥

જાતસ્મયેનાન્ધધિયઃ સહેશ્વરાન્ ।

સતોઽવમન્યન્તિ હરિપ્રિયાન્ સ્વલાઃ ॥

સર્વેષુ શશ્વત્ તનુમૃત્સ્વવસ્થિતં—

યથા સ્વમાત્માનમીષ્ટમીશ્વરમ્ ।

વેદોપગીતં ચ ન શૃણવતેઽબુધા—

મનોરથાનાં પ્રવદન્તિ વાર્તયા ॥

હિત્વાઽત્યાયાસરચિતાઃ ગૃહાપત્યસુહૃદ્ચ્છ્રીયઃ ।

તમો વિશન્ત્યનિચ્છન્તો વાસુદેવપરાંગમુશ્વાઃ ॥

ન ભજતિ કુમનીપિણાં સ ઈડ્યાં—

હરિરધનાત્મધનપ્રિયો રસજ્ઞઃ ।

શ્રુતધનકુલકર્મ્મણાં મદૈર્યે

વિદધતિ પાપમર્કિંચનેષુ સત્સુ ॥

અ૦—નારાયણનાં મુખ, હાથ, સાથળ, અને પગમાંથી અનુક્રમે, બ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણો કે જેઓ ગુણોને લીધે લિન્ન લિન્ન થએલા છે, તેઓ તથા ચાર આશ્રમે ઉત્પન્ન થયા છે.

એઓમાં જે લોકો પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર સાક્ષાત્ ગુરૂ (પિતા) ૩૫ ધશ્વરનારાયણને નહીં જાણીને ભજતા નથી અને જેઓ જાણતાં પણ અવગણ કરે છે, તેઓ કૃતદ્ધન હોવાને લીધે વર્ણાશ્રમમાં બ્રહ્મ થઇને દુર્ગતિ પામે છે.

જેઓને ભગવાનની કથાનું શ્રવણ અને ભગવાનનું કીર્તન દૂર જ છે એવા કેટલાક દ્વિજ લોકો તથા સ્ત્રીઓ અને શદ્રાદિક કે જેઓ ભગવાનને નહિ જાણીને ભજતા નથી તેઓના ઉપર તમ જેવાઓએ કૃપા કરીને તેઓને સુધારવા જોઇએ.

(શ્રી. ભા. ૧૧. પ. ૨-૪)

રજ્જેશુશુની વૃદ્ધિને લીધે અભિચારાદિકના ભયંકર સંકલ્પ કરનારા, ભારે તૃષ્ણાવાળા, સર્પ સરખા ક્રોધવાળા, ઢોંગી, અભિમાની અને દુષ્ટ સ્વભાવવાળા એ અર્ધદગ્ધ કર્મકાંડી લોકો ભગવાનના ભક્તોની હાંસી કરે છે.

વૃદ્ધોની નહીં પણ સ્ત્રીઓની ઉપાસના કરનારા એ લોકો, જોઓમાં મૈથુનનું સુખ જ ઉત્તમ માનેલું હોય છે એવા ધરોમાં રહીને 'આજ મેં આટલું મેળવ્યું, આ મારો મનોરથ પૂર્ણ થશે, મારી પાસે આટલું ધન છે અને ફરી આટલું થશે' ઇત્યાદિ સુખની વાતો એક બીજામાં કરે છે. પૂરેપૂરી દક્ષિણા કે અન્નદાન નહિ આપતાં દંભને માટે યત્ન કરે છે, અને હિંસાના દોષ નહીં જાણીને કેવળ આ-જીવિકાને વારતે પશુઓને મારી નાંખે છે.

સંપત્તિ, ઐશ્વર્ય, ઉત્તમ કુળમાં જન્મ, વિદ્યા, દાન, રૂપ, ખળ અને કર્મથી થયેલા અભિમાનને લીધે આંધળા થયેલા એ ખળ લોકો ઇશ્વરનું અને ઇશ્વરના ભક્તોનું અપમાન કરે છે.

આવી રીતની વર્તણૂક રાખવાથી એ મૂર્ખ લોકો, વેદનો તત્ત્વાર્થ જો કે સ્ફુટ છે તો પણ તેને જાણતા નથી, આત્મપણાથી તથા ઇશ્વરપણાથી સર્વ દેહધારીઓમાં સર્વદા રહેલા તેમ છતાં પણ આકાશની પેઠે અસંગ, આત્મા હોવાથી પરમપ્રિય પુરુષાર્થરૂપ અને વેદમાં સ્ફુટ રીતે ગાયેલા પ્રભુનું એ લોકો શ્રવણ પણ કરતા નથી, અને વાસ્તવિક રીતે વેદ જો કે નિવૃત્તિનું જ નિરૂપણ કરે છે, તોપણ મૈથુન કરવાની, માંસ ખાવાની અને મદ્ય પીવાની રચિથી તે વેદ પ્રવૃત્તિનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ બોલે છે.

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૫, ૭-૧૦)

ભગવાનથી વિમુખ રહેનારા એ લોકો પોતે પરિશ્રમ કરીને મેળવેલાં ધર, સંતાન, સંબંધીઓ અને ધનને પોતાની ઇચ્છા નહીં છતાં પણ છોડી દબને નીચ યોનિમાં પડે છે.

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૫, ૧૮.)

અર્કિચન છતાં પણ પોતાને જ (ભગવાનને જ) ધનરૂપ માનનારા ભક્તોની ઉપર પ્રેમવાળા અને ભક્તિના રસને જાણનારા ભગવાન, દુર્ધર્મિવાન લોકોની, કે જેઓ શાસ્ત્રાભ્યાસ, ધન, ફળ અને કર્મના અભિમાનથી નિર્લિંગચન મહાત્મા પુરૂષોનો તિરસ્કાર કરતા હોય તેઓની પૂજાને પણ સ્વીકારતા નથી.

(શ્રી. ભા. ૪. ૩૧. ૨૧)

એ રીતે અન્ય સંબંધમાં પણ સમજવું; તેથી ભગવદ્ધર્મશ્રદ્ધા તે બીજી ભૂમિકા હોય છે; તે શ્રદ્ધા પછી, હરિગુણઅવળુ એ ચોથી ભૂમિકા છે જે સંબંધમાં કહ્યું છે કે:—

इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षयाऽत्—
 लीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि ।
 कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य
 श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥
 मर्त्यस्तयाऽनुसवमेधितया मुकुन्द—
 श्रीमत्कथाश्रवणकीर्त्तनचिन्तयेति ।
 तद्धाम दुस्तरकृतान्तजयापवर्ग—
 ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्याः ॥
 संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षो—
 नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य ।
 लीलाकथास्सनिर्षेवणमन्तरेण
 पुंसो भवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ॥
 निवृत्ततर्षैरुपगीयमाना—
 द्वौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ॥

ક ઉત્તમશ્લોકગુણાનુવાદાત્

પુમાન્ વિરજ્યેત વિના પશુઘ્નાત્ ।

અ૦—પોતાના વેદ માર્ગની રક્ષા કરવા સારૂ લીલાથી અનેક અવતાર ધરનાર અને યાદવોમાં ઉત્તમ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં ચરિત્રો કે જેઓ કર્મબંધનને મટાડનાર છે તેઓને ભગવાનના ચરણની સેવા ઇચ્છનાર પુરૂષે સાંભળવાં જોઈએ.

પ્રત્યેક સમયમાં શ્રીકૃષ્ણની સુંદર કથાનું શ્રવણ અને કીર્તન સહિત ચિંતન કરવાને લીધે વૃદ્ધિ પામેલી ભક્તિથી માણસ, ભગવાનનું ધામ, કે જે કાળના દુસ્તર વેગને સમાપ્ત કરનાર છે તેને પામે છે; મોટા મોટા રાજાઓ પણ એવી ભક્તિ કરવાથી ઇચ્છાથી જ પોતાનાં નગર છોડીને વનમાં ગયા હતા.

(શ્રી. ભા. ૧૦. ૯૦. ૪૯, ૫૦.)

અનેક પ્રકારનાં દુઃખરૂપી દાવાનળોથી પીડાએલા અને તેથી જ અતિ દુસ્તર સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવા ઇચ્છતા પુરૂષને સારૂ પુરૂષોત્તમ ભગવાનની લીલાઓની કથારૂપી રસના સેવન વિના બીજો કોઈ તરવાનો ઉપાય નથી. બીજો ઉપાય નહીં હોવાથી ભગવાનની કથાના શ્રવણને યથાશક્તિ સેવવું જોઈએ. (શ્રી. ભા. ૧૨. ૪. ૩૯.)

(મુક્ત, મુમુક્ષુ અને વિષયી એમ ત્રણ પ્રકારના લોકો આ જગતમાં છે, તેઓમાંથી કોઈને પણ ભગવાનની કથામાં અભંગ્યુદ્ધિ થતી નથી) કેમકે તૃણા વગરના મુક્ત પુરૂષો તેને ગાયા કરે છે, એ કથા સંસારના ઔષધરૂપ છે, તેથી મુમુક્ષુ લોકોને પણ સંસારમાંથી છુટવાનો એ જ ઉપાય છે. કાન અને મનને પ્રિય લાગનાર હોવાથી વિષયી પુરૂષોને પણ સર્વોત્તમ વિષય એ જ છે. મોટે કસાઇ અથવા પોતાને હાનિ કરનાર પુરૂષ વિના બીજો કયો માણસ ભગવાનની કથામાંથી અટકે ? (શ્રી. ભા. ૧૦. ૧. ૪.)

‘હરિગુણશ્રુતિ’ આ પદ અખિલ ભગવદ્ધર્મના ઉપલક્ષણરૂપે છે. વળી તે જ પ્રકારે કહ્યું છે:—

કો નુ રાજન્નિદ્રિયવાન્ મુકુન્દચરણામ્બુજમ્ ।

ન ભજેત્ સર્વતોમૃત્યુરુપાસ્યમમરોત્તમૈઃ ॥

અ૦—સર્વ સ્થળમાં જોને માથે મૃત્યુ ફરે જ છે એવો કયો ઇન્દ્રિયોવાળો પુરૂષ, મોટા દેવતાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય ભગવાનના ચરણારવિદને ન ભજે ? (શ્રી. ભા. ૧૧. ૨. ૨.)

વળી તે જ ભજનનું વિવરણ કરેલું છે:—

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સહ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

ઈતિ પુંસાર્પિતા વિષ્ણૌ ભાક્તિશ્ચેન્નવલક્ષણા ।

ક્રિયેત ભગવત્યદ્વા તન્મન્યેઽધીતમુત્તમમ્ ॥

અ૦—(પ્રદલાદ કહે છે,) વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવન, પૂજન, વંદન, દાસપણું, મિત્રપણું, અને શરીરનું અર્પણ એ નવ પ્રકારની ભક્તિ જો કરવામાં આવે અને તે કર્યા પછી ભગવાનને અર્પણ કરાય એમ નહિ પણ અર્પણ કરીને જ કરવામાં આવે તો સહુથી શ્રેષ્ઠ ભણતર છે એમ માનું છું. આ ગુરૂ પાસેથી હું જો શીખ્યો છું તેમાંથી એવું સાફ કંઈપણ જોવામાં આવતું નથી. (શ્રી. ભા. ૭. ૫. ૨૩-૨૪.)

તેનું એ રીતે સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરેલું છે:—

તસ્માદ્ ભારત ! સર્વાત્મા ભગવાનીશ્વરો હરિઃ ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ સ્મર્તવ્યશ્ચેચ્છતાઽભયમ્ ॥

અ૦—માટે હે ભરતવંશી રાજા ! મોક્ષની કામનાવાળા પુરૂષે સર્વના આત્મા, નિયામક તથા જન્મ મરણરૂપ બંધન કાપનારા ભગવાન વિષે શ્રવણ કરવું, તેના ગુણોનું કીર્તન કરવું તથા સ્મરણ કરવું. (શ્રી. ભા. ૨. ૧. ૫)

ક્રમે કરીને તેનું ઉદાહરણ કરે છે:—

संकीर्त्यमानो भगवानवन्तः ।
 श्रुतानोभावो व्यसनं हि पुंसाम् ।
 प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं—
 यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥
 मृषागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा—
 न कथ्यते यद्भगवानधोऽक्षजः ।
 तदेव सत्यं तदिहैव मंगलं—
 तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥
 तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं—
 तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।
 तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां—
 यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥
 न तद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो—
 जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
 तद् ध्वाङ्क्षतीर्थं न तु हंससेवितं—
 यत्राच्युतस्तत्र हि साधवाऽमलाः ॥
 स वाग्विसर्गो जनताऽघसंघवो—
 यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यग्निः ।
 नामान्यनन्तस्य यशोऽर्कितानि यत् ।
 शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥
 यशःश्रियामेव परिश्रमः परो—
 वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ।
 अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयो—
 गुणानुवादश्रवणादरादिभिः ॥

अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः

क्षिणौत्यभद्राणि समं तनोति च ।

सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्ति—

ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥

स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ।

किं त्वर्थकामान् भजतो नान्याभीष्टान् जगद्गुरुः ॥

दृष्टं तवांध्रियुगलं जनतापवर्ग—

ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।

संसारकूपपतितोत्तरणावलम्ब—

ध्यायश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात् ॥

तं नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः ।

स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह ॥

तस्माद्रजोरागविषादमन्यु—

मानस्पृहादन्यभयादिमूलम् ।

हित्वा गृहं संसृतिचक्रबालं—

नृसिंहपादं भजताकुतोभयम् ॥

अहोबतैषां किमकारि शोभनं—

प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।

यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे

मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥

याः सम्पर्यचरन् प्रेम्णा पादसंवहनादिभिः ।

जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः ॥

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इतिमे त्रिविधो मस्वः ।
 त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥
 एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः ।
 अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दन्त्यभीप्सिताम् ॥

यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय
 दुर्वांकुरैरपि विधाय सर्तीं सपर्याम् ।
 अप्युत्तमां गतिमसौ भजते त्रिलोकीं—
 दाश्चानविक्रवमनाः कथमार्तिमृच्छेत् ॥
 अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः ।
 प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
 यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरै—
 रलब्धपूर्वोपसदे सुरैर्षितः ॥
 तत्तेऽनुकम्पां सुसमीक्षमाणो
 भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ।
 हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते ।

जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥
 ममाद्यामंगलं नष्टं फलवांश्चैव मे भवः ।
 यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयांघ्रिपंकजम् ॥
 पतितः स्वलितो वार्त्तः क्षुत्वा वाऽप्यवशो गृणन ।
 हरये नमइत्युच्चैः मुच्यते धोरकिल्बिषात् ॥
 नताःस्म तेनाथ पदारविन्दं—
 बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोमिः ।

यश्चिन्त्यतेऽन्तर्हृदिभावयुक्तै

मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ॥

५॥ गीताभां ३६३ छे:—

मन्मनाभव मदभक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्मलः ॥

तस्यतीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते ॥

किं चित्रमच्युत ? तवैतदशेषबन्धो !

दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्वम् ।

योऽरोचयत्सहृष्टैः स्वयमीश्वराणां

श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा

बुद्ध्याऽत्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।

करोति यद्यत् सकलं परस्मै

नारायणायेति समर्पयेत् तत् ।

अहोभाग्यमहोभाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम् ।

यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥

इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या

दास्यं गतानां परदैवतेन ।

मायाऽऽश्रितानां नरदारकेण

साकं विजहुः कृतपुण्यपुंजाः ॥

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा

નિવેદિતાત્મા વિચિકીર્ષિતો મે ।
 તદાઽમૃતત્વં પ્રસિપદ્યમાનો—
 મયાઽઽત્મભૂયાય ચ કલ્પતે વૈ ॥
 ધર્મ્માર્થકામ ઇતિ યોઽભિહિતસ્ત્રિવર્ગ—
 ર્ઈક્ષા ત્રયી નયદમૌ વિવિધા ચ વાર્તા ।
 મન્યે તદેતદસ્થિલં નિગમસ્ય સત્યં—
 સ્વાત્માર્પણં સ્વસુહૃદઃ પરમસ્ય પુંસઃ ॥
 દેવર્ષિભૂતાત્મનૃણાં પિતૃણાં—
 ન કિકરો નાયમૃણી ચ રાજન્ ।
 સર્વ્વાત્મના યઃ શરણં શરણ્યં—
 ગતો મુકુન્દં પરિહૃત્ય કર્ત્તમ્ ॥

અ૦—કીર્તન કરવાથી અનંત ભગવાન પુરૂષોના ચિત્તમાં પેસીને
 સૂર્ય જેમ અંધારાને મટાડે છે અને પ્રચંડ પવન જેમ વાદળોને મટાડે
 છે તેમ સધળાં દુઃખોને મટાડે છે. ૪૭

જે વાણીમાં વિષ્ણુભગવાનનું કથન આવે નહીં તે વાણી વ્યર્થ
 વિષયવાળી, દુષ્ટ અને ખોટી જાણવી. જેમાં ભગવાનના ગુણ નીકળતા
 હોય તેજ વચન સાચું, મંગળરૂપ અને પવિત્ર સમજવું. ૪૮

જેમાં ભગવાનના ચક્ષુનું વર્ણન કર્યું હોય તેજ વચન નવીન
 નવીનની પેઠે દેવને પણ પ્યારું લાગે છે. નિરંતર મનનો મોટો
 ઉત્સવ પણ તે વચનથી જ થાય છે. માણસોના શોકરૂપી સમુદ્રને
 સૂકાવનાર પણ તેજ વચન હોય છે.

જે વચન વિચિત્ર પદવાળું છતાં પણ જગતને પવિત્ર કરનાર
 ભગવાનના ચક્ષુનું કદી પણ વર્ણન ન કરે, તે વચન કાગડા જેવા

અમંત્રિત પુરુષોને પ્રીતિ આપે, પણ હંસ જેવા યાત્રી પુરુષો તેને સેવે નહીં એમ કહેવાય છે, કારણકે જેમાં ભગવાનનું વર્ણન હોય તેમાંજ નિર્મળ સાધુ પુરુષો પ્રેમ રાખે છે. ૫૦

સંદર્ભાદિક સારાં નહીં છતાં પણ પ્રત્યેક શ્લોકે જે વાણીમાં ભગવાનના યશસ્વી શણગારેલાં તેમનાં નામ આવે તે વાણીનો પ્રયોગજ મનુષ્યોનાં અનેક પાપોને મટાડે છે, કારણકે સાધુ પુરુષો ભગવાનનાં નામોને જ ખોલે છે, કેાઠ વક્તા હોય તો સાંભળે છે અને સાંભળનાર હોય તો ગાય છે. (શ્રી. ભા. ૧૨-૧૨, ૪૭-૫૧)

વર્ણુ તથા આશ્રમના આચાર, તપ અને શાસ્ત્ર-શ્રવણાદિકમાં જે મોટો પરિશ્રમ કરવામાં આવે છે તે પરિશ્રમ તો યશ્ન અને સંપત્તિને જ આપે છે, અને ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન અને શ્રવણુ આદિ કરવાથી તો ભગવચ્ચરણારવિંદનું અ-વિસ્મરણ થાય છે. ૫૩

ભગવચ્ચરણારવિંદનું અ-વિસ્મરણ પાપોને મટાડે છે, શાંતિ આપે છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરે છે, પરમાત્મામાં લક્ષિત ઉત્પન્ન કરે છે અને વિજ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સહિત જ્ઞાન આપે છે.

(શ્રી. ભા. ૧૨. ૧૨, ૫૩-૫૪,

જગદ્ગુરુ (ભગવાનના) પાદકમલનું સ્મરણ કરનારને પોતાનો આત્મા અર્પણ કરે છે; કિન્તુ અર્થકામોનું સેવન કરનારને અન્ય અભીષ્ટ વિષયો અર્પણ કરતા નથી.

આપનાં ચરણુ કે જે લોકોને મોક્ષરૂપ અગાધ જ્ઞાનવાળા બ્રહ્માદિકોને પણ હૃદયમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય અને સંસારરૂપી કુવામાં પડેલાઓને બહાર નીકળવાના આશ્રયરૂપ છે, તેઓનાં મને દર્શન થયાં તો હવે મને આપનું સ્મરણ રહે એવો અનુગ્રહ કરો કે જેથી તે ચરણુનું જ ધ્યાન કરતાં ફર્યાં કરૂં. શ્રી. ભા. ૧૦-૬૯-૧૮)

એટલા માટે અમે અનેક યોનિમાં જતાં પણ જે ઉપાયથી અમને તમારા ચરણારવિંદનું સ્મરણ મટે નહીં એવા ઉપાયનો ઉપદેશ કરો. (શ્રી. ભા. ૧૦-૭૩-૧૫)

એટલા માટે હે લોકો ! તૃષ્ણા, રાગ, ખેદ, ક્રોધ, અભિમાન, રુદ્રા, ભય, દીનતા અને મનની પીડાઓનું મૂળ ધર કે જેને લીધે જન્મ મરણ ચાલ્યા જ કરે છે, તેનો ત્યાગ કરી નિર્ભય નૃસિંહજીના ચરણારવિંદને ભજો. (શ્રી. ભા. પ. ૧૮. ૧૪.)

(આ બાબતમાં જ દેવતાઓ બોલે છે કે) —“ જે લોકોને ભરત-ખંડને વિષે ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી થાય એવો મનુષ્યાવતાર મળ્યો છે તેઓએ શાં શાં પુણ્ય કર્યા હશે ? એઓને ભગવાન પોતે જ પ્રસન્ન થયા હશે કે શું ? એવા અવતારની તો અમને ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. (શ્રી. ભા. પ. ૧૯. ૨૧.)

જે સ્ત્રીઓ પોતાના ધણી છે એવી બુદ્ધિવટે જગદ્ગુણી પ્રેમ સહિત પગ ચાંપવા આદિ સુંદર પ્રકારની પરિચર્યા કરે છે તેમના તપનું શું વર્ણન કરવું ? (વિષ્ણુ પુરાણ)

વૈદિક, તાંત્રિક અને ઉભય મિશ્રિત, એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે મારી પૂજા થાય છે તો એ ત્રણમાંથી પોતાને જે પ્રિય લાગે તે વિધિથી માંડે પૂજન કરવું. (શ્રી. ભા. ૧૧. ૨૭. ૭)

આ પ્રમાણે વૈદિક અને તાંત્રિક પૂજનના પ્રકારોથી માંડે પૂજન કરનાર પુરુષ આ લોકમાં અને પરલોકમાં મનોવાંછિત સિદ્ધિને પામે છે. (શ્રી. ભા. ૧૧. ૨૭. ૪૬.)

જેના પગમાં, શદ્દ બુદ્ધિવાળો નહિ એવો જે પુરુષ જળદાન કરી, દુર્વાકુરોવડે પણ સત્ય પ્રકારની પરિચર્યા કરે તો આ પુરુષ ઉત્તમ ત્રિલોકી ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે; અવિદ્વૃક્ત મનવાળો દાતા પુરુષ દુઃખને કેમ જ પામે ? વિષ્ણુ પુરાણ.

અહો પ્રણામાર્થે આ સુંદર પ્રયત્ન કરેલો છે. શરણ આવેલા ભક્તજનોના અર્થે તું એકાગ્રચિતસમીક્ષિત રૂપ છે. લોકપાળ દેવાને પણ પૂર્વે અપ્રાપ્ત, દેવાને અર્પિત એવા અનુગ્રહ અમને પ્રાપ્ત થયો છે. વિષ્ણુ પુરાણ.

હારી તે અનુકમ્પાની રૂડી રીતે સમીક્ષા કરતો આત્મકૃત વિપા-
કને ભોગવતો જે પુરૂષ, મન, વાણી અને શરીરથી આપને પ્રણામ
કરતાં જીવ્યા કરે તે પુરૂષને મુક્તિના પદમાં ભાગ મળે છે.

શ્રી. ભા. ૧૦. ૧૪. ૮

મારી આ પ્રવૃત્તિથી જ માફ સધળું પાપ નાશ પામ્યું અને
જન્મ સફળ થયો જણાય છે જેથી યોગીઓએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય
ભગવદ્વચરણાવિદને હું પ્રણામ કરીશ.

શ્રી. ભા. ૧૦. ૩૮. ૬

પડતાં, ઠંસ વાગતાં, ઊંક ખાતાં કે કોઈ બીજી પીડા થતાં,
પરવશપણામાં પણ ઉંચા સ્વરથી 'હરયે નમઃ' એમ બોલાઈ જાય
તો સધળાં પાપ છૂટી જાય છે. (શ્રી. ભા. ૧૨. ૧૨. ૪૬.)

હે નાથ ! બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, મન તથા વાણી વડે અમે
તારા પદારવિન્દને નમન કરીએ છીએ. કર્મમય મહાન પાશમાંથી
છુટવાની ઈચ્છાવાળા ભાવયુક્ત પુરૂષો પોતાના હૃદય વિષે, તેનું
ચિન્તન કરે છે.

માફ મનન કરનાર, ભજન કરનાર તથા યજન કરનાર થા;
મને નમસ્કાર કર; તેથી તું મને જ પ્રાપ્ત થઈશ એમ મારી સત્ય
પ્રતિજ્ઞા છે. તું મને પ્રિય છે. (ગીતા. ૧૮)

જેનું નામ સાંભળ્યાથી જ પુરૂષ નિર્મળ થાય છે તે તે ભગ-
વાનના દાસ લોકોને કયો પુરૂષાર્થ દુર્લભ રહે ?

(શ્રી. ભા. ૯. ૫. ૧૬.)

તમારા ભક્તો તો તમારી કૃપાથી કૃતાર્થ થઈ જાય છે. હે શ્રી
કૃષ્ણ ! હે સર્વના અન્ધુ ! જેઓનું તમારા વિના શરણ નથી એવા
લોકોને તમે પોતે આધીન થઈને રહો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય છે ?
નથી જ; કેમકે આપે રામાવતારમાં પોતે, બ્રહ્માદિક દેવતાઓ
જેના ચરણપીઠમાં ઉત્તમ મુકુટોની અણીઓ ધસતા હતા, એવા છતાં
પણ વાનરાઓની સાથે પ્રેમથી મિત્રતા કરી હતી.

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૨૬. ૪)

(શાસ્ત્રવિધિથી કરેલાં કર્મો જ નારાયણને અર્પણ કરવાં એમ નિયમ નથી; પણ) કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી અહંકારથી અને અધ્યાસથી માની લીધેલા બ્રાહ્મણપણા આદિ સ્વભાવથી પણ જે કાંઈ કર્મ કરવામાં આવે તે સઘળું પરમેશ્વર નારાયણને અર્પણ કરવું. આમ કરવાથી સર્વ પ્રકારની શરીરાદિકની ક્રિયા ભગવત્સંબંધી ધર્મરૂપ થાય છે.

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૨. ૩૬.)

અહો નંદરાયના પ્રજામાં રહેનારાઓનું મોટું ભાગ્ય છે મોટું ભાગ્ય છે; કેમકે પરમાનંદ, પૂર્ણ અને સનાતન સાક્ષાત્ પરમાત્મા એઓના મિત્રભૂત થયેલા છે.

(શ્રી. ભા. ૧૦. ૧૪. ૨૨.)

આ રીતે બ્રહ્મસુખાનુભૂતિવડે ભગવાન સાથે દાસ્યભાવને પામેલા તે પ્રજવાસીઓ નિશ્ચે પુણ્યપુંજને સંપાદન કરનારા છે કેમકે તેઓ માયાશ્રિત સ્ત્રીપુરુષ સદ્ વિહાર કરવાને ભાગ્યશાળી થયેલા.

(શ્રી. ભા. ૧૦. ૧૪.)

જ્યારે મર્ત્યપુરુષ સમસ્ત કર્મનો ત્યાગ કરી આત્મનિવેદન કરેલો થાય છે ત્યારે આ પુરુષ મને વિશિષ્ટરૂપે કરવાને ઇષ્ટરૂપ થાય છે; અને તે પછી તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થતાં મારી સાથે ઐક્યતા પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થાય છે. (શ્રી. ભા. ૧૧. ૨૯. ૩૪)

ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપી ત્રિવર્ગ, આત્મવિદ્યા, કર્મવિદ્યા, તર્ક-વિદ્યા, દંડ, નીતિ અને અનેક પ્રકારની આજીવિકારૂપી વેદમાં નિરૂપણ કરેલ સઘળા વિષયો, પોતાના અંતર્યામીરૂપ ભગવાનને પોતાનો આત્મા અર્પણ કરી દેવાના સાધનરૂપ થાય તો તેઓને સફળ થયા માનું છું.

(શ્રી. ભા. ૭-૬-૨૬)

જે પુરુષે ભેદબુદ્ધિને છોડી દેતાં સર્વ જગત્ ભગવદ્રૂપ છે એવા ભાવથી શરણાગતોનું રક્ષણ કરનાર ભગવાનનું શરણ લીધું હોય તે પુરુષને માથે દેવ, ઋષિ, પ્રાણિઓ, કુટુંબ કે પિતૃઓનું ઋણ રહેતું

નથી, અને તેથી જ તેને વૈશ્વદેવાદિક પંચયજ્ઞ કરવાની આવશ્યકતા નથી. “પોતાથી ઉતરતા વર્ણુનો જે માણસ નિર્ધન થઈ જતાં ઋણુદેવાને અસમર્થ હોય તેની પાસે લેણાવાળાએ કામ કરાવવું” એવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે ભેદભુદ્ધિ રાખનાર અલક્ષ્ય માણસ દેવઋષિ આદિક સર્વનો કરજદાર હોવાથી કિંકર થઈ ને રહે છે અને તેથી તેને પંચયજ્ઞ કરવા પડે છે. જેમ જ્ઞાનીને વેદવિહિત કર્મો કરવાની આવશ્યકતા નથી તેમ પાપના નિવારણને માટે પ્રાર્થાશ્રિત કરવાની પણ આવશ્યકતા નથી. (શ્રી. ભા. ૧૧-૫-૪૧)

તેથી એ રીતે, યથાશક્તિ ભાગવત ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું તે ચોથી ભૂમિકા છે; આ ચારે સાધનરૂપે જ હોય છે; તે વડે રત્ય-કુંડેત્પત્તિ (ત્રેમાંકુરની ઉત્પત્તિ) થાય છે. ભક્તિરસરૂપી સ્થાયિભાવ વડે દ્રવીભૂત ચિત્તમાં પ્રવેશેલ ભગવદ્દાકારતારૂપ સંસ્કારનિશેષને ભક્તિ કહે છે એમ કહેવાશે અને તેજ ભગવાનના ધર્માનુષ્ઠાત્મક ખીજનું સ્વરૂપ હોય છે; તે વિષે કહ્યું છે:—

સતાં પ્રસંગાન્મમ વૌર્યસંવિદો—

મવંન્તિ હત્કર્ણરસાયનાઃ કથાઃ ।

તજ્જોષણાદાશ્વપવર્ગવર્ત્મનિ

શ્રદ્ધા રતિર્ભક્તિરનુક્રમિષ્યતિ ॥

અ—સાધુજનોના પ્રસંગમાં મારાં પરાક્રમોનું જ્ઞાન થાય એવી અને હૃદય તથા કાનને સુખ આપે એવી કથાઓ થાય છે, અને એવી કથાઓનું સેવન કરવા વડે અજ્ઞાન ટળેથી મળે એવા પરમેશ્વરમાં શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને ભક્તિ અનુક્રમે થાય છે.

(શ્રી. ભા. ૩. ૨૫. ૨૫)

ભક્તિરસાનુભવમાં શ્રદ્ધા થાય તેથી રતિ (પ્રેમ)રૂપ સ્થાયિ ભાવ ઉત્પન્ન થાય, અને તે સ્થાયિભાવ જ અનુક્રમે ભક્તિરસપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.

एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते
 अविद्ययाऽऽत्मन्युपधीयमाने ।
 प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे
 न मुच्यते देहयोगेन तावत् ॥
 भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवे—
 जनस्य तर्ह्यच्युत ! सत्समागमः ।
 सत्संगमो यर्हि तदैव सद्गतौ
 परावरेશે त्वयि जायते रतिः ॥

અ૦—એ રીતે, આત્મા અવિદ્યાવડે ઉપહિત થવાથી મન કર્મ
 વશ થઇ પ્રયુક્ત રહે છે; જ્યાં સુધી હું-ભગવાન વિષે પ્રીતિ ન થાય
 ત્યાં સુધી દેહયોગથી તે મુક્ત થતો નથી; ભ્રમણ કરનારને સંસાર-
 મોક્ષ થવાનો હોય ત્યારે હે ભગવન્ ! તેને સત્સમાગમ થાય છે;
 જ્યારે સત્સંગ થાય ત્યારે જ સદ્ગતિરૂપ પરાવરેશ ભગવાન એવા
 તારા વિષે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. (શ્રી. ભા. ૧૦. ૫૧.)

ત્વયિ મેઽનન્યવિષયા મતિર્મધુપતેઽસકૃત ।

રતિમુદ્ગહતાદદ્ધા ગંગેવૌઘમુદન્વતિ ॥

અ૦—હે મધુપતે ! મારી અનન્ય વિષયક મતિ, ગંગા નદીને
 ઓઘ જેમ સમુદ્રમાં વહે તેમ તારા વિષે પ્રેમને ઓઘ વહેવડાવે.

(વિષ્ણુપુરાણ)

કર્મભિર્ભ્રામ્યમાણાનાં યત્ર કાપીશ્વરેચ્છયા ।

મંગલાચરિતૈર્દાનૈ રતિર્નઃ કૃષ્ણ ઈશ્વરે ॥

અ૦—ઇશ્વરની ઈચ્છાથી ગોઠવાએલાં કર્મોથી અમે જે કોઈ
 પણ યોનિમાં જાટકીયે ત્યાં સદાચરણ અને દાનદારા પરમેશ્વર કૃષ્ણમાં
 અમારી આસક્તિ રહેજો. (શ્રી. ભા. ૧૦. ૪૭. ૬૭)

આ પાંચમી ભૂમિકા તે ભક્તિનું સ્વરૂપ છે. આના જ પરિપાક વિશેષથી અન્ય છ ભૂમિકાઓ ફળભૂત થાય છે.

તે પછી સ્વરૂપાધિગતિ એ છઠ્ઠી ભૂમિકા છે. પ્રત્યગાત્મ સ્વરૂપનો, સ્થૂલશૂક્ષ્મદેહધ્વયથી અતિરિક્ત સ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર થાય તે છઠ્ઠી ભૂમિકા છે; તેમ ન હોય તો દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિના વિક્ષેપ વડે, (ભગવાન પ્રત્યે) ઉત્પન્ન થયેલ આસક્તિનો (રતિઃ) પણ અનિર્વાહ થાય; તે સંબંધમાં કહ્યું છે:—

જ્ઞાનં નિઃશ્રેયસાર્થાય પુરુષસ્યાત્મદર્શનમ્ ।

યદાહુર્વર્ણયે તત્તે હૃદયગ્રન્થિભેદનમ્ ॥

અનાદિરાત્મા પુરુષો નિર્ગુણઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ ।

પ્રત્યગ્ધામા સ્વયંજ્યોતિર્વિશ્વં યેન સર્મન્વિતમ્ ॥

સ ણ્ણ પ્રકૃતિં સૂક્ષ્માં દૈર્વાં ગુણમર્યાં વિમુઃ ।

યદૃચ્છયૈવોપગતામભ્યપદ્યત લીલયા ॥

ગુણૈર્વિચિત્રાઃ સૃજતોં સ્વરૂપાઃ પ્રકૃતિં પ્રજાઃ ।

વિલોક્ય મુમુહે સઘઃ સ ઇહ જ્ઞાનગૂહયા ॥

અ૦—પુરુષના આત્મદર્શનરૂપ જ્ઞાન જે મોક્ષને દેનારું કહેલું છે તેનું તને વર્ણન કરું છું; તે હૃદયગ્રન્થિને ભેદનારું હોય છે; પુરુષ (પરમાત્મા) અનાદિ આત્મારૂપ, નિર્ગુણ સ્વરૂપ તથા પ્રકૃતિ (માયાથી) પર, પ્રત્યક્ સ્વરૂપ, સ્વયંપ્રકાશરૂપ છે; તેનાવડે વિશ્વ અનુસૂત છે. તેજ વ્યાપક સ્વરૂપ ભગવાન, સૂક્ષ્મ દૈવી ગુણમયી માયા જે યદૃચ્છાએ પ્રાપ્ત થએલી તેનું લીલાવડે સેવન કરે છે; સત્વાદિ ગુણોવડે વિચિત્ર પ્રકારની સૃષ્ટિને સરજનાર માયાને જોઇને તે અહિં (આ દેહમાં); જ્ઞાનગૂહા (માયા) વડે એકદમ મોહને પામેલ હોય છે.

(શ્રી. ભા. ૩. ૨૬, ૨-૫)

एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।

कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥

तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् ।

भवत्यकर्तृरीशस्य साक्षिणो निर्व्वृतात्मनः ॥

तथा—आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्धः एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।

अवિક्रियः स्वदग्धेतुर्व्यापकोऽसंग्यनावृतः ॥

અ૦—એ રીતે દેહનેા અધ્યાસ થવાને લીધે, ખરૂં જોતાં દેહના ધન્દિયાદિક પદાર્થો કામવિપયનું ગૃહણ કરે છે તેા પણ “હું કર્તા છું” એમ પોતામાં કર્તાપણું જન્મમરણના પ્રવાહરૂપ થઈ પડયું છે.
(શ્રી. ભા. ૩. ૨૬. ૬-૭)

તેમજ—આત્મા નિત્ય છે અને દેહ અનિત્ય છે; આત્મા ક્ષીણ થતો નથી અને દેહ ક્ષીણ થાય છે; આત્મા શુદ્ધ છે અને દેહ અશુદ્ધ છે; આત્મા એક છે અને દેહ અનેક છે; આત્મા દેહાદિકને જાણે છે અને દેહ જડ છે; આત્મા સર્વનો આશ્રય છે અને દેહ આત્માના આશ્રયથી છે; આત્મા નિર્વિકાર છે અને દેહ સવિકાર છે; આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે અને દેહ પરપ્રકાશ્ય છે, આત્મા સર્વનું કારણ છે અને દેહ કાર્યપદાર્થ છે; આત્મા વ્યાપક છે અને દેહ અમુક સ્થળમાં જ રહે છે; આત્મા અસંગ છે અને દેહ સસંગ છે; તેમજ આત્મા ક્રોધથી ઢંકાતો નથી; અને દેહ તેા નાના વસ્ત્રથી પણ ઢંકાઈ જાય છે.

આ બાર લક્ષણોની ભારે જૂદાઈ ઉપરથી આત્માને બરોબર ઓળખીને દેહાદિકમાં મોહથી થયેલી અલંતા અને મમતારૂપ ખોટી સમજણને છોડી દેવી જોઈએ.
(શ્રી. ભા. ૭. ૭. ૧૬-૨૦)

એ રીતે, ત્વંપદલક્ષ્ય શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન સિદ્ધ થતાં તત્પદ-લક્ષ્ય શ્રવ સાથે અભેદજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે; તે વિષે પણ કહ્યું છે—

કૃષ્ણમેનમવેહિ ત્વમાત્માનમશિલાત્મનામ્ ।

જગદ્વિતાય સોઽપ્યત્ર દેહીવામાતિ માયયા ॥

અ૦—આવી રીતે સવળાં પ્રાણિઓને પરમ પ્રેમનું પાત્ર જે આત્મા છે તેજ શ્રીકૃષ્ણ છે, તેથી તે ઉપર સર્વોત્તમ પ્રેમ થવો સંભવે છે એમ જાણો. એ સર્વના આત્મા શ્રીકૃષ્ણ જગતનું કલ્યાણ કરવા સારૂ માયાને લીધે જાણે દેહધારી થયા એમ લાગે છે.

(શ્રી. ભા. ૧૦. ૧૪. ૫૫)

ઇત્યાદિ; વળી આ રીતનું જ્ઞાન ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયા પછીના ઉત્તરકાળે પ્રાપ્ત થાય છે એમ દર્શાવેલું છે:—

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ ।

જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનં ચ યદહૈતૃકમ્ ॥

શ્રેયઃસૃતિં ભક્તિમુદસ્ય તે વિમ્બો !

ક્લિર્યન્તિ યે કેવલબોધલબ્ધયે ।

તેષામસૌ ક્લેશલ એવ શિષ્યતે ।

નાન્યદ્ યથા સ્થૂલતુષાવઘાતિનામ્ ॥

અ૦—વાસુદેવ ભગવાનને વિષે થયેલો ભક્તિયોગ તત્કાળ વૈરાગ્યને અને નિર્મળ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. (શ્રી. ભા. ૧. ૨. ૭)

જેમાંથી કલ્યાણના પ્રવાહ નીકળ્યા કરે છે એવી આપની ભક્તિને છોડી દઈ જે લોકો એકલ બ્રહ્મજ્ઞાનને માટેજ પરિશ્રમ કર્યા કરે છે તે લોકોને જાડાં ફાતરાં ખાંડનારાઓની પેઠે કેવળ પરિશ્રમ જ ફળરૂપે અવશેષ રહે છે. પણ બીજું કશું ફળ નથી. (શ્રી. ભા. ૧૦. ૧૪. ૪)

ઇત્યાદિ; આ રીતનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્તસતે, વૈરાગ્યની દૃઢતાને લીધે ભગવાન પરત્વે પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રેમવૃદ્ધિ સાતમી ભૂમિકા છે, જેમકે:—

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत् तन्मनस्तथा ।
 कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥
 आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिबन् ब्रुवन् ।
 नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥
 क चिद्रुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः ।
 कचिद्धसति तच्चिन्ताह्लाद उद्गायति क्वचित् ॥
 नदति क्वचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् ।
 कचित् तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥
 कचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृत्तः ।
 अस्पन्दप्रणयानन्दसालिलामीलितेक्षणः ॥

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयो—

निषेवयाऽकिंचनसंगलब्धया ।

तन्वन् परां निर्वृत्तिमात्मनो मुहु—

र्दुःसंगदीनस्य मनःशमं व्यधात् ॥

तथा— एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे ।

वासुदेवे भगवति यथा संलभ्यते रतिः ॥

निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान्

वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।

यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं—

प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥

यदा ग्रहग्रस्त इव कचिद्धस—

त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।

મુહુઃશ્વસન્ વક્તિ હરે ! જગત્પતે !

નારાયણેત્યાત્મગતિર્ગતત્રપઃ ॥

તદા પુમાન્ મુક્તસમસ્તબન્ધન—

સ્તદ્ભાવમાવાનુકૃતાશયાકૃતિઃ ।

નિર્દગ્ધબીજાનુશયો મહીયસા

મક્તિપ્રયોગેણ સમેત્યધોઽક્ષજમ્ ॥

અધોઽક્ષજાલમ્બમિહાશુભાત્મનઃ

શરીરિણઃ સંસૃતિચક્રશાતનમ્ ।

તદ્બ્રહ્મનિર્વાણસુખં વિદુર્બુધા—

સ્તતો મજધ્વં હૃદયે હૃદીશ્વરમ્ ॥

અ૦—ખાળક અવસ્થાથી જ રમત છૂટી જઇને તેનું મન ભગવાનમાં રહેતું હતું. ભગવાનરૂપી ભૂત વળગ્યું હતું; તેથી જડની પેટે જગત ક્રેવું છે તેની તેને ખબર જ ન હતી.

ખેસતાં, ફરતાં, ખાતાં, સુતાં, પીતાં અને ખોલતાં ભગવાનમાં જ એકરૂપ થઈ ગયો હતો, તેથી “હું શું કરું છું” એવી તેને ખબર પડી નહીં.

ભગવાનના ચિંતનથી બુદ્ધિ વ્યાપ્ત થઈ જતાં તે પ્રહલાદ કોઇ કોઈ વખત હસતો હતો અને ધ્યાનના આનંદને લીધે ઊંચા સ્વરથી ગાતો હતો.

કોઇ વખત ભગવાનની ભાવનાથી તન્મય થઇને ભગવાનના જેવી જ ચેષ્ટાઓ કરતો હતો.

કોઇ વખત ગળું છુટું મૂકીને ગાજતો હતો. કોઇ વખત લાજ છોડી દઇને નાચતો હતો. કોઇ વખત ભગવાનની ભાવનાનું પરમ સુખ મળવાથી રોમાંચિત થઈને ચૂપ ખેસતો હતો અને અવિનાશી સ્નેહના આનંદથી આંસુ ભરાઇ આવતાં આંખો મીંચી રહેતો હતો.

નિષ્કિચન પુરૂષના સંગથી મળેલી ભગવાનના ચરણની સેવાથી પોતાના મનને પરમ શાંતિ આપતો તે પ્રદલાદ દુઃસંગથી દીન થયલા બીજાઓના મનને મહાશાંતિ આપતો હતો.

(શ્રી. ભા. ૭. ૪. ૩૭-૪૨)

જીતેન્દ્રિય પુરૂષ એ પ્રમાણે જ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે કે જેવી ભક્તિથી ભગવાનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભગવાનનાં કર્મ, સર્વોત્તમ ગુણ, અને લીલાવતાર ધરીને કરેલાં પરાક્રમેનું વર્ણન સાંભળી અત્યંત આનંદ થાય, રવાડાં ઉભાં થાય, આંસુથી નેત્ર ભરાઈ જાય, ગળું છુટું મૂકી ગાવા લાગે, શબ્દ કરવા લાગે, નાચવા માંડે, જાણે ઝોડ વળગ્યું હોય તેમ કોઈ વખત હસે, ચીસો નાંખે, ધ્યાન કરે, માણસોને પગે લાગે, વારંવાર શ્વાસ લઈને હે હરિ ! હે જગતના પતિ ! હે નારાયણ ! એમ લાજ મૂકીને બોલે ત્યારે ભગવાનની ખરી પ્રીતિ થઈ છે એમ સમજવું.

આવી પ્રીતિ થાય ત્યારે જ માણસ સર્વ બંધનથી છુટી મન તથા શરીરમાં ભગવાનની ભાવનામય થઈ, અને કર્મના બીજરૂપ અજ્ઞાન તથા વાસનાઓને બાળી નાંખી મોટા ભક્તિયોગથી ભગવાનને પામે છે.

ભગવાનનો મનથી સ્પર્શ થાય એ જ મલિન મનવાળા પ્રાણીના જન્મમરણના ફેરાને મટાડનાર છે અને એ જ નોક્ષસુખ છે એવો પંડિતોનો નિશ્ચય છે; એટલા માટે હૃદયમાં અંતર્યામી ભગવાનને ભજો.

(શ્રી. ભા. ૭. ૩૩-૩૭)

એ રીતે, બીજું પણ સમજી લેવું; આ રીતના (શરણાગતભક્ત) ને (યત્નસિદ્ધ) સાતમી ભૂમિકા પર્યંત જ સાધનાબ્યાસ હોય છે; એ પછી તો ચાર ભૂમિકાઓ અ-યત્નસાધ્ય હોય છે; તે પ્રેમવૃદ્ધિમાંથી તે પછી પરમાનન્દનું સ્પુરણ થાય છે; પ્રેમનો આસ્પદભૂત જે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર, કે જે પ્રેમાતિશયનો હેતુભૂત હોય છે તે આઠમી ભૂમિકા છે; તે સંબંધમાં કહ્યું છે:—

નૈકાત્મતાં મે સ્પૃહ્યન્તિ કેચિ—
 ન્મત્પાદસેવાઽભિરતા મદીહાઃ ।
 યેઽન્યોન્યતો ભાગવતાઃ પ્રસજ્ય
 સભાજયન્તે મમ પૌરુષાણિ ॥
 પશ્યન્તિ તે મે રુચિરાણ્યમ્બ ! સન્તઃ
 પ્રસન્નવક્રારુણલોચનાનિ ।
 રૂપાણિ દિવ્યાનિ વરપ્રદાનિ—
 સાકં વાચં સ્પૃહ્ણીયાં વદન્તિ ॥
 તૈર્દર્શનીયાવયવૈરુદાર—
 વિલાસહાસેક્ષિતવામસૂક્તૈઃ ।
 હતાત્મનો હૃતપ્રાણાંશ્ચ ભક્તિ—
 રનિચ્છતો ગતિમર્ણ્વી પ્રયુક્તે ॥

અ૦—મારા ચરણની સેવામાં પ્રીતિથી લાગેલા અને મારે માટે
 જ સર્વ કર્મને કરનારા કેટલાએક લોકો મારા સ્વરૂપ સાથે જોડાઈ
 જવારૂપ સાયુજ્યભક્તિને ઈચ્છતા નથી, પણ એ ભક્તો એક બીજાને
 મારી ક્ષીલાની જ પ્રશંસા કરે છે.

હે માતા ! એ સાધુ લોકો સુંદર, પ્રસન્ન મુખવાળા, રાતાં નેત્ર
 વાળા, દિવ્ય અને વરદાન દેનારાં મારાં સ્વરૂપોને દેખે છે અને તેઓ-
 ની સાથે મનોહર વાતો કરે છે.

જેઓના અપવાદો, વિલાસ, હાસ, જોવાં અને ખોલવાં, અત્યંત
 રમણીય છે, એવાં એ રૂપોએ જેઓનાં ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયો ખેંચી
 લીધાં છે, એ વૈષ્ણવોને મુક્ત થવાની ઈચ્છા નથી હોતી, તો પણ
 તારી ભક્તિ એઓને મુક્તિ આપે છે.

(શ્રી. ભા. ૩. ૨૫. ૩૪-૩૬)

એ રીતે, બીજું પણ સમજી લેવું; આ સ્તુરણ પછી ભગ-
વદ્દર્શનિષ્ઠા ઉત્પન્ન થાય છે; જે વિષે શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે:—

શાલગ્રામે મહાભાગો ભગવત્યસ્તમાનસઃ ।

ઉવાસ રુચિરં કાલં મૈત્રેય ! પૃથિવીપતિઃ ॥

અર્હિસાઽઽદિશ્વશેષેષુ ગુણેષુ ગુણિનાં વરઃ ।

અવાપ પરમાં કાષ્ટાં મનસશ્ચાપિ સંયમે ॥

યજ્ઞેશાચ્યુત ! ગોવિન્દ ! માધવાનન્ત ! કેશવ !

કૃષ્ણ ! વિષ્ણો ! હૃષીકેશેત્યાહ રાજા સ કેવલમ્ ॥

નાન્યજ્જગાદ મૈત્રેય ! કિંચિત્ સ્વમાન્તરેષ્વપિ ।

એતત્પરં તદર્થં ચ વિના નાન્યદચિન્તયત્ ॥

સમિત્પુષ્પકુશાદાનં ચક્રે દેવક્રિયાકૃતે ।

નાન્યાનિ ચક્રે કર્મ્માણિ નિઃસંગો યોગતાપસઃ ॥

અન્-હે મૈત્રેય ! તે મહાભાગ્યશાળી રાજા, શાલગ્રામમાં શ્રી
ભગવાનરૂપ ચિત્ત લગાડી સુંદરકાળ પર્થત રહ્યો.

ગુણિઓ મધ્યે શ્રેષ્ઠ એવા તેણે અર્હિસા આદિ સમગ્ર ગુણોમાં
તથા મનના સંયમમાં પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરેલી.

તે રાજા કેવળ, હે યજ્ઞપતિ વિષ્ણુદેવ ! હે ગોવિન્દ ! હે માધવાનન્ત !
હે કેશવ ! હે કૃષ્ણ ! હે વિષ્ણુ ! હે હૃષીકેશ ! એમ બોલ્યા કરતો.
સ્વપ્રાંતરમાં પણ તે રાજા આ વિના કાંઈ બોલતો નહિ. આ વિના તથા
તે વિષય વિના અન્ય વિષયનું તે ચિંતન કરતો ન હતો.

દેવક્રિયાના કારણે સમિધ, પુષ્પ તથા કુશ લાવતો; નિઃસંગ
યોગતપસ્વી એવો તે રાજા અન્ય કર્મ કરતો નહિ.

વળી શ્રી ભાગવતમાં ભરત રાજાએ કહ્યું છે:—

अम्बरीषो महाभागः सप्तद्वीपवर्ती महीम् ।
 अव्ययांच श्रियं लब्ध्वा विभवंचातुलं भुवि ॥
 मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत् स्वप्नसंस्तुतम् ।
 विद्वान् विभवनिर्वाणं तमो विशति यत् पुमान् ॥
 वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ।
 प्राप्नो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्टवत्स्मृतम् ॥

स वै मनः कृष्णपदारविंदयो—
 र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
 करौ हरेर्मन्दिरमार्ज्जनादिषु
 श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥
 मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ
 तदभृत्यगात्रस्पर्शेऽगसंगमम् ।
 घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे
 श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥
 पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे
 शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।
 कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया
 यदुत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥
 एवं सदा कर्मकलापमात्मनः
 परेऽधियज्ञे भगवत्यधोऽक्षजे ।
 सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां—
 तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥

यथा वा—

तं मोपयातं प्रतियन्तु विप्रा—
 गंगा च देवी धृतचित्तमीशे ।
 द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा
 दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः ॥
 पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते
 रतिः प्रसंगश्च तदाश्रयेषु ।
 महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं—
 मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥
 इति स्म राजाऽध्यवसाययुक्तः
 प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ।
 उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते
 समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभारः ॥

राजा परीक्षित्—

एवं हि तस्मिन् नरदेवदेवे
 प्रायोपविष्टे दिवि देवसंघाः ।
 प्रशस्य भूमौ व्यकिरन् प्रसूनै—
 र्मुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः ॥

यथा वा—

वयन्निवह महायोगिन् ! भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु ।
 त्वद्वार्त्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥

ત્વયોપમુક્તસ્રગ્ગન્ધવાસોઽલંકારચર્ચિતાઃ ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेम हि ॥

અ—(શુકદેવજી કહે છે) મહાભાગ્યશાળી અંબરીષ રાજાને સાત દ્વીપવાણી પૃથ્વીનું રાજ્ય, અખૂટ લક્ષ્મી અને સર્વોત્તમ વૈભવ કે જે બીજા પુરૂષોને અત્યંત દુર્લભ છે તે મળ્યાં હતાં, તો પણ એને “વૈભવ નાશ પામનાર જ છે.” એમ જાણતા અંબરીષ રાજા એ સધળાને સ્વપ્ન સમાન માનતા હતા; કેમકે વૈભવને લીધે મનુષ્ય મોહમાં પડે છે.

એ રાજા પોતાનું મન ભગવાનના ચરણારવિદમાં રાખતા હતા, કે જેથી આ સધળું જગત્ અતિતુચ્છ માનતા હતા.

વાણીનો ભગવાનના ગુણોના વર્ણનમાં ઉપયોગ કરતા હતા; હાથનો ભગવાનના મંદિરને સાફ કરવા વગેરે કામમાં ઉપયોગ કરતા હતા; કાનનો ભગવાનની પવિત્ર કથાના શ્રવણમાં ઉપયોગ કરતા હતા.

નેત્રનો ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કરવામાં ઉપયોગ કરતા હતા; નાસિકાનો ભગવાનના ચરણારવિદથી થયેલી તુલસીના સુગંધમાં ઉપયોગ કરતા હતા.

જીભને ભગવાનને અર્પણ કરેલું નૈવેદ્ય લેવામાં ઉપયોગ કરતા હતા; ચંદનાદિક સુખાકારી સામગ્રીને પોતાના શરીરમુખને માટે નહીં પણ ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી થવાને સારૂ રાખતા હતા; એ ભગવાનના ભક્તજનોની સાથે જે રીતે પ્રીતિ થાય એ રીતે સધળું કરતા હતા.

સર્વમાં આત્મા છે એવી ભાવના રાખીને એ પ્રમાણે પોતાનાં સર્વ કર્મોને યજ્ઞના ઇશ્વર પૂર્ણ પુરૂષોત્તમમાં અર્પણ કરતા હતા. એ અંબરીષ રાજા વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણોના ઉપદેશ પ્રમાણે પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા.

(શ્રી. ભા. ૯. ૪. ૧૫-૨૧)

અથવા જેમ કહ્યું છે કે:—

ઇશ્વરમાં જેનું ચિત્ત છે એવો હું, હે બ્રાહ્મણો! તમારે તથા મંગાને શરણે આગો. હું એમ સમજજો; માટે બ્રાહ્મણના મોકલેલ

તક્ષક નાગ ભલે મને કરડે. આપ મારી આગળ ભગવાનની કથા કરો.

હવે પછી મારા જે જે અવતાર આવે તેમાં અનંત ભગવાનમાં મારી પ્રીતિ થજો તથા ભગવાનનો જ આશ્રય કરનારા એવા મહાત્માઓનો સમાગમ થજો. બ્રાહ્મણોને હું નમું છું.

આવી રીતનો જેનો નિશ્ચય છે એવા તથા ધૈર્યવાન રાજા રાજ્યનો ભાર પોતાના પુત્ર ઉપર નાંખી સમુદ્રની સ્ત્રી ગંગા નદીને દક્ષિણ તીરે ઉગમણા અગ્રભાગવાળા દર્ભ ઉપર ઉત્તરાદે મોઢે બેઠા.

પરીક્ષિત રાજા અનશ્ન વ્રત લઇ ગંગાને તીરે બેઠા પછી આકાશમાં રહેલા દેવોએ રાજા ચર્ષને વખાણ કરી તેની ઉપર પુલની વૃષ્ટિ કરી તથા દૈવી વાળાં વાગ્યાં. (શ્રી. ભા. ૧. ૧૯. ૧૫-૧૮)

અથવા જેમ કહ્યું છે કે:—

અને અમે કે જેઓ કર્મના માર્ગમાં ભટકીએ છીએ તેને આપના ભક્તોની સાથે આપની જ વાર્તા કરવાથી દુસ્તર સંસારને તરી જઇએ છીએ.

હું કાંઇ માયાના ભયથી આ પ્રાર્થના કરું છું તેમ નથી, પણ આપનો ત્યાગ નહીં કરવાને લીધે પ્રાર્થના કરું છું. આપે ભોગવેલાં માળા, ચંદન, વસ્ત્ર અને અલંકારોને ઘટનારા અને આપનું ઉચ્છિષ્ટ જમનારા અમો દાસ લોકો આપની માયાને તો અવશ્ય તરી જઇશું.

(શ્રી. ભા. ૧૧. ૬. ૪૮, ૪૯)

એ રીતે બીજું પણ સમજી લેવું; પ્રયત્નસાધ્ય ભગવદ્ધર્મનિષ્ઠા, સાધનરૂપ છે; અને સ્વતઃ સિદ્ધ ભગવદ્ધર્મનિષ્ઠા તો કૃણસ્વરૂપે નવમી ભૂમિકારૂપે સિદ્ધ છે. તેને પોતા વિષે ભગવદ્ધર્મશાળીપણું (સ્વસ્મિન્ તદ્ગુણશાલિતા) કહે છે, જે સંબંધમાં કહ્યું છે કે:—

अथो विभूतिं मम मायया चिता—

मैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तम् ।

શ્રિયં ભાગવર્તી વા સ્પૃહયન્તિ ભદ્રાં—
 પરસ્ય મે તેશ્નુવતે તુ લોકે ।
 ન કર્હિં ચિન્મત્પરાઃ શાન્તરૂપે
 નંસ્યન્તિ નો મેઽ નિમિષો લેદિ હેતિઃ ।
 યેષામહં પ્રિય આત્મા સુતશ્ચ
 સસ્વા ગુરુઃ સુહૃદો દૈવમિષ્ટમ્ ॥

અન્—અવિદ્યા ટળી જતાં સત્ય લોકમાં મળતી ભોગસંપત્તિ, અણિમાંદિક આઠ સિદ્ધિઓ, અને ભક્તિની પછવાડે પોતાથી જ પ્રાપ્ત થતી વૈકુંઠ લોકની ઉત્તમ સંપત્તિને જો કે તેઓ ઈચ્છતા નથી તોપણ એ સધળું મારા વૈકુંઠલોકમાં તેઓને મળે છે.

જે લોકોને હું આત્મા જેવો પ્રિય, પુત્ર જેવો સ્નેહ પાત્ર, સખા જેવો વિશ્વાસપાત્ર, ગુરુ જેવો ઉપદેશક, બાંધવ જેવો હિતકારી અને ઇષ્ટદેવ જેવો પ્રિય છું. તે ભક્ત લોકો કદી પણ શુદ્ધ સત્ત્વગુણમય વૈભવરહિત થતા નથી અને મારા શસ્ત્રરૂપ કાળ પણ એનો નાશ કરતો નથી. (શ્રી. ભા. ૩. ૨૫. ૩૭-૩૮)

એ રીતે, નશ્વર ભગવત્તુલ્ય ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય છે તે દશમી ભૂમિકા થાય છે.

તે પછી પ્રાણપરિત્યાગ પર્વત વિરહને અસહન કરે તેવા પ્રકારની પ્રેમની પરમાકાંક્ષા સિદ્ધ થાય છે; એ સંબંધમાં એમ કહ્યું છે કે:-

ગોપીનાં પરમાનન્દ આસીદ્ગોવિન્દદર્શને ।

ક્ષણં યુગશતમિવ યાસાં યેન વિના ભવેત્ ॥

અટતિ યદ્ભવાનહિ કાનનં—

ત્રુટિર્યુગાયતે ત્વામપશ્યતામ્ ।

કુટિલકુન્તલં શ્રીમુખં ચ તે

જહ ઉદીક્ષતાં પદ્મકૃદ્ દશામ્ ॥

ચર્હ્યમ્બુજાક્ષાપસસાર મો ભવાન્
 કુરૂન્ મધૂન્ વા ડથ સુહૃદિદક્ષયા ।
 તત્રાબ્દકોટિપ્રતિમઃ ક્ષણો ભવે—
 દ્રવિં વિનાઃક્ષણોરિવ નસ્તવાચ્યુત ! ॥
 અન્તર્ગૃહગતાઃકાશ્ચિદ્ગોપ્યોઽલ્લઘ્વવિનિર્ગમાઃ ।
 કૃષ્ણં તદ્વાવનાયુક્તા દધ્યુર્મીલિતલોચનાઃ ॥
 દુઃસહપ્રેષ્ટચિરહતીવ્રતાપધુતાશુમાઃ ।
 ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતશ્લેષનિર્વૃત્યૌ ક્ષીણમંગલાઃ ॥
 તમેવ પરમાત્માનં જારબુધ્યાઽપિ સંગતાઃ ।
 જુહુર્ગુણમયં દેહં સઘઃ પ્રક્ષીણબન્ધનાઃ ॥

અ૦—ગોપીઓ કે જેઓને ભગવાન વિના એક ક્ષણ સો યુગ
 જેવો જતો હતો, તેઓને ભગવાનનાં દર્શનથી મોટો આનંદ થયો.
 (શ્રી. ભા. ૧૦. ૧૯. ૧૬)

જ્યારે તમે દિવસે વનમાં ફરો છો. ત્યારે તમને નહિ દેખવાથી
 અમને ત્રુટિ (બહુજ અલ્પકાળ) પણ યુગ જેવડો થઈ પડે છે,
 અને સાયંકાળે પાછું વાંકા કેશવાળું તમારું શ્રીમુખ જ્યારે જોઈએ
 છીએ, ત્યારે અમારાં નેત્રોની પાપણો આડી આવતાં તેટલો
 દર્શનનો પ્રતિબંધ પણ નહીં ખમી શકવાથી તે પાપણોને ખનાવનાર
 બ્રહ્મા ઉપર અમને દ્વેષ આવે છે. એટલા માટે ક્ષણમાત્ર પણ તમારું
 દર્શન નહીં મળતાં દુઃખ અને મળતાં સુખ થાય છે, એમ જોઈને
 સર્વ સંગનો ત્યાગ કરી સંન્યાસીની પેઠે અમે તમારી પાસે આવીએ
 છીએ, તે છતાં તમે અમારો ત્યાગ કરવાનું મન કેમ કરો છો ?

શ્રી. ભા. ૧૦. ૩૧. ૧૫.

હે કમળ સરખાં નેત્રવાળા! આપ જ્યારે સુહૃદોને મળવા માટે

અમને મેલીને હસ્તિનાપુર અને મથુરાં પ્રત્યે પધારો છો, ત્યારે હે અચ્યુત ! જેમ સૂર્ય વિના આંખને ક્ષણ એક પણ કરોડ વર્ષ જેવો થઈ પડે તેમ આપ વિના અમારો એક ક્ષણ કરોડ વર્ષ જેવડો થાય છે. (શ્રી. ભા. ૧-૧૧-૯)

કેટલીએક ગોપીઓ કે જેઓથી ઢાઢ રીતે નીકળી શકાયું નહી તેઓ પરમભાવવાળા હોવાને લીધે ઘરની અંદર જ આંખો મીચીને શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરવા લાગી. એ ધ્યાન કરનારી ગોપીઓ જે કે તે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને જરૂપ સમજીને ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, તો પણ જેમ અમૃતને બીજું કાંઈ સમજીને પીધા છતાં પણ પીનારને મરણનો ભય મટે છે, તેમ તે ગોપીઓને ત્રિગુણમય દેહનું બંધન મટી ગયું (મોક્ષ મળ્યો), પ્રારબ્ધ કર્મનું બંધન હોય ત્યાં સુધી વિદેહમુક્ત થાય નહી એવો સિદ્ધાંત છે, તો તે પ્રમાણે તેઓનું પુણ્યપાપાત્મક પ્રારબ્ધ પણ તુરત જ મટી ગયું; કેમકે પ્યારા કૃષ્ણના સદન ન થાય તેવા વિરહના તીવ્ર તાપનું દુઃખ ભોગવવાથી તેઓનાં પાપ મટી ગયાં છે; અને ધ્યાનથી મળેલા શ્રીકૃષ્ણના આલિંગનથી પ્રાપ્ત થયેલા પરમ સુખના ભોગથી તેઓનાં પુણ્ય પણ મટી ગયાં. પ્રથમ વિરહનું દુઃખ પણ અત્યંત થયું અને પછી આલિંગનનું સુખ પણ અત્યંત થયું તેથી સઘળાં પાપ અને પુણ્યનો એક સામટો ક્ષય થવાથી પ્રારબ્ધ કર્મ તૂટી જતાં દેહ પડી ગયો અને ભગવતપ્રાપ્તિ થઈ.

(શ્રી. ભા. ૧૦. ૨૯, ૯-૧૧)

ઈત્યાદિ; વળી હવે પછીના ઉલ્લાસમાં આ પ્રેમનું સપ્રપંચ ઉદા-
રણ (નિરૂપણ) કરશે એમ કહી અંતરો ઉપરામ કરાય છે:—

લક્ષણં ભગવદ્ભક્તેઃ સાધનં સોપપત્તિકમ્ ॥

સમૂહિકં સ્વરૂપં ચ યથાબુદ્ધીહ વર્ણિતમ્ ॥૩૫॥

અં-ભગવદ્ભક્તિના લક્ષણનું, યુક્તિપૂર્વક સાધનનું, ભૂમિકાનું તથા સ્વરૂપનું અહીં યથાબુદ્ધિ વર્ણન કરેલું છે.

ઇતિ ભક્તિસામાન્યનિરૂપણ નામક પ્રથમ
ઉલ્લાસ મુખાસ.

શ્રી શારદાપીઠ-ગ્રંથમાળા

પુસ્તક	નામ	લેખક	મુદ્રક
૧	અથપુરુષાર્થમીમાંસા	ભૂતપૂર્વ શંકરાચાર્ય સ્વામીશ્રી ત્રિવિક્રમતીર્થજી ... .. મદન	
૨	લોકસંગ્રહસૂત્રમ્	" " " "	
૩	સમાજાનુશાસનસૂત્રમ્	" " " "	
૪	ગીતાધર્માનુશાસનમ્	" " " "	
૫	સંગીતગીતાસાર	શ્રી શારદાપીઠાધીશ્વર શ્રી શંકરા- ચાર્ય મહારાજ સ્વામિશ્રી સ્વરૂપા- નંદતીર્થજી ૦-૨-૦	
	શ્રીકૃષ્ણપીર્તન	" " " "	
	સંગીતશ્રુતિસાર	" " " "	
	ભક્તિરસાયન (ભાષાંતર રૂપે)	શ્રી મોતીલાલ રવિશંકર દ્રોણ બી. એ., એલ. એલ. બી. ૧-૦-૦	

